

Tilburg University

Institutionele veranderingen en economische dynamiek

Verhagen, M.

Publication date:
1993

Document Version
Publisher's PDF, also known as Version of record

[Link to publication in Tilburg University Research Portal](#)

Citation for published version (APA):
Verhagen, M. (1993). *Institutionele veranderingen en economische dynamiek: Radicale en 'regulation' benaderingen over gedaanteveranderingen van het kapitalisme.* [, Tilburg University]. Tilburg University Press.

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Institutionele veranderingen en economische dynamiek

**Radicale en 'régulation' benaderingen over
gedaanteveranderingen van het kapitalisme**

Marinus Verhagen

TILBURG UNIVERSITY PRESS

Institutionele veranderingen en economische dynamiek

Institutionele veranderingen en economische dynamiek

**Radicale en 'régulation' benaderingen over
gedaanteveranderingen van het kapitalisme**

Proefschrift

ter verkrijging van de graad van doctor
aan de Katholieke Universiteit Brabant,
op gezag van de rector magnificus, prof. dr. L.F.W. de Klerk,
in het openbaar te verdedigen ten overstaan van
een door het college van dekanen aangewezen commissie
in de aula van de Universiteit
op vrijdag 22 januari 1993 te 14.15 uur

door

Marinus Verhagen

geboren te Rotterdam

Tilburg
University
Press
1993

Promotor: Prof.dr. J. Glombowski

© 1993 Tilburg University Press

Behoudens ingeval beperkingen door de wet van toepassing zijn, en onder gehoudenheid aan de daarbij gestelde voorwaarden te voldoen, mag zonder schriftelijke toestemming van de uitgever niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, micro-film of anderszins, hetgeen ook van toepassing is op de gehele of gedeeltelijke bewerking.

Voorwoord

Promoveren is in belangrijke mate een solistische bezigheid. Maar bij de voltooiing van het manuscript besef je als auteur hoe groot de invloed van anderen is geweest. Ik houd daarom graag de gewoonte in stand om in een voorwoord de mensen die een inhoudelijke bijdrage aan de totstandkoming van dit proefschrift hebben geleverd te bedanken.

De meeste dank gaat uit naar Jörg Glombowski. Als begeleider en promotor heeft hij mij alle vrijheid geboden om mijn eigen weg door de wetenschap te gaan om vervolgens gelukkig ook de formulering en rijping van mijn bevindingen in goede banen te leiden. Anton Hemerijck, Bart van Riel en Annemarie ter Veer ben ik dank verschuldigd voor het lezen van (grote) delen van het concept-manuscript en de waardevolle suggesties voor verbetering of juist weglating, die zij ieder vanuit hun eigen invalshoek hebben gegeven. Eerdere versies en ideeën zijn onder meer gepresenteerd op de voorjaarsconferenties van de Vereniging voor Politieke Economie en de Union for Radical Political Economics, de 'International Conference on Regulation Theory' in Barcelona in juni 1988, het colloquium 'Transformation von Wirtschaftssystemen' in Bad Homburg in december 1990 of reeds eerder gepubliceerd. In dit verband wil ik in het bijzonder Wim Boerboom, Sam Bowles, Leo van Eerden, David Gordon, Joop de Kort, Fred Moseley, Sjef Stoop en Marco Wilke bedanken voor hun commentaren.

Mijn verblijf aan het CEPREMAP instituut in Parijs in de periode maart-juli 1990 heeft een belangrijke stempel op dit proefschrift gedrukt. Mijn gesprekken met Robert Boyer en vooral Alain Lipietz hebben de interpretaties en kanteekeningen bij hun werk aanzienlijk verbeterd en genuanceerd. Daarnaast heeft hun enthousiasme mij zeer gestimuleerd. Dank gaat daarom uit naar het Centre National de la Recherche Scientifique (CNRS) te Parijs die op voordracht van de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO) mijn Parijse avontuur financieel heeft ondersteund. Ludo Cuijvers, Annemieke Roobeek, Karel Veraghtert en Jan van Wezel wil ik tenslotte dank zeggen voor hun bereidheid om in mijn promotiecommissie zitting te nemen.

Tilburg, 27 september 1992

Inhoud

1	Inleiding en afbakening van het onderzoek	1
Deel I:	Een Franse slag in de politieke economie: een overzicht en evaluatie van de regulatiebenadering	7
2	Het theoretische kader en het fordisme als parade- paardje	9
2.1	Centrale vragen en antwoorden	9
2.2	Plaatsbepaling ten opzichte van andere theorieën	12
2.3	Het theoretische kader: het basismodel	19
2.3.1	Recente uitbreidingen van het theoretische kader	27
2.3.2	De toepassing van het theoretische kader: methode en bevindingen	30
2.4	Het fordistische ontwikkelingsmodel	34
2.5	Een voorlopig oordeel over het theoretische kader en de eerste toepassingen	40
Appendix	2.1 Scholen in de regulatiebenadering en hun geografische spreiding	47
3	De crisis als laboratorium	51
3.1	De crisis van het fordistische ontwikkelingsmodel	53
3.2	Het structurele karakter van de crisis	61
3.3	Het neo-liberale beleid en de crisis als laboratorium	64
3.4	Nationale patronen in de transitie van fordisme naar toyotisme	70
3.5	Slotbeschouwing: vragen zonder antwoorden	84
Appendix	3.1 De voorzichtigheid voorbij: post-fordisme en het flexibele-specialisatie scenario	89
Deel II:	Amerikaanse helderheid: een overzicht en evaluatie van de Social Structure of Accumulation benadering	103
4	Macht, instituties en stadia in het kapitalisme	105
4.1	Een karakterschets van radicale politieke economie	105
4.2.1	De ontwikkelingsfase van het SSA concept	109

4.2.2	De tweede fase: de naoorlogse groei en crisis vanuit een SSA perspectief	114
4.2.3	De derde fase: de contradicties van het Reagan beleid onderzocht	124
4.3	Evaluatie	126
4.4	Een vergelijking tussen de regulatie- en de SSA benadering	141
Deel III:	Politiek en institutionele transformatie in een grote crisis	151
5	Politiek en institutionele transformatie in een grote crisis: aanzetten voor een analysekader	153
5.1	Grote crises en institutionele verandering: de noodzaak van een verdere uitwerking	155
5.2	Instituten en hun transformatie	162
5.3	Een fasering van institutionele transformatie	165
5.4	De opkomst van flexibele arbeidsrelaties in Frankrijk als voorbeeld van institutionele transformatie	172
5.4.1	Fordisme op zijn Frans: een aangepast beeld	172
5.4.2	Het Mitterrand experiment en de Auroux wetgeving	180
5.4.3	Vrij baan voor flexibilisering	186
5.4.4	Slot	189
6	De transitie in Oost-Europa in het licht van de regulatie- en de SSA benadering	195
6.1	Regulatiebenaderingen van centraal geplande economieën	196
6.2	Crisis, transitie en institutionele veranderingen: lessen uit het kapitalisme	200
6.3	Poolse privatisering: debat en praktijk	207
6.4	Slot: enkele reflecties over een 'big-bang' aanpak	221
	Literatuurlijst	227
	Samenvatting	253
	Summary	261

1

Inleiding en afbakening van het onderzoek

De thematiek van grote economische veranderingen is niet enkel voorbehouden aan de Oosteuropese economieën met de ineenstorting van het model van de centraal geleide economie en de voorgenomen transitie in de richting van een kapitalistische economie. Want wanneer de beweringen omtrent de veranderingen in de afgelopen decennia waar zouden zijn, heeft het kapitalisme zelf ook ingrijpende veranderingen ondergaan. Signalen van de 'nieuwe tijden' van het kapitalisme zouden onder meer de opkomst van nieuwe technologieën die meer dan een vervanging van de mens door de machine betekenen en de tendens naar een concurrentie op basis van kwaliteit en continue vernieuwing in plaats van kostenverschillen zijn. Dit laatste hangt samen met het idee dat de consumenten in plaats van gestandaardiseerde produkten tegenwoordig vooral op hun individuele smaak afgestemde kwaliteitsartikelen zouden prefereren. Anderen menen dat de opkomst van de mondige 'nieuwe werknemer' en de 'calculerende burger' respectievelijk de vakbonden en sociaal-democratische partijen als belangenbehartigers overbodig maakt. Tenslotte gaan er stemmen op dat de toegenomen internationalisering, de groeiende kapitaalmobiliteit en de Europese eenwording de autonomie van nationale staten tasten en verworvenheden zoals een uitgebreid stelsel van sociale zekerheid onder druk zetten.

Uit de mond van linkse sociale wetenschappers hebben dit soort beweringen vaak een duidelijke politieke strekking (Hirsch & Roth 1986, Lash & Urry 1987, Murray 1988, Piore & Sabel 1984). Actoren die zich niet aan de gewijzigde omstandigheden aanpassen lopen namelijk het risico de concurrentiestrijd te verliezen en in de marge te verdwijnen. De indruk ontstaat dat oude praktijken die in de naoorlogse periode verenigbaar bleken met een hoge economische groei of daar zelfs belangrijke bijdragen aan leverden, nu belemmeringen voor een nieuwe groeifase vormen. Institutionele arrangementen beïnvloeden met andere woorden de economische ontwikkeling. In het verlengde hiervan worden ondernemingen geadviseerd meer in hun personeel te investeren, terwijl overheden deregulering en herbezinning van hun taken ter hand zouden moeten nemen. Tenslotte worden vakbonden en sociaal-democratische partijen aanbevolen om zich te heroriënteren en nieuwe doelen te formuleren. Het beroep op gewijzigde omstandigheden blijkt in deze gevallen een ijzersterk wapen om oude praktijken en instituties ter discussie te stellen en wie zich op veranderingen beroept heeft het initiatief in de discussie.

Scepticisme en twijfel of de vermeende veranderingen daadwerkelijk zijn opgetreden of ze afdoen als vormveranderingen die de kern niet hebben aangetast zijn voor de hand liggende reacties. Het serieus nemen van de mogelijkheid van veranderingen roept echter een groot aantal vragen op. Hoe is het mogelijk dat de praktijken of instituties eerst een positieve en later een negatieve invloed op de economie uitoefenen? Verandert het kapitalisme in bepaalde perioden meer dan in anderen? Zo ja, is de huidige tijd zo'n periode en zijn er in de geschiedenis vergelijkbare perioden geweest? Hebben deze veranderingen ook consequenties voor het functioneren van de economie en de relevantie van economische kennis? Hoe verlopen deze veranderingen en heeft de politiek er vat op?

De thematiek van gedaanteveranderingen van het kapitalisme is zowel binnen het marxisme als daarbuiten zeker niet nieuw (vgl. Maddison 1982, North 1981, Schumpeter, Sombart, Van der Wee 1984). Vroegere marxistische bijdragen resulteerden echter meestal in de aankondiging en analyse van een nieuwe fase in het kapitalisme zoals het 'monopoliekapitalisme' door Baran en Sweezy, het 'staatsmonopolie-kapitalisme' en het 'laatkapitalisme' van Mandel (Altvater 1982, Glombowski 1984, Howard & King 1992, Pennavaja 1985). Een meer algemeen onderzoek naar gedaanteveranderingen van het kapitalisme vereist een lange termijn perspectief. Omdat de lange termijn ontwikkeling niet gelijkmatig en evenwichtig is geweest maar wordt gekenmerkt door de afwisseling van periodes van hoge groei zoals in de jaren zestig en periodes van stagnatie of zelfs crisis zoals de jaren dertig en begin jaren tachtig, ligt het voor de hand om beide problematieken met elkaar te combineren.

In dit proefschrift wordt de relatie tussen institutionele veranderingen en de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën onderzocht aan de hand van het werk van twee recent ontwikkelde politiek-economische benaderingen. Uit Frankrijk is de 'Régulation' school afkomstig met Michel Aglietta, Robert Boyer en Alain Lipietz als voornaamste auteurs. Geheel onafhankelijk is in de Verenigde Staten door een groep radicale politieke economen de 'Social Structure of Accumulation' (SSA) benadering ontwikkeld met Samuel Bowles, David Gordon en Thomas Weisskopf als de belangrijkste auteurs. Mijn fascinatie en keuze voor deze benaderingen volgen uit het feit dat zij naast de ontwikkeling van theoretische concepten om de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën te analyseren, deze concepten ook in historisch onderzoek en in het bijzonder voor de naoorlogse periode hebben toegepast.

De invalshoek van beide benaderingen sluit aan bij een groeiend besef onder economen dat het perspectief van marktprocessen alleen de gedragingen van economische actoren in veel gevallen onvoldoende kan verklaren. Binnen de economische wetenschap wordt daarom steeds meer de invloed van instituties in de vorm van afspraken, regels, organisaties, gewoontes, codes, wetten, normen

of compromissen op de economie onderzocht (Hodgson 1988, Eggertsson 1990). Vanuit een lange termijn perspectief kunnen deze instituties niet als een gegeven en 'zuiver economisch' worden beschouwd. Zij zijn uitdrukkingen van politieke en sociale verhoudingen die zelf ook in de loop van de tijd veranderen.

Van de twee benaderingen heeft de regulatiebenadering, ondanks de taalbarrière, in korte tijd de grootste populariteit veroverd. De door haar ontwikkelde concepten en ideeën hebben grote weerklank onder wetenschappers van verschillende disciplines (economen, sociaal-geografen, sociologen en politicologen) en uit verschillende windstreken gevonden. Dit bleek vooral op de 'International Conference on Regulation Theory' in Barcelona in juni 1988. Met ongeveer driehonderd papers was dit een van de grootste politiek-economische conferenties van de afgelopen tien jaar. De terugslag liet echter niet lang op zich wachten want op dezelfde conferentie werd de regulatiebenadering van verschillende kanten bekritiseerd. Deze kritiek richtte zich niet alleen op de gehanteerde veronderstellingen, de consistentie van het theoretische kader maar ook op de historische interpretaties en de bruikbaarheid van de ideeën buiten Frankrijk. Hoewel de SSA benadering in eerste instantie minder is opgehemeld heeft zij een vergelijkbare evolutie doorgemaakt. Beide benaderingen hebben tot afzonderlijke maar vergelijkbare debatten geleid.

In dit proefschrift probeer ik op verschillende manieren een bijdrage aan deze debatten te leveren. Omdat tot op heden een systematische (Nederlandse) presentatie van beide benaderingen ontbreekt, is een eerste doel dit vacuüm te vullen en deze recente politiek economische theorievorming voor een groter publiek toegankelijk te maken. In deel I wordt daartoe de regulatiebenadering gepresenteerd, terwijl de sociale accumulatiestructuurbenadering in deel II centraal staat. Deze presentaties beginnen met een schets van de achtergronden en de vraag waarom deze auteurs geen aansluiting bij andere (te weten 'mainstream') tradities zochten en eigen benaderingen zijn gestart. Vervolgens worden de belangrijkste theoretische concepten geïntroduceerd en hun onderlinge verhouding toegelicht. De presentaties worden gecompleteerd door samenvattingen van de belangrijkste empirische bevindingen. Dat hierbij de nadruk op de naoorlogse groeiperiode en crisis ligt, volgt niet alleen uit de dominante plaats in het werk van beide benaderingen maar ook mijn eigen interesses.

In de presentaties is ook het tweede doel van dit proefschrift, namelijk een kritische evaluatie van beide benaderingen tegen het licht van hun eigen uitgangspunten en vragen, geïntegreerd. Hierbij is geprobeerd om de kritische kanttekeningen in de slotparagrafen van de hoofdstukken te concentreren. De evaluatie spitst zich ten eerste toe op de inhoud, samenhang en (empirische) bruikbaarheid van de geïntroduceerde concepten. Instituties worden belangrijk geacht, maar wat zeggen zij over de totstandkoming en werking van deze

instituties? Dit leidt naar de vraag van de theoretische status van beide benaderingen. Zijn het theorieën over de geschiedenis van het kapitalisme waarin causale verbanden worden gelegd of leveren zij concepten waarvan de vruchtbaarheid slechts in een empirische studie aangetoond kan worden? Het tweede centrale thema van de evaluatie betreft de bewering van het structurele karakter van de crisis van de jaren zeventig en tachtig. In hoeverre wordt deze bewering waargemaakt en kunnen beide benaderingen ontwikkelingen in de crisis, en in het bijzonder de richting ervan, verklaren? Vanwege de grote aandacht door de regulationisten aan deze thema's is de presentatie van de regulatiebenadering in deel I in twee hoofdstukken opgedeeld. De theoretische concepten en de analyse van de naoorlogse groei in termen van het fordisme staan in hoofdstuk twee centraal. In hoofdstuk drie komen vervolgens de crisisverklaringen en de verschillen in de economische prestaties en nationale reacties in de crisis aan bod. Omdat binnen de regulatiebenaderingen en verwante stromingen al driftig is gespeculeerd over de opkomst van toyotisme, flexibele specialisering of post-fordisme wordt hierbij expliciet aandacht besteed aan de vraag of de contouren van een nieuwe institutionele structuur al zichtbaar zijn. Vanwege de relatief beperkte omvang van de SSA benadering bestaat de presentatie en evaluatie van deze benadering in deel II uit één hoofdstuk. Dit hoofdstuk (vier) bevat bovendien een korte vergelijking van beide benaderingen.

De delen I en II zijn het resultaat van een kritische literatuurstudie waarin het werk van beide benaderingen centraal stond. Deze keuze heeft een aantal beperkingen want hoewel de positiebepalingen van de auteurs ten opzichte van vooral de marxistische traditie aan bod komt, is de vergelijking met andere institutionele stromingen (oude Amerikaanse of juist de neo-institutionalisten) verwaarloosd. Dit geldt nog sterker voor een vergelijking met de 'mainstream' economie. Omdat de nadruk op het theoretische vlak en de mogelijkheden tot interpretatie ligt, komt de historische accuratesse slechts zijdelings aan bod. In het verlengde hiervan wordt ook niet ingegaan op de discussie over het bestaan van lange golven of de mogelijkheid van een onderscheid tussen groei- en crisisperioden (vgl. Maddison 1991, Solomou 1987).

Het derde doel van dit proefschrift is meer opbouwend van aard en wordt in deel III uitgewerkt. In het eerste deel van hoofdstuk vijf wordt een onderbouwing gegeven voor de impliciete opvatting van institutionele verandering zoals die uit het werk van de regulationisten en Radicals naar voren komt. Idealiter zou een dergelijke onderbouwing een antwoord moeten geven op de volgende vragen: Waarom ontwikkelen actoren regelmatige gedragspatronen?, Waarom worden deze patronen geïnstitutionaliseerd en in de loop van de tijd versterkt? Hoe functioneren instituties? Waarom passen actoren hun gedrag niet direct aan, als de omstandigheden zich wijzigen? Waarom moet de aanpassing via een crisis

verlopen? Als instituties uitkomst zijn van politieke strijd, waarin verschillende belangen tegenover elkaar staan, waarom is er dan geen continue politieke strijd? Een beantwoording van deze vragen op een abstract niveau blijkt een onbereikbaar ideaal. In plaats daarvan worden in hoofdstuk vijf enkele aanzetten om dit veranderingsproces te analyseren geformuleerd. Deze aanzetten liggen op vooral op het vlak van het omslagpunt dat actoren ertoe aanzet oude instituties ter discussie te stellen, een fasering van het veranderingsproces en het onderscheid van verschillende patronen van institutionalisering. Deze ideeën worden in het tweede gedeelte van hoofdstuk vijf toegepast in een case-study van de opkomst van flexibele arbeidscontracten in Frankrijk in de jaren tachtig.

Tijdens het werken aan mijn dissertatie en in het bijzonder het gedeelte over institutionele veranderingen in een grote crisis, vonden in Oost-Europa grote veranderingen plaats. Na alle kritische bespiegelingen of er sprake was van een grote crisis van het naoorlogse model in westerse economieën, openbaarde zich in een Oost-Europa een grote crisis waarover geen twijfel bestond. Het model van een centraal geleide economie en de alleenheerschappij van de communistische partij waren zowel politiek als economisch niet langer te handhaven.

Het ineensinken van het oude model leidde in eerste instantie tot een euforie waarin door velen een snelle transitie naar een kapitalistische economie werd bepleit of verwacht. Voor economen rees de vraag of zij vanuit wetenschappelijk oogpunt iets over een dergelijke transitie konden zeggen, om zo ook hun adviezen te onderbouwen. Omdat de regulatie- en de SSA benadering zich op het eerste gezicht met vergelijkbare vragen bezighouden, heeft dit er mij toe gebracht om de bruikbaarheid hiervan te onderzoeken. Een van mijn bevindingen was dat er al veel langer een vrijwel onopgemerkte tak binnen de regulatiebenadering bestond, die ook centraal geleide economieën vanuit een regulatieperspectief heeft geanalyseerd. Hoofdstuk zes geeft een verslag van mijn bevindingen op dit punt.

Deel I

Een Franse slag in de politieke economie: een overzicht en evaluatie van de regulatiebenadering

De Franse regulatiebenadering heeft een bliksemcarrière achter de rug. In korte tijd is zij er in geslaagd haar ideeën enorm te verspreiden, wat bijvoorbeeld blijkt uit de diversiteit aan onderwerpen waarmee zij in verband wordt gebracht. Deze lopen uiteen van een historische analyse van de Amerikaanse economie, flexibiliseringstendenzen in de Europese arbeidsverhoudingen, financiële deregulering tot aan de rol van de landbouw in de Mexicaanse economie. De verspreiding geschiedt ook langs verschillende kanalen. Naast publikaties in vooraanstaande tijdschriften en een eigen lemma in de prestigieuze economische encyclopedie 'The New Palgrave' wordt de regulatiebenadering geciteerd in OECD studies en heeft zij aanleiding gegeven tot een debat in *Marxism Today*, een uitgave van de Britse Communistische Partij. De regulatiebenadering is een schoolvoorbeeld van een geslaagde 'cross-over' van een oorspronkelijk economische benadering naar andere sociale wetenschappen zoals politicologie, sociologie en sociale geografie. Door haar gebruikte begrippen als fordisme en taylorisme hebben zelfs een plaats in de Franse journalistiek veroverd.

Maar de toenemende aandacht voor de ideeën van de regulatiebenadering heeft ook een tegenreactie in de vorm van forse kritiek opgeroepen. Gezien de diversiteit aan theoretische en empirische claims van de regulatiebenadering en het provisorische karakter is dit niet verrassend. In deze kritiek is recentelijk een kentering opgetreden want waar vroeger nog aanknopingspunten voor een verdere uitwerking werden gezocht, wordt nu het doodlopende karakter benadrukt. De kritiek wordt in het algemeen niet vergezeld van alternatieven om de centrale vragen in de regulatiebenadering op een meer bevredigende wijze te kunnen beantwoorden. Deze ontwikkeling houdt het gevaar in dat het kind met het badwater wordt weggegooid en het een mysterie blijft hoe deze benadering in eerste instantie zo populair kon worden.

Instemming met de centrale vragen, verwondering over bovengenoemd mysterie en ergernis over puur afbrekende kritiek zijn de redenen waarom de basis van dit proefschrift wordt gevormd door een literatuurstudie van deze benadering tegen het licht van haar eigen vragen. Een beoordeling is pas mogelijk na een goede presentatie van de ideeën, die in dit geval zeer verspreid zijn weergegeven. Tot

op heden ontbreekt een 'standaardwerk' waarin de regulationisten hun theoretische kader, de empirische toepassingen daarvan en recente 'vernieuwingen' en bevindingen hebben geïntegreerd. Een van de doelen van dit proefschrift is dan ook om een relatief coherent beeld van de regulatiebenadering te geven. Omdat de regulationisten een zeer brede belangstelling aan de dag leggen is enige afbakening hierbij noodzakelijk. In dit proefschrift ligt de nadruk op het snijpunt van arbeidsverhoudingen, macro-economische ontwikkelingen, staat en politiek.¹ De literatuurstudie bestaat uit twee hoofdstukken waarbij hoofdstuk twee begint met de cruciale vraag wat de regulatiebenadering nu eigenlijk wil. Wat zijn de centrale vragen en waarom konden deze niet met behulp van reeds bestaande theorieën worden beantwoord? Bovendien komen in paragraaf 2.1 enkele politieke en sociale achtergronden van de regulatie-auteurs aan de orde. De ambities van de regulationisten blijken tweeledig te zijn. Naast het ontwikkelen van een theoretisch kader om de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën te analyseren, wordt dit kader ook daadwerkelijk toegepast om concrete ontwikkelingen te bestuderen. Dit theoretische kader wordt in paragraaf 2.2 geïntroduceerd, waarna vervolgens de belangrijkste historische bevindingen worden samengevat. In de historische analyse is de meeste aandacht naar de periode na de Tweede Wereldoorlog uitgegaan. De typering van deze periode als de opkomst, bloei en crisis van het fordisme model wordt daarom in paragraaf 2.3 nader belicht. Het idee van een structurele crisis van het fordisme heeft in belangrijke mate aan de populariteit van de regulatiebenadering bijgedragen. De vraag of de regulationisten ook een bijdrage kunnen leveren aan de analyse van ontwikkelingen binnen de crisis, die volgens hen al ruim twintig jaar geleden is ingezet, wordt echter nauwelijks gesteld. Dit thema staat in hoofdstuk drie centraal. Een van de conclusies is dat vanwege haar voorzichtigheid of onvermogen om inschattingen te maken van de dominante trends in de crisis, de regulatiebenadering op dit punt door anderen is overschaduwde. Dit wordt geïllustreerd aan de hand van het werk van de post-fordisme aanhangers en de flexibele specialisatie school. Uiteindelijk kan worden geconcludeerd dat niet alleen in de realiteit maar ook voor de regulationisten zelf de jaren tachtig als laboratoriumfase kunnen worden gekarakteriseerd. Hoofdstuk drie wordt afgesloten met een kritische evaluatie waarin ook wordt aangegeven welke thema's in dit proefschrift verder worden uitgewerkt.

¹ Dit betekent dat analyses van de monetaire sfeer en internationale relaties minder aan bod komen. De vaak aangehaalde oudere introducties van De Vroey (1983,1984) geven naar mijn mening een te positief beeld van het regulatiekader omdat De Vroey in zijn inleiding wel op conceptuele problemen wijst maar deze vervolgens negeert.

Het theoretische kader en het fordisme als paradepaardje

2.1 Centrale vragen en antwoorden

Het is de laatste jaren duidelijk geworden dat het in feite onmogelijk is om van de regulatiebenadering te spreken. Daarvoor zijn de verschillen tussen de auteurs die tot deze benadering kunnen worden gerekend te groot. Jessop (1990) onderscheidt bijvoorbeeld al zeven scholen, waarbij hij overigens zijn eigen werk ten onrechte buiten beschouwing laat. De verschillen tussen deze stromingen spitsen zich toe op de ingenomen positie ten opzichte van het orthodox marxisme, in het bijzonder de nadruk op bewegingswetten en de arbeidswaardeleer en daarnaast op de mate van autonomie die aan de politieke sfeer wordt toegekend. In dit hoofdstuk staat het werk van de twee belangrijkste exponenten van de Parijse school of CEPREMAP variant centraal: Robert Boyer en Alain Lipietz. Beide auteurs zijn zeer actief geweest in de ontwikkeling van de regulatiebenadering en samen met het pionierswerk van Michel Aglietta hebben zij zeker buiten Frankrijk grotendeels het beeld van deze benadering bepaald.² Na de presentatie van deze school, worden in appendix 2.1 de verschillen ten opzichte van de andere scholen uiteengezet.

De regulatiebenadering is een relatief jonge stroming wat onder anderen blijkt uit het feit dat zij nog volop in ontwikkeling is. Mede hierom en als bescherming tegen de groeiende kritiek presenteren Boyer (1986a) en Lipietz (1987b) hun

² Robert Boyer en Alain Lipietz zijn beiden werkzaam bij CEPREMAP (= Centre d'Etudes Prospectives d'Economie Mathématique Appliquées à la Planification). Andere auteurs binnen de Parijse school met wie Boyer en Lipietz hebben samengewerkt of naar wiens werk zij expliciet verwijzen, zijn: Christine André, Hugues Bertrand, Benjamin Coriat, Robert Delorme, Danièle Leborgne, Jacques Mazier, Jacques Mistral, Pascal Petit en Pierre Ralle. Uit gesprekken met deze auteurs bleek dat zij zichzelf in het algemeen niet als exponenten van de regulatiebenadering zien maar er op ad-hoc basis gebruik van maken. Ook de veelschrijvers Boyer en Lipietz gebruiken de regulatiebenadering niet altijd. Zo staan hun recente bijdragen over de impact van één Europese markt (Boyer 1990), de schuldenproblematiek en de Europese integratie (Lipietz 1989c), Kaldors groeitheorieën (Boyer, Petit 1989) en de relevantie van de ideeën van Adam Smith (Boyer, Schmeder 1989) los van de regulatiebenadering.

benadering graag als een onderzoekprogramma.³ Dit programma is niet volgens een vooropgezet plan uitgevoerd maar na vijftien jaar is het wel mogelijk om de ontwikkeling te reconstrueren. Het hoofdthema in het onderzoekprogramma is de relatie tussen de lange termijn ontwikkeling en de transformaties van kapitalistische economieën. De lange termijn ontwikkeling is niet gelijkmatig en evenwichtig geweest maar wordt juist gekenmerkt door de afwisseling van periodes van hoge groei zoals in de jaren zestig en periodes van stagnatie of zelfs crisis zoals de jaren dertig en begin jaren tachtig. Tabel 2.1 geeft een indicatie van deze afwisseling.

Tabel 2.1 *Fasen van groei van het Bruto Nationaal Produkt*
(gemiddelde jaarlijkse groeicijfers)

Land	1870-1913	1913-1950	1950-1973	1973-1984
Frankrijk	1,7	1,1	5,1	2,2
West-Duitsland	2,8	1,3	5,9	1,7
Japan	2,5	2,2	9,4	3,8
Nederland	2,1	2,4	4,7	1,6
Groot-Brittannië	1,9	1,3	3,0	1,1
ongewogen gemiddelde van deze 5 landen	2,2	1,7	5,6	2,1
Verenigde Staten	4,2	2,8	3,7	2,3

Bron: Maddison (1987, 650)

De regulationisten willen deze afwisselingen van periodes van groei en crisis verklaren. Zij stellen dat puur economische verklaringen hiervoor ontoereikend zijn en dat politieke, sociale en institutionele ontwikkelingen in de analyse moeten worden betrokken. Politieke, sociale en institutionele relaties veranderen in de loop van de tijd, waarbij de regulationisten constateren dat ten tijden van grote economische crises de intensiteit van deze veranderingen toeneemt. Kennelijk bestaat er een wisselwerking tussen de economische dynamiek en de wijze waarop politieke en sociale verhoudingen (institutioneel) zijn georganiseerd. Ten tijden van economische groei zijn beide elementen op elkaar afgestemd maar dit is geen vanzelfsprekendheid. De politieke en sociale verhoudingen kunnen namelijk zodanig veranderen dat de economische groei wordt belemmerd of

³ Lipietz (1987b,1055): "Ainsi, l'école de la régulation reste avant tout un chantier de questionnements plutôt qu'un corps de réponses. Ce en quoi d'ailleurs elle est un 'programme de recherche progressiste' au sens de Lakatos." In deze bespreking van Boyer 1986a betreft Lipietz (1987b) dat Boyer het provisorische karakter van de concepten nauwelijks benadrukt.

veranderingen in de economische dynamiek kunnen problemen opleveren voor de bestaande politieke en sociale verhoudingen. In beide gevallen zal dit leiden tot een crisis waarvan een eventuele beëindiging afhangt van de totstandkoming van een nieuwe afstemming. Op basis van veranderingen in de politieke en sociale verhoudingen en de aard van de economische dynamiek onderscheiden de regulationisten verschillende fasen in het kapitalisme. Grote crises markeren de overgang tussen deze fasen en in de opvatting van de regulationisten bevindt het kapitalisme zich vanaf 1973 in een dergelijke overgangsfase.

Naast deze nadruk op historische variaties van het kapitalisme hebben recentelijk geografische variaties veel aandacht gekregen. Landenvergelijkend onderzoek naar de reacties op de crisis van de jaren zeventig en begin jaren tachtig, heeft laten zien dat dit op verschillende manieren en met wisselend succes is gebeurd.⁴ De consequenties hiervan en de vraag in hoeverre de regulatiebenadering deze verschillen ook kan verklaren zijn op dit moment nog niet uitgewerkt. Volgens Boyer (1986a,39) kan het centrale thema dan ook worden samengevat als "la variabilité dans le temps et l'espace des dynamiques économiques et sociales". Tot op heden hebben daarin de volgende drie vragen centraal gestaan: Waarom overgang van groei naar crisis? Waarom reageren economieën verschillend op dezelfde crisis? Waarom verschillen crises van elkaar en is de crisis van jaren zeventig en tachtig niet uitgemond in een vicieuze spiraal omlaag zoals in de jaren dertig?

Binnen dit breed geformuleerde onderzoekprogramma hebben de regulationisten zichzelf drie ambitieuze doelen gesteld. Het eerste doel is de formulering van een theoretisch kader om de vragen rond het centrale thema te lijf te gaan. Dit kader is nodig om een brug te slaan tussen bestaande abstracte theorie en analyses van de concrete werkelijkheid. Het tweede doel omvat het toepassen van het ontwikkelde theoretische kader in historische analyses. Dit kan resulteren in een aantal theorieën of argumenten die van toepassing zijn op specifieke gevallen en of perioden. Een crisisverklaring van de 'Great Depression', een theorie over de oorzaken van de hoge naoorlogse groei en zijn crisis zijn hier voorbeelden van. Hoewel zal worden betoogd dat de regulatiebenadering op dit punt veel te voorzichtig is, zou het onderzoekprogramma kunnen leiden tot theorieën over dominante trends in de huidige periode. Het derde doel van de regulationisten is een bijdrage te leveren aan een alternatieve theorie over de relatie tussen het handelen van actoren en de structuren waar binnen deze actoren handelen. Deze theorie moet een brug slaan tussen theorieën waarin het handelen van actoren wordt verklaard vanuit individueel gemaakte keuzes (methodologisch individualisme)

⁴ Dit is vooral gebeurd in het kader van het debat over flexibilisering (Boyer 1986d). Het debat wordt vooral gevoerd door politicologen, zie bijvoorbeeld Jessop 1989 en de reactie van Salvati (1989).

en structuralistische opvattingen waarin actoren worden gezien als passieve dragers van structuren. Deze te ontwikkelen theorie zou rekening moeten houden met het contradictoire karakter van relaties tussen actoren.⁵

Deze explicitering laat zien dat de regulatiebenadering meer is of in ieder geval wil zijn dan een theorie over het naoorlogse kapitalisme, een nieuwe variant van de onderconsumptietheorie, een veralgemenisering van de ervaringen van Henry Ford, kortom meer is dan een theorie van het fordisme. Wel kan men stellen dat de naoorlogse periode en het fordisme concept zowel van de regulationisten, hun aanhangers als van hun critici veruit de meeste aandacht hebben gekregen. Deze eenzijdige aandacht heeft er helaas wel toe geleid dat de presentatie en beoordeling van de regulatiebenaderingen met betrekking tot andere doelen zijn ondergesneeuwd en het onduidelijk blijft waarom een heel theoretisch bouwwerk moest worden opgetrokken. Ter beantwoording van deze laatste vraag komt de positiebepaling ten opzichte van reeds bestaande theorieën aan bod en wordt bekeken waarom de regulationisten van mening waren dat deze ontoereikend waren voor de beantwoording van de vragen waar zij mee zaten. Daarnaast zal ook kort worden ingegaan op enkele historische en sociologische achtergronden, die van invloed zijn geweest op de ontwikkeling van deze benadering.

2.2 Plaatsbepaling ten opzichte van andere theorieën

De reconstructie van hun centrale vragen verklaart nog niet waarom de regulationisten niet hebben geprobeerd deze vragen binnen de op dat moment bestaande theorieën te beantwoorden. Daarvoor is het noodzakelijk om de kritiek van de regulationisten op deze theorieën te bekijken. Vooral in de beginfase hebben zij veel moeite gedaan om zich tegen andere benaderingen, in het bijzonder de neo-klassieke theorie, af te zetten (Jessop 1990). Deze paragraaf handelt daarom eerst over de kritiek op neo-klassieke theorie, de geconstateerde beperkingen in keynesiaanse en institutionalistische opvattingen, waarna we tenslotte wat langer zullen stilstaan bij de belangrijkste invloed, het marxisme. De kern van de kritiek van Boyer (1986b) op de neo-klassieke theorie is dat zij economische groei en crisis niet kan verklaren. Het concept van algemeen evenwicht laat zien dat onder bepaalde veronderstellingen over het gedrag van individuele actoren, een algemeen evenwicht met volledige werkgelegenheid kan

⁵ Er bestaat wel meningsverschil over de vraag welke sociale verhoudingen in de analyse betrokken moeten worden. Lipietz (1987c) gaat hierin het verst want het is zijn ambitie om te komen tot een handelingstheorie voor alle sociale verhoudingen. Dit is ook een van de criteria om verschillende stromingen te onderscheiden (Zie appendix 2.1).

worden bereikt, dat als optimaal voor de maatschappij als geheel kan worden beschouwd. Deze veronderstellingen zijn echter onrealistisch en lijken vooral afgeleid te zijn van de wens om het bestaan van een Pareto-optimaal evenwicht te bewijzen. Het analysekader heeft een bijzonder statisch karakter. De analyses beperken zich tot het beschrijven van het pad naar een evenwicht of het aantonen van de instabiliteit en dus tijdelijke karakter van dit evenwicht. Maar de overgang van de ene situatie naar de andere wordt nooit onderzocht. Een derde kritiekpunt betreft de assumpties van een gegeven technologie, consumentenpreferenties en eigendomsverdeling. Deze veronderstellingen zijn binnen een lange termijn analyse niet houdbaar. Het feit dat de geschiedenis afwisselend lange perioden van groei en crisis heeft laten zien, stelt de algemene evenwichtstheoretici ook voor grote problemen. Deze trends kunnen moeilijk als fluctuaties in de nabijheid van een stationaire economische toestand worden opgevat.

Een andere tekortkoming van de algemene evenwichtstheorie is volgens Aglietta (1979) dat het sociale karakter van economische relaties wordt genegeerd. Dit bemoeilijkt de interpretatie van de in economische processen werkzame krachten en conflicten. De neo-klassieke theorie is in de ogen van Aglietta totaliserend omdat zij gebaseerd is op de uitwerking van een enkel concept, dat van het algemeen evenwicht. De theorie is daarnaast ook totalitair omdat verschijnselen die niet binnen dit kader verklaard kunnen worden als 'imperfecties' van een ideaalbeeld worden gezien in plaats van dat zij tot een herbezinning van de theorie leiden. Crises maken bij uitstek een herbezinning noodzakelijk en om deze crises en onevenwichtigheden te analyseren moet de dynamiek van een economisch systeem centraal staan. De opdracht voor een regulatiebenadering is dan het opsporen van de dynamiek bepalende relaties en de veranderde vormen waarbinnen deze relaties worden gereproduceerd en het onderzoeken waarom de reproductie met breuken gaat gepaard (Aglietta 1979, 13).

De keynesiaanse theorie biedt in de ogen van de regulationisten veel meer aanknopingspunten dan de neo-klassieke theorie (Boyer 1986b). De keynesiaanse theorie bevat een aantal essentiële concepten voor de analyse van een kapitalistische economie en zij kan ook bepaalde onevenwichtigheden zoals een duurzame onderbezetting verklaren. De regulationisten hebben in ieder geval de macro-economische invalshoek van de keynesianen overgenomen. Tegelijkertijd interpreteert Boyer de keynesiaanse theorie als een poging om macro-economische regelmatigheden te verklaren vanuit specifieke conventies en instituties zoals toekomstverwachtingen en systemen van collectieve onderhandelingen. Boyer pleit ervoor om de keynesiaanse intuïties en methoden ook op andere socio-politieke contexten toe te passen. Het streven naar een algemene macro-economische theorie, die voor iedere plaats en tijd bruikbaar is, blijft echter een

onbereikbaar ideaal omdat de iedere introductie van nieuwe instituties tot andere conjuncturele samenhangen leidt.

Gezien de centrale plaats van instituties in hun analyses is het niet vreemd dat de regulationisten vaak als institutionalisten worden beschouwd.⁶ Omdat Boyer (1986b) niet aangeeft wat hij onder institutionalistische benaderingen verstaat, blijven de drie verschillen die hij waarneemt vaag en oncontroleerbaar. Een eerste verschil is volgens hem dat de regulatiebenadering niet uit de samenvoeging van nauwgezette monografieën bestaat maar qua methode alles toestaat, wat tot een nauwe interactie van theoretische noties, specifieke hypothesen en verificaties heeft geleid. Ten tweede streven de regulationisten veel meer dan de institutiona-
listen de integratie van sociale en economische aspecten van het ontwikke-
lingsproces in kapitalistische landen na. Het derde verschil is volgens Boyer dat de regulationisten verder willen gaan dan een kritiek op de 'mainstream' economie en haar veronderstelling van abstracte rationaliteit. Zij willen een alternatief paradigma ontwikkelen dat wel wat zegt over de aard van economi-
sche aanpassingen en de coherentie van het geheel:

"Welnu, het volstaat niet om de wereld te beschrijven 'zoals zij is', het gaat erom noties te ontwikkelen die deze beschrijving en nog meer zijn ideaaltypische en abstracte voorstelling met behulp van een klein aantal theoretische proposities mogelijk maken." (Boyer 1986b, 20, vertaling mv)

Het marxisme is zonder twijfel de belangrijkste theoretische invloed voor de regulationisten geweest.⁷ Deze invloed komt het duidelijkst naar voren in de wijze waarop de centrale concepten zijn gedefinieerd en geïntroduceerd (Aglietta

⁶ Mingat e.a (1985) beargumenteren aan de hand van een tiental criteria dat de regulatiebenadering een 'institutionalistische' benadering is. Mjösset (1985) ziet grote overeenkomsten met het werk van de institutionalist Åkerman. Volgens de Amerikaanse marxist Foster (1988, 31) is het fordisme concept van de regulationisten "merely liberal institutionalist economics rewritten on a more pretentious scale."

⁷ Deze invloed verschilt per auteur en daarnaast zijn er ook veranderingen in de loop van de tijd. Zo wijst Aglietta nadat hij zijn carrière als marxist begonnen was het marxisme meer en meer af (zie Aglietta 1984). Van de twee centrale auteurs in dit proefschrift is Lipietz duidelijk de marxist en Boyer de keynesiaan. Dit blijkt bijvoorbeeld uit hun aandachtsgebieden die niet direct over de regulatiebenadering gaan (transformatieprobleem versus Kaldor). Volgens sommige auteurs (o.a. Hübner 1989, De Vroey 1991) zijn de verschillen zo groot dat zij onderscheid maken tussen twee varianten van de Parijse school: een prijstheoretische rond Boyer en één die uitgaat van de arbeidswaardeleer (de 'jonge' Aglietta en Lipietz). In dit proefschrift wordt een dergelijk onderscheid niet gemaakt omdat de arbeidswaardeleer in de concrete analyses nauwelijks meer een rol speelt (zie bijvoorbeeld Leborgne en Lipietz 1988).

1979, Lipietz 1979, Boyer 1979a). De marxistische invloed blijkt uit verwijzingen naar belangentegenstellingen tussen groepen van economische agenten; het gebruik van de arbeidswaardeleer; een concept van produktiewijzen; het gegeven dat het kapitalisme onderhevig is aan contradicties en periodieke crises en de afwijzing van een methodologisch individualisme ten gunste van het benadrukken van structuren. De opkomst van de regulatiebenadering kan niet los gezien worden van de opleving van het marxisme in de jaren zestig. In Frankrijk werd de discussie gedomineerd door het structuralistische marxisme met Althusser, Balibar en Bettelheim als leidende figuren. De regulatiebenadering neemt een ambivalente positie ten opzichte van deze stroming in (Jessop 1990, 168). Lipietz (1987b, 1989b) beschouwt de regulationisten als de 'rebellierende zonen van Althusser', waarbij een aantal elementen van Althusser worden overgenomen maar de regulationisten zich ook op een aantal punten afzetten.⁸ Een sterk element in het werk van Althusser is volgens Lipietz (1989b) dat hij heeft laten zien dat de historische realiteit moet worden opgevat als een netwerk van contradictoire sociale verhoudingen, die een autonome ontwikkeling kennen maar elkaar ook wederzijds beïnvloeden. In deze optiek worden politiek en ideologie niet als reflecties van een economische onderbouw beschouwd. Maar er bestaan wel ideologische-politieke-economische configuraties die stabiel kunnen zijn of in crisis verkeren. Deze korte typering geeft aan dat het Franse marxisme zich vanaf de jaren zestig steeds meer afzet tegen economische reductionistische redenering waarin de 'Kapital-Logik' domineert. In het verlengde hiervan verwierpen Althusser c.s. ook de deterministische visie van historische ontwikkeling. Produktiekrachten werden als sociale verhoudingen rond de organisatie van de produktie beschouwd en er werd niet langer verondersteld dat de ontwikkeling van de produktiekrachten tot de komst van het communisme zou leiden. Deze vruchtbare ideeën ontwikkelden zich helaas in de richting van een formele scholastiek waarin sociale verhoudingen niet langer als contradictoir met inherente instabiele spanningen maar als structuren opgevat werden (Lipietz 1989b). Het negeren van het contradictoire karakter van sociale verhoudingen betekende ook dat de autonomie van individuen en groepen binnen deze verhoudingen en hun vermogen om structuren te transformeren buiten de analyse vielen. Uiteindelijk wordt deze eenzijdige nadruk op de reproductie van sociale verhoudingen ter discussie gesteld:

⁸ Lipietz (1987c) ziet de regulatiebenadering als een "Aufhebung, in the Hegelian sense, of structural Marxism. Most of us were Marxists of Althusserian school but we quickly tried to get rid of the notions of structures without subjects, without contradictions and without crisis."

"De 'samenstelling' van individuele passies is zeker niet datgene wat de maatschappij structureert. Maar de sociale structuren worden wel gedragen door individuen, die handelend als subjecten in antagonistische verhoudingen, voortdurend dreigen met hun acties de gevestigde relaties omver te werpen. Het is daarom niet voldoende om ex-post de gestabiliseerde verhoudingen en in het bijzonder de economische regelmatigheden te analyseren. Men moet begrijpen hoe deze geïnternaliseerd zijn en hoe hun latente antagonismen op institutionele wijze worden gereguleerd – tot aan het moment dat de accumulatie van divergenties tussen de partiële logica's tot een crisis van het geheel leidt" (Lipietz 1987b, 1051, vertaling mv).

De regulationisten onderkennen dat hoewel in bepaalde perioden alles werkt het ook mogelijk is dat sociale verhoudingen in een crisis verkeren. Dit problematiseren van reproductie geldt ook voor de economische reproductie. Dit laatste kan natuurlijk niet los worden gezien van de feitelijke economische ontwikkeling. Na een lange periode van hoge economische groei, lage werkloosheid en stijgende koopkracht komt daar in het begin van de jaren zeventig verandering in: een lagere economische groei, een toename van de werkloosheid en veel hogere inflatie. Deze hernieuwde aandacht voor de reproductie betekent een breuk met het Althusseriaanse structuralisme.⁹

De marxistische invloed komt tenslotte ook naar voren in de uitgebreide aandacht voor de te hanteren methodologie en de wijze waarop theorievorming tot stand zou moeten komen. Hierbij worden vooral het voorlopige karakter en de noodzaak tot continue aanpassing benadrukt. Zo schrijft Aglietta in zijn proefschrift:

"Regulation theory would not be a closed theory describing the functioning of an economic model; this is the theory of equilibrated growth in its many forms. It must be open, i.e., susceptible to continued elaboration; which means not only additions and refinements, but ruptures in the theory which must be made possible by the problematic adopted." (aangehaald in Jessop 1990, 166)

De aandacht voor methodologische vraagstukken neemt in de loop van de tijd aanzienlijk af. Verwijzingen naar het historisch materialisme verdwijnen ten gunste van de filosofische ideeën zoals die door Umberto Eco in 'De naam van de roos' worden gepresenteerd (vgl. Lipietz 1987a, 9).

⁹ Het verwarrende is dat in het proefschrift van Aglietta de structuralistische opvatting nog zeer dominant is. Dit verklaart ook waarom de regulatiebenadering ten onrechte nog vaak het etiket 'structuralistisch' krijgt opgeplakt (Clarke 1988, Kotz 1988b).

In de ontwikkeling van de regulatiebenadering hebben niet alleen theoretische maar ook sociale en politieke factoren een rol gespeeld.¹⁰ Zo zijn de meeste regulationisten betrokken bij de voorbereiding of uitvoering van het overheidsbeleid of het planningssysteem (Commissariat du Plan, INSEE, Direction de la Prévision du Ministère de Finance). Binnen deze kaders waren zij als macro-economen in eerste instantie belast met het opstellen van macro-economisch modellen, die werden gebruikt om de groei binnen het fordisme te sturen (Lipietz 1987c). Het voortduren van de crisis zorgt voor een verschuiving in hun werkzaamheden. De nadruk komt nu te liggen op het inventariseren van dominante trends en het analyseren van problemen om vervolgens mogelijke scenario's te schetsen. Eventuele keuzes laten zij hierbij over aan hogere organen of aan de politiek.

Behalve deze beleidsmatige bemoeienissen zijn een aantal regulationisten ook op het politieke front actief (geweest). Hun positie is in het algemeen als links te beschouwen maar daarbij zijn er wel zeer uiteenlopende opvattingen. Alain Lipietz is de politiek meest uitgesproken persoon. In de jaren zestig was hij actief in de Maoïstische beweging en nu is hij een van de leidende figuren van de Groenen, maar hij is overigens nooit zoals op de achterflap van 'Mirages and Miracles' wordt beweerd de presidentskandidaat van de Groenen geweest. Lipietz (1984b, 1989a) heeft wel twee boeken geschreven om in het politieke debat in Frankrijk te interveniëren. Michel Aglietta is oorspronkelijk actief geweest in de communistische partij terwijl Hugues Bertrand secretaris van de vakbond CFDT is geweest. Met het aan de macht komen van de socialisten in de jaren tachtig werden de regulationisten soms direct betrokken in het politieke debat. Ter

¹⁰ De plaatsbepaling ten opzichte van andere theorieën speelde vooral bij de start van de regulatiebenadering een rol want met uitzondering van de summiere aandacht in Boyer 1986a is er verder geen aandacht voor veranderingen binnen bijvoorbeeld de neo-klassieke theorie (Hübner 1988, De Vroey 1991). De regulatiebenadering toont meer en meer overeenkomsten met de neo-Schumpeteriaanse benadering van Freeman en Perez (Dunford 1990). Maar volgens Boyer (1987b, 9) is het bewijs voor terugkerende lange golven zwak en wordt te weinig aandacht besteed aan de sociale mechanismen voor de verdeling van de produktiviteitswinsten. Ook ontbreekt een duidelijke verklaring voor de gelijktijdigheid van radicale innovaties en de opkomst van sterke complementariteiten tussen nieuwe investeringen in de diverse industrieën. Daarnaast moet de notie innovatie serieus worden genomen en verder worden uitgewerkt. Recentelijk heeft Boyer (1989b) enige aandacht besteed aan nieuwe theorievorming rond de Economic Governance Approach, Neo-Corporatisme (Lembruch), Disorganization of capitalism (Offe, Lash en Urry) en de transactiekostenbenadering (Williamson). Lipietz (1988b) ziet overeenkomsten met het werk van Giddens en de kritische Angelsaksische geografie. Teague (1990) vergelijkt de regulatiebenadering met de flexibele specialisatie these van Piore en Sabel. Guillaume (1985) en 'La science économique en France' (1989) geven respectievelijk een goed overzicht van de Franse sociale en de economische wetenschappen. De regulatiebenadering komt in beide overzichten uitgebreid aan bod.

voorbereiding van de Top van de grote Zeven in Versailles in 1983 hadden Aglietta, Boyer en Lipietz regelmatige bijeenkomsten met Jacques Attali, de belangrijkste adviseur van Mitterrand. Deze samenwerking klapte echter uit elkaar toen Attali c.s. eenzijdig de nadruk wilden leggen op technologische vernieuwing om uit de crisis te geraken (Lipietz 1984b). Jacques Mistral is later nog de belangrijkste economische adviseur van de premier Rocard geweest.¹¹ Gezien hun eigen politieke ambities en bemoeienissen is het derhalve niet verbazingwekkend dat de regulationisten in hun teksten de ruimte voor politieke keuzes benadrukken.

Het begin van de regulatiebenadering wordt in het algemeen gelegd bij Michel Aglietta's proefschrift "Accumulation et régulation du capitalisme en longue période" uit 1974.¹² Dit proefschrift bevat nog geen algemene theorie van kapitalistische regulatie maar benadrukt vooral dat accumulatie en regulatie niet los van elkaar gezien kunnen worden. Aandacht voor regulatie betekent in dit verband dat een analyse van kapitaal accumulatie en zijn contradicties gekoppeld moet worden aan een bestudering van maatschappelijke verhoudingen, hun cohesie en transformatie. Het empirische gedeelte is toegespitst op de historische ontwikkeling van het Amerikaanse kapitalisme. In deze ontwikkeling constateert Aglietta een overgang van extensieve naar intensieve accumulatie waarbij deze overgang werd vergemakkelijkt door een aantal veranderingen in de structurele vormen.¹³ Aglietta wijst in het bijzonder op de fordistische loonarbeidsverhouding met collectieve onderhandelingen en een groei van het indirecte loon en op de grote onderneming en de organisatie van het financiële kapitaal. Aglietta's proefschrift werd uitgebreid bediscussieerd en vervolgens herschreven tot "Régulation et crises du capitalisme", dat in 1976 in het Frans en in 1979 onder de titel "A Theory of Capitalist Regulation" in het Engels verscheen.¹⁴ In deze versie ligt meer nadruk op het promoten van een regulatiebenadering waarbij regulatie opnieuw vooral de functie vervult van tegenhanger van een eenzijdige nadruk op accumulatie. In de praktijk was Aglietta (1979, 19) minder bezig met het theoretiseren van regulatie als zodanig maar meer geïnteresseerd in "exploring

¹¹ Ricardo Hausmann die de ontwikkeling van Venezuela vanuit een regulatieperspectief heeft geanalyseerd, is in maart 1992 minister van Economische Zaken in Venezuela geworden.

¹² Paul Boccara, vooraanstaand econoom van de Franse communistische partij, claimt overigens de term 'régulation' te hebben geïntroduceerd.

¹³ De termen intensieve en extensieve accumulatie worden in de volgende paragraaf uitgelegd.

¹⁴ Het boek van Aglietta is vrij toegankelijk geschreven. Davis (1978) geeft een goede samenvatting. Clarke (1988) en De Vroey (1991) geven recente evaluaties.

the more or less coherent ensemble of mutually interdependent structural forms which might sustain a given accumulation regime."

In de periode waarin Aglietta zijn proefschrift herschreef, onderzochten een aantal CEPREMAP onderzoekers de historische determinanten van inflatie in Frankrijk. Dit onderzoek "Approches de l'inflation : l'exemple français" bouwde gedeeltelijk voort op het werk van Aglietta maar bevatte daarnaast nieuwe ideeën over regulatie en regulatiewijze. Uit het inflatie-onderzoek zijn in de periode 1977 - 1979 een aantal studies voortgekomen, die hoewel ze verschillende thema's behandelen, overeenkomsten kennen met betrekking tot het gebruikte begrippenkader (concurrentiële versus monopolistische regulatie, extensieve en intensieve accumulatie) en de gehanteerde periodisering van het kapitalisme. Deze overeenkomsten maken het mogelijk om van een Parijse school of benadering te spreken (Duharcourt 1988).¹⁵

2.3 Het theoretische kader: het basismodel

Startpunt voor het theoretische kader van de regulationisten is het zoeken naar regelmatigheden en stabiliteit van bepaalde relaties. Hiertoe introduceren zij concepten, die verwijzen naar situaties waarin conflicten, onevenwichtigheden en spanningen beperkt zijn. Dit geldt voor de macro-economische ontwikkelingen (accumulatieregime), de gedragingen van actoren (regulatiewijze), het dominante model van organisatie van productieproces (technologisch paradigma), de internationale verhoudingen (internationaal regime) en nationale politieke verhoudingen (hegemoniaal blok en maatschappelijk paradigma). De analyses van de regulationisten verschillen met betrekking tot de gewichten die aan de diverse 'sferen' worden toegekend. De theorie heeft zich in de loop van de tijd ontwikkeld door een verdere verfijning en het onderscheiden van verschillende deelgebieden.

De eerste volledige formulering van het theoretische kader en feitelijk ook het basismodel concentreert zich op de noties accumulatieregime en regulatiewijze en hun onderlinge relatie (Boyer 1986a, 1988a, Leborgne en Lipietz 1988, Lipietz 1987a, 1988a). Het theoretische kader is gebaseerd op de stelling dat

¹⁵ Boyer 1979a is de basistekst voor de periodisering van het Franse kapitalisme en het onderscheid van verschillende fasen en structurele crises. Boyer 1978 en 1979b handelen over de loonarbeidsverhouding, Benassy c.s. 1979 over de veranderde determinanten van prijzen, terwijl Boyer en Mistral (1978) in gaan op de relaties tussen accumulatie en inflatie. Lipietz 1979 is tenslotte een expliciete poging om de regulatiebenadering binnen de marxistische traditie te plaatsen en te onderzoeken hoe de twee centrale contradicties van het kapitalisme in de tijd zijn gereguleerd.

periodes van groei gekarakteriseerd kunnen worden door de aanwezigheid van een specifiek ontwikkelingsmodel, bestaande uit een accumulatieregime en een regulatiewijze.

Het voortduren van economische groei en zeker als er sprake is van stabiele groei betekent dat de economie goed functioneert. In de economische wetenschap bestaan echter uiteenlopende opvattingen over hoe economische processen geanalyseerd moeten worden. De regulationisten sluiten in dit geval aan bij de marxistische en post-keynesiaanse opvattingen van Kaldor en Robinson, waarin het accumulatieproces centraal staat. Dit proces is van zichzelf niet regelmatig en stabiel maar heeft te maken met interne contradicties, conflicten en mogelijke onevenwichtigheden. Gegeven deze potentiële onevenwichtigheden en verstoringen zou men verwachten dat 'crisis' de normale toestand van kapitalistische economieën is. Relatief lange perioden van hoge en soms stabiele groei hebben laten zien dat dit niet het geval is geweest. De invalshoek van de regulationisten is nu dat verklaard moet worden waarom en hoe de contradicties, conflicten en onevenwichtigheden in periodes van groei beperkt konden worden of latent bleven en het accumulatieproces niet verstoorden. De verklaring bestaat uit twee stappen. Om een dergelijke situatie van stabiele groei in macro-economische termen te beschrijven is allereerst het begrip accumulatieregime geïntroduceerd, door Boyer (1986a, 46) gedefinieerd als:

"Het geheel van regelmatigheden die een algemene en relatief coherente toename van de kapitaalaccumulatie garanderen, dat wil zeggen het mogelijk maken dat verstoringen en onevenwichtigheden, die uit het accumulatieproces zelf voortkomen, opgevangen of in de tijd vooruitgeschoven kunnen worden."(vertaling mv)

Op welke gebieden de regulationisten verstoringen en onevenwichtigheden mogelijk achten wordt duidelijk uit de definitie van Lipietz (1987a, 14):

"Een accumulatieregime beschrijft de lange termijn stabilisatie van de verdeling van de produktie tussen consumptie en accumulatie. Dit omvat een specifieke afstemming tussen veranderingen in de produktienormen en veranderingen in de consumptienormen; de wijze waarop binnen een nationale economische en sociale formatie het kapitalisme is gearticuleerd met andere produktiewijzen; de relatie tussen de betreffende economische en sociale formatie en haar 'buitenwereld'." (vertaling mv)

Belangrijke hypothesen, die het begrip accumulatieregime tegelijkertijd een analytische waarde geven, zijn ten eerste dat verschillende accumulatieregimes

mogelijk zijn en ten tweede dat voor verschillende fasen in het kapitalisme ook verschillende accumulatieregimes relevant zijn geweest. Tot op heden zijn er voor kapitalistische economieën twee verschillende accumulatieregimes gedefinieerd. Beide regimes die volgens Lipietz (1987a) het best gezien kunnen worden als ideaaltypen, zijn omschreven aan de hand van twee criteria, namelijk de aard en tempo van technische vooruitgang en de mate van massaconsumptie. Voor wat betreft de technische vooruitgang onderscheiden de regulationisten intensieve en extensieve accumulatie. In het eerste geval is er sprake van een snelle technische vooruitgang gebaseerd op een voortdurende verandering van het productieproces. In economische termen komt intensieve accumulatie tot uiting in een hoge produktiviteitsgroei en een stijgende kapitaalintensiteit. Bij extensieve accumulatie is er weinig technische vooruitgang, groei vindt hier voornamelijk plaats door middel van uitbreiding van de productie op basis van de gegeven technologie. In dit geval blijft de produktiviteitsgroei beperkt en de kapitaal arbeid coëfficiënt nagenoeg constant. Het criterium voor de mate van massaconsumptie is de afstemming tussen loonontwikkeling en de arbeidsproductiviteitsgroei. Tenslotte volgt uit de definities dat een accumulatieregime een situatie van stabiele economische groei beschrijft. Is dit laatste niet het geval en het dus ook niet mogelijk is om een accumulatieregime te onderscheiden, dan verkeert de sociale formatie in een staat van crisis (Lipietz, 1987a, 15).

Een belangrijk probleem bij de interpretatie van het concept accumulatieregime is dat de regulatiebenadering een uitgewerkte theorie over het accumulatieproces ontbeert.¹⁶ Bij de introductie van de term accumulatieregime wordt in het algemeen volstaan met verwijzingen naar drie potentiële verstoringen: realisatie- of afzetproblemen, het probleem van een te lage winstgevendheid (valorisatieproblemen) en de wisselwerking tussen deze twee problemen, die er toe kan leiden dat deze problemen niet altijd tegelijk kunnen worden opgelost. Een loonmatigingsbeleid dat winstherstel beoogt kan bijvoorbeeld tot een lagere afzet leiden (Lipietz 1987a, 14).

Een analyse in termen van een accumulatieregime richt zich op relaties tussen macro-economische grootheden. Maar hiermee is nog niet verklaard hoe deze verbanden tot stand zijn gebracht. Binnen een accumulatieregime kan bijvoorbeeld worden verondersteld dat de groei van de productiecapaciteit en de groei van de afzet op elkaar zijn afgestemd. De vraag hoe deze afstemming over een langere periode wordt bereikt is daarmee nog niet beantwoord. Dit soort vraagstukken is vooral relevant voor benaderingen die het bestaan van contradic-

¹⁶ De aanzetten die in de richting van een theorie gaan verschillen bovendien van elkaar. Zo legt Boyer in zijn fordismemodellen de nadruk op de consumptie als motor terwijl Lipietz de rol van investeringen benadrukt.

ties, conflicten en onevenwichtigheden in een kapitalistische economie mogelijk achten. Want waar mainstream economen op het prijsmechanisme en het nutsmaximaliserend gedrag van actoren en keynesianen op het effectief ingrijpen van de staat zouden kunnen vertrouwen, blijft in deze optiek de totstandkoming van een accumulatieregime een raadsel. Om dit raadsel op te lossen zijn de concepten 'regulatie' en 'regulatiewijze' geïntroduceerd.¹⁷ Uit de definitie van

¹⁷ De regulationisten spreken van 'régulation'. In het navolgende wil ik toelichten waarom ik dit met 'regulatie' vertaal en wat de relatie is met begrippen die erop lijken zoals enerzijds het Engelse '(de)regulation' of Nederlandse 'deregulering' en anderzijds regulatie in de controletheorie. In de (Amerikaanse) economische wetenschap wordt 'regulation' gezien als het overheidsoptreden om prijs-, verkoop- en productiebeslissingen van ondernemingen te controleren in een poging om private beslissingen te voorkomen die onvoldoende met het publieke belang rekening houden (Eatwell e.a., 1987, deel 4: 128-134). Regulatiemechanismen zijn dan vergunningen, tarieven en wettelijke bepalingen. De term regulation wordt vooral gebruikt in samenhang met zijn tegenhanger 'deregulation', dat verwijst naar een verminderde overheidsbemoeienis met de particuliere sector. Het eerste grote project van deregulation betrof de luchtvaartmaatschappijen in de tweede helft van de jaren zeventig. Later is de roep om minder overheidswet- en regelgeving uitgebreid naar alle sectoren van de maatschappij. In de Nederlandse discussie wordt hiervoor de term deregulering gehanteerd. De notie 'régulation' van de regulationisten ligt op een geheel ander vlak dan de noties regulering/deregulering. Bij de laatste twee noties gaat het om overheidsregelgeving om gedrag van private actoren te sturen. In dit geval is de overheid de handelende actor en kan gesteld worden dat de overheid 'reguleert' (bijvoorbeeld de markt van vliegtuigvluchten). Bij de regulationisten verwijst de term naar de wijze waarop sociale relaties zijn georganiseerd. Bij hen is regulatie niet per definitie overheidsoptreden, regel- en wetgeving. Deze vormen slechts een deel van de mechanismen die bijdragen aan de 'régulation' van relaties tussen bijvoorbeeld werknemers en werkgevers of tussen mannen en vrouwen. Andere mechanismen zijn bijvoorbeeld normen en waarden, afspraken, compromissen, berusting en gewoontes. In dit geval is er geen actor die 'reguleert' maar worden relaties 'gereguleerd'. Om deze verschillen te accentueren vertaal ik 'régulation' met regulatie en dus niet met regulering. In deze optiek zijn er geen actoren die direct reguleren. Een voorbeeld ter verduidelijking. In de naoorlogse arbeidsverhoudingen in de Verenigde Staten was sprake van een uitgebreide wet- en regelgeving alsmede jurisprudentie in geval van klachten. Wanneer in de jaren tachtig veel van deze regelgeving wordt afgeschaft noemen we dit deregulering. Maar men kan niet per se spreken van minder regulatie omdat alleen de wijze van regulatie is veranderd. In plaats van geïnstitutionaliseerde patronen van interactie verloopt deze nu via conflicten en stakingen.

Een geheel andere discussie waarin de term 'regulation' wordt gebruikt betreft de controletheorie, toegepast op biologische, thermodynamische en economische en sociale systemen. Hier wordt het evenwichtsherstellende karakter van regulatie benadrukt. Dit komt naar voren in de definitie van regulatie van de Franse epistemoloog Canguilhem: "la régulation, c'est l'ajustement conformément à quelques règles ou normes, d'une pluralité de mouvements ou d'actes et de leurs effets, que leur diversité ou leur succession rend d'abord étrangers les uns aux autres" (Encyclopaedia Universalis, vol 14:1). De regulationisten nemen een paradoxaal standpunt ten opzichte van deze definitie in. Aan de ene kant hebben zij het begrip regulatie aan Canguilhem ontleend anderzijds wordt zijn definitie verworpen. Dit laatste volgt uit de ambitie van de regulationisten om het evenwichtsherstellende karakter juist te problematiseren. Zie De Vroey (1991) voor een discussie van deze noties en de gehanteerde evenwichtskoncepten in de klassieke en neo-klassieke theorie.

Boyer (1986a, 54) blijkt dat het eigenlijk een soort meta (of super) begrip is, want hij definieert een regulatiewijze als volgt:

"Elk geheel van individuele en collectieve procedures en gedragingen dat de volgende drie eigenschappen heeft:

- het reproduceren van de fundamentele sociale verhoudingen door middel van de samenvoeging van historisch bepaalde instituties;*
- het ondersteunen en 'besturen' van het accumulatieregime in werking;*
- het verzekeren van een dynamisch geheel van gedecentraliseerde beslissingen zonder dat het noodzakelijk is dat de economische actoren zich de principes van de 'werking van het systeem' eigen hebben gemaakt." (vertaling mv).*

In deze definitie komen duidelijk de verschillende facetten van de regulatiebenaadering naar voren. De eerste eigenschap verwijst naar de manier waarop sociale verhoudingen blijven bestaan. Aansluitend bij de marxistische theorie zijn er volgens Boyer voor het kapitalisme drie fundamenteel: de loonarbeidsverhouding ('rapport salarial'), de concurrentie tussen kapitalisten en het geldwezen. Naast deze drie elementen worden meestal nog het staatsoptreden en de invoeging van een economie in de internationale economie als onderdelen van de regulatiewijze opgevat. De loonarbeidsverhouding omvat de belangrijkste aspecten van de kapitaal–arbeid verhouding, zoals de wijze van loonvorming, de determinanten van loonontwikkeling en het consumptiepatroon. Wat betreft de concurrentieverhoudingen zijn de regulationisten vooral geïnteresseerd in de wijze van prijsvorming en de aard van de concurrentie (dominantie prijsconcurrentie of juist concurrentie door middel van produktvernieuwing). Bij het monetaire systeem is de aandacht vooral gericht op de grenzen van kredietverlening, bij het staatsoptreden wordt gekeken op welke gebieden de staat actief is. Wat betreft de invoeging in de internationale arbeidsverdeling, concentreert men zich op het systeem van wisselkoersen en de vraag of er sprake is van een internationaal hegemoniale macht. De tweede eigenschap in de definitie van regulatiewijze verwijst naar de relatie tussen institutionele vormen en economische ontwikkelingen. De nadruk ligt hierbij op de economische samenhangen die voortvloeien uit de werking van de verschillende institutionele vormen en bijvoorbeeld niet op de effecten voor de politieke stabiliteit. In de derde eigenschap komt één van de centrale thema's, namelijk die van de relatie tussen handelingen van individuele actoren en een coherente uitkomst, terug.

In het voorafgaande is de term 'institutionele vorm' al een paar keer gevallen zonder dat deze duidelijk is gedefinieerd. Boyer (1986a, 48) definieert een institutionele vorm als "elke codificatie van een of meer fundamentele sociale verhoudingen." Het doel van deze notie is om de oorsprong te verhelderen van

de regelmatigheden, die in een gegeven historische periode de economische reproductie kanaliseren:

"Zij ziet sociale verhoudingen vanuit dezelfde problematiek als de accumulatie: de onveranderlijkheden kunnen zich slechts door permanente veranderingen – vooral zichtbaar over een lange periode – van hun vorm en precieze articulatie reproduceren." (Boyer 1986a, 48, vertaling mv)

De codificatie van sociale verhoudingen kan verschillende vormen aannemen. Zij kan zijn vastgelegd in wetten, regels en voorschriften, de vorm van een compromis hebben en ten derde verankerd zijn in waardesystemen en gewoontes. Institutionele vormen kunnen op drie verschillende manieren functioneren: via regels en normen, ten tweede via dwang en als derde via het contract. Lipietz (1987a, 15) spreekt in dit verband over geïnternaliseerde regels en sociale procedures die sociale elementen in individueel gedrag incorporeren.¹⁸ De invloed van de politiek en machtsverhoudingen komt in deze analyse vooral tot uiting in de specifieke vormgeving van instituties, die in zekere zin een afspiegeling van de maatschappelijke verhoudingen vormen.

Samengevat is een regulatiewijze dus een geheel van institutionele vormen, in de gedaante van gewoontes, wetten, regels en compromissen, dat er voor zorgt dat er geen grote onevenwichtigheden in de economie optreden. De kapitalistische verhoudingen blijven gehandhaafd, de concurrentie tussen kapitalisten loopt niet uit de hand en dankzij het monetaire systeem kunnen transacties plaatsvinden en tenslotte handelen de economische actoren zodanig dat er een accumulatieregime en dus economische groei ontstaat. Net zoals bij het begrip accumulatieregime worden er ook twee ideaaltypen van regulatiewijze tegenover elkaar geplaatst: een concurrentiële versus een monopolistische regulatiewijze. De benaming van deze ideaaltypen is ongelukkig gekozen omdat zij associaties met typering van verschillende soorten concurrentieverhoudingen oproept. Deze concurrentieverhoudingen vormen slechts één van de vijf elementen van een regulatiewijze, terwijl in het regulatiekader de termen monopolistisch en concurrentieel op de gehele regulatiewijze van toepassing zijn. In een concurrentiële regulatiewijze komen aanpassingen van economische grootheden afhankelijk van vraag- en aanbodfactoren vooral via de markt tot stand. Duidelijke voorbeelden hiervan zijn de loon- en prijsvorming in de vorige eeuw. Binnen een monopolistische regulatie komen de aanpassingen niet zozeer op basis van vraag- en aanbodfac-

¹⁸ Volgens Lipietz kan hier het door de Franse socioloog Bourdieu geïntroduceerde 'habitus' concept uitkomst bieden.

toren maar binnen instituties en volgens specifieke regels tot stand. Voorbeelden hiervan zijn het systeem van 'mark-up' prijzen en een loonvorming die beïnvloed wordt door vakbonden en werkgeversorganisaties binnen een systeem van collectieve onderhandelingen.

Een cruciaal punt in het regulatiekader is natuurlijk hoe de twee centrale noties, accumulatieregime en regulatiewijze, zich tot elkaar verhouden en zich bijvoorbeeld los van elkaar zouden kunnen ontwikkelen. Het is opvallend dat Boyer en Lipietz zich hier slechts summier over hebben uitgelaten. Dit is vermoedelijk ook een van de oorzaken van een abstract debat over het functionalistische karakter van de regulatiebenadering (vgl. Becker 1988, Jessop 1990). Uit de betogen van Boyer (1979a, 1986a) en Lipietz (1987a) wordt naar mijn mening duidelijk dat een accumulatieregime niet kan bestaan zonder een functionerende regulatiewijze. Zo schrijft Lipietz (1987a, 14):

"If a schema (of reproduction) is to be realized and to reproduce itself for any length of time, there must also be institutional forms, procedures and habits which either coerce or persuade private agents to conform to its schema."

De centrale gedachte is dat de institutionele vormen die deel uitmaken van de regulatiewijze noodzakelijk zijn, of in ieder geval de functie te vervullen van het in toom houden van tegenstellingen en onevenwichtigheden. Omdat de regulatiebenadering zich als reactie op Althusser van functionalistische verklaringen heeft afgekeerd wil Lipietz in dit verband niet van functionalisme spreken. In plaats daarvan neemt hij zijn toevlucht tot wat hij een 'a posteriori functionalisme' noemt:

"We should not simply assume that the mode of regulation has the 'function' of making the regime of accumulation work. Rather a regime of accumulation and forms of regulation get stabilized together 'everything works as if' (the mode of regulation has this function, mv)." (Lipietz 1987a, 20)

In mijn interpretatie heb ik de nadruk gelegd op de macro-economische invalshoek en van daaruit de notie regulatiewijze toegelicht. Het concept regulatie bleek echter zo veelomvattend dat men zich ook een relatief autonome ontwikkeling van accumulatieregime en regulatiewijze kan voorstellen. Het afwijzen van functionalistische opvattingen komt ook naar voren in de wijze waarop de regulationisten de overgang tussen verschillende ontwikkelingsmodellen zien. De vestiging van een nieuwe regulatiewijze wordt namelijk niet uit de vereisten voor een stabiel accumulatieregime afgeleid. De regulationisten gaan

er juist van uit dat nieuwe regulatiewijzen en accumulatieregimes niet volgens een bepaalde onderliggende logica tot stand komen maar uitkomst zijn van politieke strijd en een 'trial and error' proces (Lipietz, 1985c).

In het voorgaande is gesteld dat de regulationisten ervan uitgaan dat de tegenstellingen en onevenwichtigheden, eigen aan het kapitalisme, langere periodes gekanaliseerd kunnen worden of latent blijven. Uiteindelijk worden zij toch manifest en is er sprake van een crisis. De regulationisten maken hierbij onderscheid tussen 'kleine' en 'grote' crises. Een kleine crisis wordt gedefinieerd als een periode waarin de spanningen en onevenwichtigheden, die tijdens de expansie zijn gecumuleerd zonder structurele aanpassingen kunnen worden weggenomen. Een kleine crisis kan het best worden vergeleken met de overgang van een piek naar een dal in een conjunctuurcyclus. Een belangrijke stelling houdt in dat een kleine crisis als een normaal verschijnsel binnen de regulatiewijze moet worden opgevat (Boyer, 1986a, 14; Lipietz, 1987a, 34). Uit didactische overwegingen vergelijkt Lipietz (1988b) een accumulatieregime met een liefdesrelatie, waarin steeds terugkerende ruzies de relatie in stand houden. Deze ruzies kunnen opgevat worden als 'kleine' crises. Maar als zich de situatie voordoet, waarin de relatie aan haar eind komt, kan gesproken worden van een grote crisis. Van een grote of structurele crisis van het ontwikkelingsmodel is sprake als het accumulatieregime en de regulatiewijze niet langer op elkaar zijn afgestemd. Boyer (1986d, 15) omschrijft een structurele crisis als "any episode during which the very functioning of regulation becomes contradictory with the existing institutional forms, which in fact are abandoned, destroyed or passed around." Volgens Boyer (1986a) zijn er drie voorwaarden om van een grote crisis te kunnen spreken. Ten eerste bestaan er binnen de gegeven regulatiewijze geen mechanismen, die voor een endogeen herstel van de winsten kunnen zorgen. Ten tweede stellen de kapitalisten of andere actoren de bestaande instituties ter discussie. Ten derde kan de uitweg uit de crisis niet tot stand komen door de bestaande economische mechanismen hun gang te laten gaan, omdat deze juist met elkaar in contradictie zijn gekomen. Derhalve zijn strategische keuzes door leidende ondernemingen, vakbonden en overheden noodzakelijk om de komst van een nieuw ontwikkelingsmodel te bevorderen.

Bovenstaande presentatie van het theoretische kader is gebaseerd op de 'eerste fase' teksten van de regulationisten. Een belangrijk kenmerk van dit kader is de poging om verschillende gescheiden 'sferen' of aandachtsgebieden (macro-economische ontwikkelingen, instituties, machtsverhoudingen en produktietechniek) in één kader te integreren. Dit heeft geresulteerd in de introductie van een beperkt aantal theoretische concepten, met behulp waarvan de relaties tussen de verschillende sferen slechts op een zeer abstract niveau kunnen worden

onderzocht. De onmogelijk om de nuances van deze relaties te analyseren en de historische bevindingen hebben geleid tot de wens voor een verdere verfijning en explicitering. Deze theoretische 'innovaties' liggen op de volgende drie terreinen, die allen buiten de puur economische sfeer liggen: de organisatie van het productieproces; de politieke en maatschappelijke verhoudingen; en nationale 'trajectories'. In het algemeen gaat het hierbij om ad-hoc uitbreidingen van het theoretische kader. Er worden weinig pogingen gedaan om het kader te herformuleren met behulp van de nieuw geïntroduceerde begrippen.

2.3.1 Recente uitbreidingen van het theoretische kader

De eerste verandering betreft de hernieuwde aandacht voor de organisatie van het productieproces. In het oorspronkelijke kader was deze organisatie van het productieproces op een tweetal manieren geïntegreerd. Ten eerste definieerde het dominante productieproces via de aard van de technische vooruitgang ook mede het accumulatieregime (de verhouding tussen arbeidsproductiviteit en kapitaalintensiteit). Daarnaast was het opgenomen als element van de loonarbeidsverhouding. De nieuw geïntroduceerde notie technologisch paradigma beschrijft de dominante manier van denken en handelen met betrekking tot de onderlinge afstemming van beschikbare technologie, organisatiestructuur, wijze van leidinggeven en dergelijke. Technologische paradigma's kunnen per land en per periode verschillen. Voorbeelden van oude paradigma's zijn taylorisme en fordisme, terwijl het concept van flexibele specialisatie vaak als een mogelijk nieuw paradigma wordt beschouwd (zie hoofdstuk drie). De notie technologisch paradigma is volgens Lipietz (1987b) geïntroduceerd omdat uit historisch onderzoek is gebleken dat veranderingen in de aard van productieprocessen niet synchroon hoeven te lopen met veranderingen in de regulatiewijze en of accumulatieregime. De crisis van de jaren dertig wordt verklaard vanuit het feit dat de opkomst van een nieuw technologisch paradigma zonder bijbehorende veranderingen in de regulatiewijze niet voor een levensvatbaar accumulatieregime kan zorgen. Met behulp van de notie technologisch paradigma kan ook makkelijker een link worden gelegd met meer op technologie georiënteerde bijdragen zoals Piore en Sabel (1984) en Freeman en Perez (1988). Verschillen met deze auteurs liggen vooral op vlak van de causaliteit. Zij redeneren vaak vanuit een verandering van technologische paradigma's waaraan de institutionele structuur zich moet aanpassen. Het voornaamste probleem is echter dat het precieze verband met de andere noties slechts summier wordt uitgewerkt. Het blijft vaak bij het wijzen op een noodzakelijke afstemming.

De tweede uitbreiding, de aandacht voor politieke verhoudingen, reflecteert de populariteit van de regulatiebenadering onder (marxistische) politicologen, die in het kader van de regulatiebenadering een goede mogelijkheid zien om de interactie tussen economie en politiek te analyseren. Op dit vlak is Lipietz de belangrijkste regulationist want hij heeft een goede historische analyse van de Franse politieke verhoudingen en hun invloed op de economische ontwikkeling gegeven (Lipietz 1984a, 1987d, 1988a, 1989a). Daarnaast heeft hij om met zijn eigen woorden te spreken enkele embryonale pogingen gedaan om ook op theoretisch niveau de politieke analyse in het regulatiekader te integreren (Lipietz 1985c, 1988c).

Het aanknopingspunt tussen economie en politiek wordt door de regulationisten gelegd bij de totstandkoming van nieuwe regulatievormen. Een functie van deze vormen is dat zij de fundamentele sociale verhoudingen reproduceren. Institutionele vormen kunnen daarom niet los gezien worden van de heersende machtsverhoudingen. Een tweede expliciete verwijzing naar de rol van politiek wordt gelegd bij de totstandkoming van nieuwe institutionele vormen, wat als een politiek proces wordt opgevat. Een regulatiewijze is dus zowel een afspiegeling van de politieke verhouding ten tijden van de institutionalisering maar houdt tegelijkertijd deze politieke verhouding ook in stand.

In zijn analyse van de politieke sfeer hanteert Alain Lipietz dezelfde redeneertrant als in de analyse van de economische relaties. De politieke sfeer is het terrein van strijd, sociaal-politieke wapenstilstanden en geïnstitutionaliseerde compromissen, die volgens Lipietz (1988a, 4) vergelijkbaar zijn met bijvoorbeeld concurrentie, arbeidsconflicten en accumulatieregime in de economische sfeer. Uitgangspunt in de analyse is dat de relaties tussen verschillende sociale groepen geen harmonieus maar een contradictoir karakter hebben. Deze sociale groepen, in het bijzonder gedefinieerd door hun plaats in het economische systeem, blijven niet in een *continue* strijd verwickeld. Afhankelijk van de mate van divergentie tussen de verschillende belangen en de ongelijkheid van hun posities hebben deze groepen een *natie of een machtsconstellatie gevormd, die voor een langere periode onbetwist is gebleven* (Lipietz 1988a). Deze periodes van politieke stabiliteit worden beschreven met de Gramsciaanse noties 'sociaal blok' en 'hegemonie'. Een sociaal blok wordt gedefinieerd als een stabiel systeem van dominantieverhoudingen, allianties en concessies tussen verschillende sociale groepen (zowel dominante als gedomineerde). Een sociaal blok is hegemoniaal als haar belang als het belang van de gehele natie wordt beschouwd. Een belangrijke conditie voor hegemonie wordt gezien in de aanwezigheid van een groot maatschappelijk compromis.

Door de verschillende sociale groepen en hun belangen afhankelijk te stellen van hun economische positie blijft de politieke analyse economistisch en kan zij

gemakkelijk worden gekoppeld aan de centrale begrippen accumulatieregime en regulatiewijze. Dit wordt een stuk moeilijker wanneer etnische of religieuze conflicten die absoluut geen economische basis hebben de politiek domineren. Maar de regulationisten veronderstellen dus dat het accumulatieregime de materiële basis voor de reproductie van een hegemoniaal blok verschaft. Het bestaan van een accumulatieregime is afhankelijk van de aanwezigheid van een regulatiewijze, die op haar beurt door een hegemoniaal blok moet worden gegarandeerd. In deze uitwerking wordt een ontwikkelingsmodel gekarakteriseerd door de elkaar versterkende verbanden tussen accumulatieregime, regulatiewijze en hegemoniaal blok. Een kenmerk van grote crises is dat de onderlinge relaties nu andersom werken en dat de desintegrerende krachten worden versterkt:

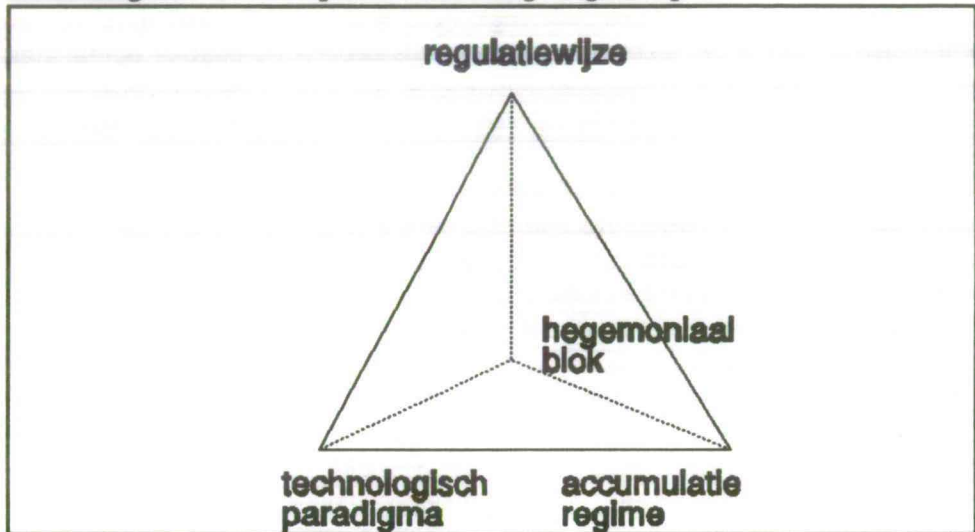
"Dit keer blijken het model, zijn doelen, regels en beloften niet langer economisch levensvatbaar en zijn zij politiek en sociaal verworpen. Deze perioden zijn keerpunten in de geschiedenis, waarin het gewicht van gewoontes het moet afleggen tegen de initiatieven." (Lipietz 1989a, vertaling mv)

Vanuit deze optiek is de meest cruciale inzet van een grote crisis de strijd om een nieuw hegemoniaal blok. De strijd om de hegemonie wordt vooral gezien als een ideologische strijd, waarin verschillende sociale groepen of subgroepen elkaar beconcurreren met verschillende 'projecten' en 'wereldvisies'. Deze politiek-ideologische strijd wordt vervolgens door middel van de notie 'maatschappelijk paradigma' aan de notie hegemoniaal blok gekoppeld. Een maatschappelijk paradigma garandeert namelijk de reproductie van het sociale blok op het ideologische niveau, op een manier die vergelijkbaar is met de relatie tussen accumulatieregime en regulatiewijze.¹⁹ Om allerlei complexe theoretische valkuilen te vermijden vat Lipietz het geheel van theoretische noties met afbeelding 2.1 samen. Deze afbeelding geeft echter alleen aan dat er van correspondenties tussen de verschillende concepten sprake is. Zij geeft geen inzicht in de exacte inhoud van deze correspondenties.

Een laatste toevoeging aan het begrippenapparaat van de regulationisten volgt uit het onderkennen van nationale varianten van een dominant ontwikkelingsmodel. Hiervoor is de term 'national trajectories' geïntroduceerd maar omdat dit begrip theoretisch nauwelijks uitgewerkt is kom ik hier pas in paragraaf 3.4 op terug.

¹⁹ Deze formulering maakt het mogelijk om ook aandacht aan niet-economische sociale relaties te besteden (Jenson 1989).

Afbeelding 2.1: *De conceptuele samenhang volgens Lipietz*

2.3.2 De toepassing van het theoretisch kader: methode en bevindingen

Hoewel de regulationisten veel moeite doen om hun theoretische concepten te promoten, benadrukken zij tegelijkertijd ook de beperkte waarde ervan. Pas in de toepassing op concrete situaties komen zij goed tot hun recht. Volgens Lipietz (1986c, 18) moet een toepassing in drie stappen verlopen. Het ligt voor de hand om met een studie van de regelmatigheden in de relaties tussen 'menselijke wezens' te beginnen. Vervolgens wordt aandacht besteed aan de crisis in de regelmatigheden waarna tenslotte de veranderingen in de regelmatigheden moeten worden geanalyseerd.

Boyer (1986a) gaat uitgebreider op de te hanteren methode in en onderscheidt hierin vier fasen. In de eerste fase staat het mobiliseren van de historiografie centraal om zo de institutionele context nauwkeurig te karakteriseren. Dit kan aan de hand van het bepalen van zogenoemde sleutel-momenten, die significante veranderingen markeren. Vervolgens worden twee periodes tegenover elkaar geplaatst: continuïteit tegenover verandering of vestiging van nieuwe vormen. Om het belang van deze veranderingen te bepalen, is enige kwantitatieve onderbouwing noodzakelijk. Op basis van een combinatie van deze bevindingen kan dan een periodisering van de lange termijn ontwikkeling worden gemaakt.

De tweede stap is het bepalen van de werking en consequenties van elke institutionele vorm en het verifiëren van zijn significantie. Deze fase omvat statistische en econometrische toetsingen van de afgeleide hypothesen voor elke onderwerp. In de derde fase worden de verschillende deelonderzoeken gecombineerd om zo de coherentie en levensvatbaarheid van de gehele regulatie na te gaan. Niets garandeert namelijk dat het geheel van partiële regelmatigheden in staat is om de totaliteit van het systeem te reproduceren. Een puur kwalitatieve aanpak is hierbij niet voldoende; een macro-economische modellering kan bruikbaar zijn om de hypothesen te toetsen. In de vierde en laatste fase wordt geprobeerd om modellen te bouwen om de exacte eigenschappen van elke regulatiewijze vast te stellen. Deze modellen zouden de ontwikkeling en vervolgens de inherente crisis van een accumulatieregime moeten kunnen verklaren. De lange termijn dynamiek kan in dit verband open blijven. Met behulp van deze methode komen de regulationisten voor de historische ontwikkeling van de Franse economie tot de volgende periodisering (Cepremap 1977, Boyer 1979a):

1. De opkomst en consolidatie van een ontwikkelingsmodel gekarakteriseerd door een extensief accumulatieregime met een concurrentiële regulatiewijze (Ruwweg de tweede helft van de negentiende eeuw).²⁰
2. Een transitieperiode gekenmerkt door een overgang van extensieve accumulatie naar intensieve accumulatie zonder corresponderende veranderingen op de vraagzijde (De Interbellumperiode inclusief de twee wereldoorlogen).

²⁰ De exacte periodisering levert ook problemen op. In veel gevallen wordt deze onderbouwd met een tabel van Boyer (1979a, 1988a) die verre van eenduidig is. Boyer (1978, 1979b) en Benassy (1979) geven respectievelijk een empirische onderbouwing van de veranderingen van loondeterminanten en prijzen. Bertrand (1978, 1979), Juillard (1989) en Mazier (1982, 1984) definiëren op basis van econometrische schattingen verschillende accumulatieregimes. Hoewel Brenner en Glick (1990, 1991) zich beperken tot de Verenigde Staten en het boek van Aglietta (1979), zetten zij grote vraagtekens bij de bruikbaarheid van noties als extensieve en intensieve accumulatie en karakterisering van een tijdperk van extensieve accumulatie. De stelling van een constante organisatie, waarvan niet de aard maar vooral de toepassing in de loop van de tijd toeneemt staat in schril contrast met de opvattingen van Marx en Schumpeter over het revolutionaire karakter van de veranderingen in het productieproces. De teksten van de regulationisten zijn op dit punt overigens niet uniform. Als gevolg van de wens tot een onderscheid van verschillende fasen wordt extensieve accumulatie benadrukt maar op andere plaatsen wordt gewezen op het bestaan van vlagen van intensieve accumulatie in deze periode. Gouverneur (1983) gaat het uitvoerigst op de dynamiek van het ontwikkelingsmodel bestaande uit extensieve accumulatie zonder massaconsumptie en een concurrentiële regulatiewijze in. Het problematische karakter van de Interbellum periode komt naar voren in de empirische studie voor België van Cassiers (1988).

3. De opkomst en vestiging van een ontwikkelingsmodel, ook wel fordisme genoemd, die bestaat uit een intensief accumulatieregime met massaconsumptie gecombineerd met een monopolistische regulatiewijze. Deze periode omvat de naoorlogse 'boom' periode, die soms ook als de 'golden age of capitalism' wordt bestempeld (1950–1973).

4. De crisis van het naoorlogse ontwikkelingsmodel en het begin van relatieve stagnatie en institutionele wanorde (1973 – 1992).

Opgemerkt moet worden dat de regulationisten zelf nauwelijks oorspronkelijk historisch onderzoek hebben verricht. Hun analyse is gebaseerd op de interpretatie van door anderen verricht historisch onderzoek waaruit zij hun gestileerde institutionele feiten hebben afgeleid. Bovendien hebben zij zich vooral geconcentreerd op de periode van het fordisme en zijn crisis. Voorgaande fasen hebben veel minder aandacht gekregen en zo blijft de dynamiek van het extensieve accumulatieregime bij hen onduidelijk. Ook de crisis van de dertiger jaren kent geen eenduidige karakterisering. Lipietz (1987a, 34) spreekt in dit verband van het samenvallen van de eerste crisis van de intensieve accumulatie en de laatste crisis van de concurrentiële regulatiewijze. De historische geldigheid blijkt uiteindelijk niet zo belangrijk te zijn en in veel teksten wordt de historische interpretatie gereduceerd tot het tegenover elkaar plaatsen van twee ontwikkelingsmodellen (zie tabel 2.2). Deze tabel wordt vooral gebruikt om de veranderlijkheid van het kapitalisme aan te tonen.

Tabel 2.2: Een schematische periodisering van de kapitalistische ontwikkeling

	Extensieve accumulatie met concurrentiële regulatiewijze	Intensieve accumulatie met een monopolistische regulatiewijze
Loonarbeids-verhouding		
arbeidsproces	nijverheid vervangt ambachtslieden, vroege vormen van scientific management	taylorisme gevolgd door fordisme
determinanten van het loon	industriële activiteit en werkloosheid	inflatie en produktiviteitsgroei en afname invloed van werkloosheid
indirect loon	opvang werklozen door familie en liefdadigheidsinstellingen	opvang werklozen binnen sociaal zekerheidsstelsel. Toename van het relatieve aandeel van het indirecte loon in totale loon.
codificatie	individuele contracten en voor werkgevers gunstige wetgeving	collectieve onderhandelingen en versterking van arbeidersrechten

	Extensieve accumulatie met concurrentiële regulatiewijze	Intensieve accumulatie met een monopolistische regulatiewijze
stabiliteit van werkgelegenheid	kortlopende contracten	stabiele contracten voor grootste deel van de werknemers
levenswijze van arbeidersklasse	een traditionele manier van leven met een beperkte rol van waren in consumptie en reproductie van de arbeidskracht plus grote rol voor huishoudelijke arbeid	massaconsumptie van gestandaardiseerde goederen, een dominantie van warenrelaties, een afnemende rol voor huishoudelijke arbeid en een groeiend belang van collectieve goederen en diensten
Concurrentie		
concentratie	concentratietendens	concentratie op nationaal niveau
prijsvorming	prijzen ruimen de markt, daarvoor grote fluctuaties	geadministreerde prijzen die langzaam maar continue stijgen
Staat		
budget en belastingen	beperkt tot algemene functies kleine omvang overheidsbudget	hoge niveaus van publieke uitgaven en anti-cyclisch beleid
geld en krediet	metalieke basis met convertibel papiergeld, terwijl het krediet wordt beperkt door externe balans en interestvoetvariaties	inconvertibel papiergeld en kredietgeld krijgt dominante rol
Internationale regime		
hegemoniale macht	Engeland als bakermat van de industriële revolutie en als bankier van de wereld	Economische, politieke en militaire dominantie van Verenigde Staten
cohesiekrachten	Ruil van industriële produkten tegen grondstoffen	Een nieuwe internationale orde bevordert groei binnen OECD landen
Accumulatieregime	technische vooruitgang is geconcentreerd in de kapitaalgoederensector, weinig vooruitgang in consumptiegoederensector	parallele groei van de kapitaalgoederen en de consumptiegoederensector

Samengesteld op basis van Benassy 1979, Boyer 1979a, 1988a, De Vroey 1983, Delorme en André 1983 en Lipietz 1987a.

2.4 Het fordistische ontwikkelingsmodel

De hoge economische groei na de Tweede Wereldoorlog wordt door de regulationisten geanalyseerd in termen van vestiging en consolidering van het fordistische ontwikkelingsmodel, ook wel fordisme genoemd. De term fordisme verwijst naar de praktijken van de Amerikaanse automobielfabrikant Henry Ford in de periode 1910–1920. Onder leiding van Henry Ford werden een aantal reeds bestaande innovaties gecombineerd, wat uiteindelijk een grote impuls voor het massaproductiesysteem heeft betekend. Daarnaast heeft Ford gedurende korte tijd een hoge lonenpolitiek gevoerd, die onder de naam van 'Five dollar day' de geschiedenis is ingegaan. Tenslotte heeft hij in een aantal (propaganda-) teksten gewezen op de rol van arbeiders in de consumptieve vraag om zo de massaproductie af te zetten. Het is deze combinatie en afstemming van massaproductie en massaconsumptie die door de regulationisten als het cruciale element van het fordistische ontwikkelingsmodel wordt gezien.²¹ In hun ogen markeren de lage

²¹ De term fordisme werd al in de jaren twintig in Duitsland gebruikt (Hübner, Mahnkopf 1988, 84). Hij is door Coriat (1979) nieuw leven ingeblazen en volgens Lipietz (1987a,15) is de huidige benaming ook een hommage aan Gramsci die in zijn essay 'Americanism and Fordism' als een van de eersten de gevolgen van de praktijken van de autofabrikant Henry Ford heeft geanalyseerd. De term Fordisme heeft tot de nodige verwarring en discussie geleid. De verwarring betreft vooral de specifieke invulling, want in de arbeidsprocesdiscussie bestond al een dergelijke term die veel enger is dan de opvatting van de regulationisten (Palloix 1976). De discussie betreft vooral de interpretatie van de praktijken van Henry Ford (Clarke 1990b). Goede bronnen voor de arbeidsverhoudingen en het productieproces bij Ford zijn respectievelijk Meyer III (1981) en Hounshell (1984). Uit deze boeken blijkt dat op het terrein van de organisatie van het productieproces Ford niet als het grote genie moet worden beschouwd omdat hij vooral heeft voortgebouwd op eerdere ontdekkingen. Ford ontdekte bovendien snel de grenzen van zijn massaproductiemodel toen deze strategie werd ondermijnd door General Motors met haar jaarlijkse nieuwe modellen.

Voor de beloningspolitiek geldt dat deze niet los gezien kan worden van de specifieke achtergronden, in het bijzonder het hoge verloop onder de arbeiders, die Ford in feite dwongen om hogere lonen te betalen. In 1913 kende Ford een verloop van 370% wat inhield dat om 13.600 mensen in dienst te houden er 52.000 moesten worden ingehuurd. Daarnaast betrof het een tijdelijk project en konden slechts bepaalde groepen arbeiders ervan profiteren. Deze arbeiders moesten wel aan een aantal eisen voldoen. Dit heeft geleid tot opvattingen die juist het disciplinerende optreden van Ford benadrukken. De hogere lonen werden dus niet betaald vanwege de noodzaak van een hogere afzet. De snelle groei van de massaproductie was in eerste instantie mogelijk door de aanwezigheid van een grote markt en later door prijsverlaging. Erkend wordt dat Ford met zijn slogans zoals "voor iedere arbeider een eigen Ford" zeer goed voor zijn eigen public relations heeft gezorgd, maar dat er een grote kloof was tussen zijn uitspraken en zijn daden (Galbraith 1960).

In teksten van de regulationisten wordt gesproken van een fordistisch compromis, waarin arbeiders en hun bonden afzien van invloed op de organisatie van het productieproces en in ruil daarvoor een deel van de produktiviteitswinsten kregen. Deze erkenning van de vakbonden staat lijnrecht tegenover de negatieve opvattingen over vakbonden van Ford zelf en zijn anti-vakbondspolitiek in de jaren

groei en werkloosheid in de jaren zeventig en tachtig de crisis van dit fordistische ontwikkelingsmodel. De regulationisten hebben veel moeite gedaan om hun ideeën omtrent fordisme en zijn crisis te promoten voor uiteenlopende soorten publiek, van linkse wetenschappers tot vakbondsactivisten en politieke groeperingen. In deze pogingen zijn zij zeer succesvol geweest en zo zijn hun ideeën niet alleen door de Franse journalistiek maar ook door de Franse ondernemers opgepikt. De begrippen fordisme en zijn crisis zijn echter een eigen leven gaan leiden waardoor de exacte inhoud in de literatuur uiteenloopt van een specifieke organisatie van het arbeidsproces tot een benaming voor de naoorlogse periode. In deze paragraaf wil ik laten zien dat met behulp van de geïntroduceerde concepten het toch mogelijk is om verschillende elementen van het fordistische ontwikkelingsmodel en een specifieke dynamiek van het geheel te onderscheiden. Het vraagstuk van nationale varianten van het fordisme model komt in het volgende hoofdstuk bij de crisisanalyses aan de orde.

In de analyses van het fordisme speelt de naoorlogse kapitaal–arbeid verhouding een centrale rol. De kern van deze verhouding is volgens de regulationisten een (impliciet) compromis tussen kapitalisten en arbeiders (Boyer, 1984, 19; 1987). Dit compromis houdt in dat de kapitalisten het alleenrecht behouden over beslissingen met betrekking tot de organisatie van het arbeidsproces. In ruil voor het erkennen van deze rechten krijgen de arbeiders een gedeelte van de produktiviteitswinsten, die op deze manier mogelijk worden. In plaats van een compromis wordt ook wel gesproken van een consensus over de wenselijkheid van modernisering (Lipietz 1988b).²²

Waarom is dit compromis zo belangrijk? Allereerst geeft het compromis de kapitalisten de gelegenheid om de mogelijkheden van het bestaande technologische paradigma uit te buiten. Dit paradigma houdt in dat massaproductie de meest rendabele vorm van produktie is en dat het arbeidsproces het best op basis van de tayloristische principes georganiseerd kan worden.²³ Een andere karakteristiek van dit technologische paradigma is een toenemende gebruik van

dertig (Foster 1988).

²² In dit hoofdstuk wordt slechts summier ingegaan op de analyse van de politieke verhoudingen in Frankrijk. De reden hiervoor is dat door specifieke ontwikkelingen in Frankrijk een analyse met behulp van de reeds geïntroduceerde concepten te complex wordt (zie ook paragraaf 5.4).

²³ Deze schets van het productieproces is geconcentreerd op de situatie in de consumptiegoederensector. Erkend wordt dat voor andere sectoren, in het bijzonder investeringsgoederen, andere organisatievormen relatief belangrijker waren. Williams e.a. (1987) en Sayer (1989) hebben kritische kanttekeningen geplaatst bij de de notie massaproductie en de hier geschetste technologische paradigma's.

de lopende band, die op zijn beurt een standaardisering van de produkten vereist. Binnen dit paradigma vormen schaalvoordelen de belangrijkste bron van de arbeidsproduktiviteitsgroei.

Hier ligt ook het belang van het tweede aspect van het compromis, namelijk de koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit. Dit werd door regeringen ook wel het delen van de welvaartswinsten ('sharing the dividend of progress') genoemd. Het handelen binnen het heersende technologische paradigma leidt tot een steeds groeiende produktie en door de koppeling groeit de vraag in dezelfde mate als de produktie, waardoor realisatieproblemen beperkt kunnen worden. Andere belangrijke onderdelen van de naoorlogse loonarbeidsverhouding zijn het toenemende belang van collectieve onderhandelingen; de erkenning door de overheid van een minimumloon en een recht op werkgelegenheid; de uitbreiding van het indirecte loon (pensioen, ziekte- en werkloosheidsuitkeringen) en de introductie van een vorm van prijscompensatie. Een belangrijk mechanisme hierin was het 'connective bargaining' waarin onderhandelingen beginnen bij leidende sectoren met een hoge organisatiegraad. Resultaten van deze onderhandelingen werden vervolgens geleidelijk verspreid naar andere sectoren.

In economische termen kan de fordistische arbeid kapitaal verhouding in een loonvergelijking worden uitgedrukt waarbij positieve verbanden bestaan tussen lonen enerzijds en prijzen en arbeidsproductiviteit anderzijds en een afnemende invloed van de werkloosheid op de lonen (Boyer 1978, 1979b, 1989a).²⁴ Een fordistische organisatie van het arbeidsproces komt tot uiting in een stijgende kapitaal-arbeid intensiteit, terwijl het binnenhalen van schaalvoordelen wordt bevestigd door een positief (Verdoorns) verband tussen groei van produktie en arbeidsproductiviteit.

Populair geformuleerd is het prototype van de fordistische arbeider van middelbare leeftijd en woont hij met zijn gezin in een voorstad. Hij werkt met duizenden anderen in een grote fabriek aan de lopende band. De arbeider is lid van een vakbond en zeker van zijn baan. Hij maakt regelmatig promotie en zijn inkomen stijgt jaarlijks. Dit groeiende inkomen wordt omgezet in een eigen auto om naar het werk te rijden en de aankoop van een eigen huis. 'The American way of life' is het ideaal en in de loop van de tijd komen er steeds meer elektrische apparaten in huis van koelkast tot kleurentelevisie. Voor Parijs spreekt Lipietz (1987b, 36-39) van een metro-boulot-dodo (metro-werk-slaap) cyclus.

²⁴ De relatie tussen veranderingen in de lonen en arbeidsproductiviteit is statistisch moeilijk aan te tonen. Volgens Boyer kan een constant loonaandeel als ondersteuning van de geschetste relatie worden gezien. Het is overigens opvallend dat Boyer in dit verband verwijst naar econometrisch onderzoek voor de periode 1972-1988, met andere woorden de nadagen van de fordistische loonarbeidsverhouding.

Dit zijn natuurlijk karikaturen maar zij illustreren zeer goed de veranderingen in levensstijl.

De veranderingen op het vlak van de kapitaal–arbeid verhouding zijn op zichzelf niet voldoende om de hoge naoorlogse groei te verklaren. Het fordistische accumulatieregime kon slechts bestaan en functioneren omdat de veranderingen in de loonarbeidsverhouding coherent bleken te zijn met een geheel van transformaties op andere regulatiegebieden (Leborgne en Lipietz 1988; Boyer en Mistral 1983). Op het vlak van de concurrentieverhoudingen wordt gewezen op de toegenomen concentratie van kapitaal en de veranderde prijsvorming. Er ontstaan nationale oligopolies die niet via prijsconcurrentie maar door middel van produktvariaties met elkaar concurreren. In plaats van een situatie waarin vraag en aanbod de prijzen bepalen, domineert in de naoorlogse periode een systeem van 'geadministreerde' prijzen. Dit systeem houdt in dat prijzen van goederen bepaald worden door de kostprijs met een opslag (mark-up) daar boven op (Benassy e.a. 1979). Als gevolg van de toegenomen concentratie kunnen de ondernemingen de 'mark-up' zelf beïnvloeden en zijn zij in staat om de looneisen van de arbeiders door te berekenen en de geplande veroudering van het productieapparaat op te vangen.

De belangrijkste verandering van het staatsoptreden naast de eerder genoemde uitbreiding van sociale zekerheid betreft volgens de regulationisten het monetaire systeem. Door het afschaffen van de gouden standaard en de institutionalisering van de centrale bank als 'lender of last resort' kunnen de kapitalisten makkelijker over krediet beschikken (Lipietz 1985a). De introductie van een keynesiaanse overheidsbeleid wordt wel genoemd maar speelt in de analyse geen grote rol: "Keynesian policies were the accelerator and the brake, not necessarily the engine of growth" (Boyer 1988a, 86).²⁵

In de analyse van de internationale verhoudingen staat de dominantie van de Verenigde Staten centraal. Deze dominantie komt tot uiting in een vertrouwen in de dollar en de internationale monetaire, financiële en handelsovereenkomsten. Dit garandeert volgens de regulationisten de totstandkoming van evenwicht en stabiliteit in de internationale handel. Onder invloed van Amerikaanse dominantie spelen Amerikaanse multinationale ondernemingen een belangrijke rol in de verspreiding van het fordistische model (Mistral 1982). Daarnaast worden complementaire relaties tussen landen genoemd (Aglietta 1982).

²⁵ De staatstheoretische opvattingen van de regulationisten (zie vooral Lipietz 1983a, 1985b, 1986b) hebben aanleiding gegeven tot de nodige discussie. Zie bijvoorbeeld Baulant 1988, Bonefeld 1987, Gulälp 1988, Jessop 1988, 1990, Noël 1990 en Theret 1990. Verhagen 1991 geeft een kort overzicht van de discussie.

Boyer en Lipietz hebben op drie verschillende manieren de macro-economische samenhang van het fordistische ontwikkelingsmodel geschetst: door Boyers 'vertueux' cirkels, Lipietz' nadruk op de rol van zekerheid in de monopolistische regulatiewijze en Lipietz' fordisme analyse in termen van een constante winstvoet.²⁶ Boyer (1988a) beschrijft de dynamiek van het fordisme met behulp van afbeelding 2.2.

Voor de beschrijving van de dynamiek begint Boyer meestal bij de invoering van nieuwe productieprocessen. Dit leidt tot een arbeidsproductiviteitstijging en een grotere productiecapaciteit. Op grond van het fordistische compromis zijn de loonstijgingen gekoppeld aan de toename van de arbeidsproductiviteit, waardoor de vraag naar consumptiegoederen toeneemt, zodat de productiecapaciteit kan worden benut. Kapitalisten zien zich geconfronteerd met een groeiende vraag en streven binnen het bestaande technologische paradigma schaalvoordelen na. Zij ringsgoederen ontstaat. Dit geheel van elkaar versterkende relaties noemt Boyer een 'vruchtbare' cirkel.²⁷

In de dynamiek van het fordisme speelt de koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit een belangrijke rol. In de regulatieliteratuur vinden we twee visies over de wijze waarop deze koppeling tot stand komt. Een eerste legt het

Afbeelding 2.2: *De dynamiek van het fordisme volgens Boyer (1988a)*

²⁶ Een alternatieve presentatie is afkomstig van Bertrand (1979) en Mazier e.a. (1984). Zij onderzoeken de relaties tussen de investeringsgoederen-, consumptiegoederen- en exportgoederensector. In het fordisme is de consumptiegoederensector de meest dynamische sector.

²⁷ De oorspronkelijke Franse term is 'vertueux' en de Engelse equivalent is 'virtuous'. Een goede Nederlandse vertaling ontbreekt.

initiatief bij de loonstijgingen, waardoor kapitalisten worden gedwongen arbeidsbesparende technologieën toe te passen. Hierdoor stijgt de arbeidsproductiviteit (Boyer 1984; Glyn e.a. 1990; vgl. ook Armstrong, Glyn en Harrison 1984). Een tweede visie, naar voren gebracht door onder meer Lipietz, legt het initiatief bij het verzet van de arbeiders op de werkvloer. Het argument is, dat bij een eenmaal geïmplementeerde technologie arbeiders ten alle tijden mogelijkheden vinden om het werktempo omlaag te brengen. De introductie van nieuwe technologieën heeft dan mede tot doel om dit lijdzame verzet te breken. Omdat juist bij de introductie van nieuwe technologieën het latente conflict omtrent het werktempo gemakkelijk manifest wordt, stelt men in deze visie de loonsverhogingen voor als een manier om de arbeiders af te kopen. Beide visies impliceren een aanzienlijke nuancering van de gedachte, dat de naoorlogse arbeidsverhoudingen relatief harmonieus waren. In het bijzonder relativiseren zij de opvatting, dat de vestiging van het naoorlogse compromis verklaard kan worden uit de uiteindelijk gunstige macro-economische resultaten.

Lipietz benadrukt vooral dat de regulatiewijze van de naoorlogse periode verschilt van alle voorgaande. Binnen de monopolistische regulatiewijze bestaat meer zekerheid over de toekomst, omdat een aantal zaken volgens vastgelegde regels en instituties verlopen. Een kapitalist heeft daardoor meer zekerheid omtrent de ontwikkeling van de vraag en de kosten. Immers, de lonen ontwikkelen volgens een vast patroon. Lipietz schetst het beeld dat een kapitalist die investeert ook al bijna zeker is van winst en spreekt in dit verband van een 'ex ante validering'. Op deze manier krijgt ook Lipietz een 'vruchtbare' cirkel. Het proces wordt nog eens versterkt door de verruimde kredietmogelijkheden, waardoor kapitalisten makkelijker een voorschot op de toekomst kunnen nemen. Een derde interpretatie van de relatie tussen de naoorlogse regulatiewijze en de hoge economische groei baseert zich op het dalende winstvoettheorema van Marx. Lipietz (1986) stelt dat in de "gouden jaren" van het fordisme de meerwaardevoet en de organische samenstelling van het kapitaal en derhalve ook de winstvoet constant zijn gebleven als gevolg van de naoorlogse regulatiewijze. De meerwaardevoet is constant gebleven door de koppeling van de loonstijging aan de produktiviteitsontwikkeling. Dat de organische samenstelling van kapitaal in die periode nagenoeg constant is gebleven, valt minder eenduidig te verklaren. Lipietz stelt dat dit op 'miraculeuze wijze' is gebeurd, maar heeft enige problemen als het gaat om het mirakel toe te schrijven aan de werking van de regulatiewijze.

Deze drie presentaties hebben met elkaar gemeen dat zij allen de nadruk leggen op de interne dynamiek van het fordistische model. De relaties met het buitenland spelen een secundaire rol. De internationale handel groeide wel snel in de naoorlogse periode maar vertrok vanuit een lage startwaarde (Glyn e.a., 1990).

Een kenmerk van definatorische modellen zoals accumulatieregimes en reproductieschema's is dat er een beeld uit naar voren komt van een goed functionerend systeem zonder onevenwichtigheden en dat eeuwig lijkt te kunnen voortduren. De regulationisten wijzen er echter op dat het fordistische ontwikkelingsmodel wel interne contradicties en potentiële onevenwichtigheden kent. In het volgende hoofdstuk wordt duidelijk hoe deze contradicties manifest zijn geworden en tot de structurele crisis van het fordistische ontwikkelingsmodel hebben bijgedragen.

2.5 Een voorlopig oordeel over het theoretische kader en de eerste toepassingen

Het centrale thema van de regulatiebenadering is in dit hoofdstuk omschreven als de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën met een bijzondere aandacht voor de kwalitatieve veranderingen die hierin zijn opgetreden. De regulationisten zijn van mening dat het moeilijk is om deze ontwikkeling met de bestaande theorieën te analyseren. Hierover lijkt ook voldoende consensus te bestaan; de noodzaak van een verfijning of vernieuwing van bestaande theorieën wordt door politieke economen nauwelijks betwist. De vraag wordt dan vervolgens of de regulationisten deze noodzakelijke vernieuwing tot stand hebben gebracht. Naar onze mening moet geconcludeerd worden dat de theoretische bijdrage van de regulationisten in de huidige vorm niet als een substantiële vernieuwing beschouwd kan worden. Het is problematisch om van een regulatietheorie te spreken omdat het gepresenteerde materiaal moeilijk te herleiden is tot redeneringen waarin gegeven een aantal vooronderstellingen ook bepaalde uitkomsten verwacht kunnen worden. In plaats van redeneringen in de vorm van als A dan B, is de regulatiebenadering eerder een conglomeraat van begrippen, stellingen en empirische bevindingen waarvan de onderlinge samenhang onvoldoende is uitgewerkt.

Het theoretisch kader rust feitelijk op twee hypothesen die onvoldoende aannemelijk gemaakt worden. De eerste hypothese luidt dat een fase van groei als een accumulatieregime omschreven kan worden en tweede stelling houdt in dat een regulatiewijze het bestaan van een accumulatieregime mogelijk maakt. Deze hypothesen zijn naar mening vooral methodologisch van aard. Ze kunnen dus alleen aannemelijk worden gemaakt door de vruchtbaarheid van al het onderzoek dat dit kader als vertrekpunt kiest. Maar bij de regulationisten staan de hypothesen eigenlijk niet meer ter discussie en worden ze als uitgangspunten voor verdere analyse genomen. Binnen de economische wetenschap is zeker behoefte aan dergelijke methodologische kaders want economen baseren hun redeneringen vaak op een (of deel van) impliciet economisch model. Een analyse

in termen van een accumulatieregime dwingt dan tot een explicitering van het economisch model dat men in het achterhoofd heeft. Ten opzichte van institutionalistische benaderingen, zoals die bijvoorbeeld door Samuels (1987) zijn gedefinieerd, maakt dit kader een scherpere formulering van de interactie tussen instituties en economische processen mogelijk. Problematisch is echter dat het centrale begrip, regulatie of regulatiewijze, en de samenhang tussen de verschillende geïntroduceerde concepten niet eenduidig zijn geformuleerd.

De wijze waarop de regulationisten de samenhang hebben samengevat, bijvoorbeeld met behulp van het piramide model, roept meer vragen op dan ze beantwoordt. Is een crisis van het accumulatieregime altijd het gevolg van een niet functionerende regulatiewijze? Leidt een crisis van het technologische paradigma altijd tot een crisis van het ontwikkelingsmodel? Dezelfde soort vragen kunnen voor het politieke vlak rond de notie hegemoniaal blok worden gesteld. De introductie van nieuwe concepten (technologisch paradigma, hegemoniaal blok, national trajectory) leidt tot een verdergaande analytische verfijning in de richting van het benadrukken van relatieve autonomie en historische contingentie. Dit maakt de regulatiebenadering als theorie steeds 'zwakker' omdat het doen van algemene uitspraken wordt bemoeilijkt. Omdat de recent geïntroduceerde noties vooral ad-hoc aanpassingen betekenen richten wij onze evaluatie nu op de geschetste relatie tussen accumulatieregime en regulatiewijze; en het tegenover elkaar plaatsen van regulatie en crisis alsmede het concept van regulatie.

De regulationisten stellen dat een functionerende regulatiewijze noodzakelijk is voor het (voort-) bestaan van een accumulatieregime. Beide begrippen zijn zo gedefinieerd dat zij situaties van een zeker evenwicht of afstemming beschrijven. Daarnaast moeten zij volgens de auteurs vooral als ideaaltypen worden beschouwd. Dit brengt echter met zich mee, dat situaties die van deze ideaaltypen afwijken nauwelijks met behulp van het theoretische kader geanalyseerd kunnen worden. De regulationisten ondervangen dit door instabiliteiten of onevenwichtigheden als crises te beschouwen. Het begrip crisis wordt hiermee de tegenpool van de notie regulatie, waarbij in geval van crisis de instabiliteit en in geval van regulatie de stabiliteit worden benadrukt. Situaties die tussen de twee extremen van stabiele groei en crisis liggen, bijvoorbeeld het interbellum en de tweede helft van de jaren tachtig, en de analyse van ontwikkelingen binnen een crisis stellen de regulationisten voor grote problemen. Er is met andere woorden sprake van een comparatieve theorie die situaties tegenover elkaar plaatst en niet van een dynamische theorie waarin de overgangen tussen de verschillende situaties worden geanalyseerd. Dit laatste geldt alleen voor de overgang van groei naar crisis en dus niet van de overgang van crisis naar een nieuwe groeifase. De overgangen tussen de verschillende ontwikkelingsmodellen worden vooral als

processen van politieke strijd beschouwd, waarvan de uitkomsten openliggen. Maar zolang een theorie van de strijd (en bijvoorbeeld het compromis) ontbreekt, blijft iedere verwijzing naar politieke strijd leeg. Een gevolg hiervan is dat de regulationisten in plaats van een theorie over de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën eerder een uitvoerige periodisering van deze ontwikkeling schetsen.

Het centrale concept van de regulationisten, regulatie, is niet eenduidig gedefinieerd. Bij de wijze waarop de regulationisten dit begrip hebben uitgewerkt valt op, dat regulatie op zijn minst drie verschillende dimensies kent. Allereerst worden er een aantal institutionele vormen toe gerekend. Ten tweede worden de uitkomsten van de werking van deze institutionele vormen als kenmerk van de regulatiewijze opgevoerd. Ten derde wordt de werking van de institutionele vormen als regulatie opgevat. Er bestaat een verscheidenheid aan institutionele vormen bestaat omdat niet alleen instituties maar ook wetten, normen, waarden en gewoontes ertoe gerekend worden. Deze institutionele vormen zijn werkzaam op uiteenlopende gebieden, zoals de arbeid-kapitaal verhouding, de concurrentie tussen de kapitalisten, de internationale verhoudingen, het staatsoptreden en de organisatie van de monetaire sfeer. De werking van deze uiteenlopende regulatievormen wordt door de regulationisten niet toegelicht. In plaats daarvan verwijzen zij naar de resultaten, die volgens hen uitkomst zijn van regulatie. In het beste geval geven zij aan welke instituties daarvoor verantwoordelijk zijn geweest. Het cruciale verband tussen deze instituties en economische resultaten wordt echter niet gelegd of aannemelijk gemaakt. De regulationisten hebben dit begrip geïntroduceerd om het wonder van de reproductie van contradictoire verhoudingen te verklaren, maar in de huidige vorm lijkt het er meer op dat eerst een probleem wordt opgeroepen, namelijk de verklaring van het wonder, waarna vervolgens een begrip wordt geïntroduceerd dat het oorspronkelijke probleem wegdefinieert. Hier kan men nauwelijks spreken van een vooruitgang ten opzichte van het gedachtegoed van Althusser. Want in plaats van structuren zijn het nu de institutionele vormen die voor de stabiliteit van het systeem garanderen. Vragen die opkomen zijn bijvoorbeeld: Wat zijn normen en waarden? Hoe komen zij tot stand? Hoe functioneren normen en waarden? wat is de handlingsruimte voor actoren wanneer gewoontes dominant zijn en hoe kunnen actoren in deze situatie überhaupt hun praktijken veranderen? Een verwijzing naar het 'habitus' concept van Bourdieu levert in dit geval ook weinig op (Mahnkopf 1989).

Deze hiaten bevestigen het idee dat de regulationisten in plaats van een analyse van institutionele vormen op basis van de veronderstelling van functionerende institutionele vormen de samenhang tussen verschillende vormen onderzoekt. In dit verband speelt de notie regulatiewijze een cruciale rol. Het probleem is dan

dat de stelling van een regulatiewijze als een coherent geheel van op elkaar afgestemde instituties veronderstelt dat een regulatiewijze naast instituties ook mechanismen omvat die de potentiële tegenstellingen tussen de verschillende instituties beperkt kunnen houden. Met andere woorden, het begrip regulatiewijze als aanduiding van een relatief stabiel maatschappelijk geheel veronderstelt dat er een historisch selectieproces van instituties heeft plaatsgevonden. Dit staat echter op gespannen voet met de notie van historische contingentie. Een alternatief is om de coherentie van een regulatiewijze minder te benadrukken. De recente stap om de organisatie van het arbeidsproces niet langer als element van de regulatiewijze maar als technologisch paradigma in het theoretische kader op te nemen, wijst er volgens ons op dat de regulationisten zelf ook twijfels bij de oorspronkelijk veronderstelde coherentie hebben.

Een oordeel van een theoretische benadering kan altijd slechts relatief zijn. Dat wil zeggen dat een vergelijking met andere benaderingen noodzakelijk is. Ten opzichte van het Althusseriaanse marxisme kan de regulatiebenadering als een 'vooruitgang' worden gezien. Op het vlak van de relatie tussen instituties en macro-economische ontwikkelingen zijn er weinig benaderingen die daarbij een lange termijn perspectief hanteren. In dit geval lijkt het wel de regulatiebenadering als eenoog in het land van blinden. Benaderingen die qua vraagstelling en uitgangspunten raakvlakken kennen zoals de lange golf aanhangers, de neoschumpeterianen en de Social Structure of Accumulation benadering lopen tegen dezelfde soort problemen aan zonder daar een bevredigend antwoord op te kunnen formuleren. Daarnaast kan tegen de kritiek ingebracht worden dat de problematiek van de regulatiebenadering niet op theoretisch niveau opgelost kan worden en dat uiteindelijk slechts historisch onderzoek tot concrete stellingnamen kan leiden. Dit is bijvoorbeeld ook de strategie van het WIDER onderzoek van Marglin c.s.(1990) waarin een aan de regulatiebenadering verwant conceptueel kader is geïntroduceerd maar geen moeite wordt gedaan om onderlinge verbanden te verduidelijken.²⁸

Op empirisch niveau, in het bijzonder met betrekking tot de naoorlogse groei en haar crisis, ontbeert het de regulationisten aan een coherente presentatie. Maar wanneer haar inzichten worden gecombineerd met andere opvattingen en voldoende aandacht aan de empirische onderbouwing wordt geschonken ontstaat

²⁸ In dit onderzoek wordt volstaan met de constatering dat voorstellen om de economische groei te bevorderen gebaseerd moeten zijn op een analyse van de centrale economische arrangementen van de jaren vijftig en zestig. Onderzocht moet worden hoe deze arrangementen interacteerden en wat hun desintegratie verklaart (Marglin 1990,5).

er een overtuigende analyse van de naoorlogse groeiperiode en haar crisis (zie Glyn e.a. 1990).

Naar aanleiding van de uitgebreide presentatie van het fordistische ontwikkelingsmodel kan de vraag worden gesteld in hoeverre een aantal centrale concepten uit de verf zijn gekomen. Het fordisme model wordt in het algemeen als een goed draaiend systeem gepresenteerd maar de manier waarop dit systeem tot stand is gekomen blijft onduidelijk. Aangegeven zou moeten worden hoe de investeringen van de consumptiegoederensector (Lipietz) of de vraag naar consumptiegoederen (Boyer) van de grond zijn gekomen. Zolang dit niet is uitgewerkt kan het model de overgang van crisis naar een 'boom' niet verklaren. Daarnaast zijn de aanpassingsprocessen in geval van afwijkingen en verstoringen onvoldoende geëxpliciteerd. De stelling dat kleine crises als normaal element van de regulatiewijze moeten worden beschouwd, wordt voor de naoorlogse periode niet toegelicht. In de beschrijving wordt alleen opgenomen dat de conjuncturele verstoringen worden opgevangen door een fiscale en monetaire politiek van de overheid. Deze politiek wordt dus verondersteld effectief te zijn geweest. Een aantal potentiële onevenwichtigheden, die in de introductie van het begrip accumulatieregime zijn genoemd, krijgen in de analyse van het fordisme model weinig aandacht.²⁹ In het bijzonder wordt de samenstelling van de effectieve vraag, c.q. de verhouding tussen de verschillende sectoren, niet geïmpliciteerd. Er wordt enkel gesuggereerd dat hier geen onevenwichtigheden (disproportionaliteiten) optreden. Niet alleen het fordisme model wordt als een goedlopend systeem beschreven, ook de naoorlogse regulatiewijze wordt als een voltooid geheel beschouwd. De beschrijving lijkt te zijn gebaseerd op de stand van zaken op het hoogtepunt van de fordistische boom: eind jaren zestig. Dit roept de vraag op in hoeverre de beschrijving van de naoorlogse regulatiewijze ook gebruikt kan worden als typering van de naoorlogse periode in zijn geheel.³⁰

²⁹ Dit positieve beeld van het fordisme of de naoorlogse periode komt ook tot uiting in benamingen als 'golden age of capitalism' of 'les trentes glorieuses'. Een aantal minder positieve zaken zoals milieuvervuiling, de hoge werkdruk, groei en massaconsumptie als dominante waarden komen in de presentaties niet naar voren. Het negeren van deze aspecten draagt bij aan het raadsel van de plotselinge opkomst van sociale en politieke grenzen van het fordisme.

³⁰ Een regulatiewijze wordt vaak als een stabiel iets gezien, terwijl het eerder gaat om veranderingen volgens een bepaald patroon. De beschrijving van de aard van verandering komt naar voren in de organisatie van het arbeidsproces volgens tayloristische principes, een grotere rol van het indirecte loon in het totale inkomen en een groeiend aandeel van gestandaardiseerde produkten in de consumptie.

In de fordisme analyse komt de tekortschietende invulling van het regulatieconcept duidelijk naar voren. Naast de vermeende effectiviteit van het monetaire en fiscale beleid kan gewezen worden op de centrale relatie tussen loonontwikkeling en arbeidsproductiviteitsgroei. Hoewel deze relatie vanwege het onderliggende compromiskarakter als stabiel wordt verondersteld, blijkt uit Boyer (1979b) dat dit veeleer een toevalligheid is geweest. De loonstijging werd namelijk bepaald door de produktiviteitsstijging in enkele 'leidende' sectoren die via een systeem van collectieve onderhandelingen door de niet-leidende sectoren werd overgenomen. Uitgaande van een ongelijke produktiviteitsontwikkelingen voor de verschillende sectoren, bestond er voor de niet-leidende sectoren geen direct verband tussen lonen en arbeidsproductiviteit. Omdat de 'sociale partners' in de leidende sectoren niet expliciet rekening hielden met de macro-economische omstandigheden, is de afstemming van loonstijging aan arbeidsproductiviteitstoename op macro-economisch niveau een toevalligheid. Bovendien roept de geschetste ontwikkeling eerder de vraag op hoe de niet-leidende sectoren er in zijn geslaagd hun winsten op peil te houden. Het is jammer dat in de teksten van de regulationisten een zekere 'dogmatisering' opgetreden. In de eerste werken zoals het CEPREMAP inflatie rapport wordt nog wel gewezen op strijd en de rol van stakingen. In een dergelijke opvatting is het fordistische compromis niet expliciet en statisch maar eerder een overeenkomst over de punten waar over gestreden kan worden (Bowles, Gintis 1982). Het feit dat dit uiteindelijk resulteerde in een afstemming van de arbeidsproductiviteitsgroei en loonstijging is dan mede de uitkomst van de sterke onderhandelingspositie van de arbeiders. Toen het compromis in 1968 expliciet werd, was het niet langer inzet van onderhandelingen en functioneerde het als een minimumniveau. De voltooiing van de fordistische arbeidsverhouding heeft zo in zekere zin de kans op een profit squeeze vergroot en zo aan de crisis bijgedragen in de zin dat zo de laatste resten van loonflexibiliteit zijn verdwenen.³¹

³¹ Naar mijn mening laten de regulationisten echter ook een aantal mogelijkheden liggen om enkele van hun basisideeën op de crisis van de zeventiger en tachtiger jaren toe te passen. Het hele concept van regulatie speelt in hun crisisanalyse namelijk nauwelijks een rol. Dat hangt samen met het feit dat de historische analyse te globaal is wat resulteert in een onvoldoende aandacht voor de datering van institutionele veranderingen. Zo wordt de mogelijkheid uitgesloten dat het juist veranderingen in de regulatiewijze zijn die tot een crisis kunnen leiden. Dit geldt in het bijzonder voor de naoorlogse loonarbeidsverhouding, waarvan de beschrijving is gebaseerd op de eindsituatie. Een alternatieve interpretatie zou kunnen zijn dat de loonarbeidsverhouding in de jaren vijftig en begin jaren zestig juist nog niet gekarakteriseerd wordt door stabiele relaties tussen arbeidsproductiviteit en lonen, uitschakeling van de werkloosheid als determinant van de lonen en een uitgebreid stelsel van indirecte loonvorming. Voor deze jaren was er nog geen sprake van 'rigiditeit'. De institutionalisering van bovengenoemde relaties zoals de koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit aan het eind

Betekenen deze pessimistische inschattingen nu ook dat we het werk van de regulationisten maar zo snel mogelijk moeten vergeten en de aandacht ervoor als een collectieve vlaag van verstandsverbijstering moeten beschouwen? Of is het zinvoller om in navolging van Teague (1990,42) de regulatiebenadering te plaatsen in de Franse sociologische traditie waarin theorie wordt beschouwd als 'normatieve denkkaders', waarin historische accuratesse of toepasbaarheid van een theorie op individuele gevallen minder belangrijk is? Het is dan een methode om grote economische trends te onderzoeken en in de zin van Kaldoriaanse gestileerde feiten te conceptualiseren. Het doel is dan niet om een nauwkeurige theorie te leveren, maar om ideaaltypen of kaders te bouwen, die gebruikt kunnen worden om economische ontwikkelingen te onderzoeken en te evalueren. Naar onze mening pretenderen de regulationisten wel degelijk een historische accuratesse en levert Teague ook geen oplossing omdat alleen het fordisme concept hier voor in aanmerking komt. In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat dit concept niet bruikbaar is om verschillen tussen landen te analyseren en in hoofdstuk twee zal bovendien duidelijk worden dat dit concept ook niet bruikbaar is om de crisis of het post-fordistische tijdperk te analyseren. De verwijzing naar 'collectieve vlaag van verstandsverbijstering' verwijst eigenlijk naar de intrigerende vraag waarom de regulatiebenadering haar, tijdelijke, grote populariteit heeft kunnen verwerven. Hiervoor zijn allereerst een aantal praktische redenen. Zo zijn in eerste instantie vooral populaire versies naar buiten gekomen, die duidelijk van de reeds bekende analyses afweken en imponeerden door hun 'generalistische' visie. Dit werd versterkt door de presentatie en het enthousiasme van haar belangrijkste exponenten, Robert Boyer en Alain Lipietz. Zij kunnen een gevoelige snaar raken en hun gehoor overtuigen van de wenselijkheid van een wetenschappelijk alternatief ten opzichte van de mainstream en daarnaast aangeven dat er ruimte is voor afwijkende, progressieve strategieën. Daarnaast zijn de theoretische bespiegelingen van de regulationisten vaak zo geschreven dat meerdere interpretaties mogelijk zijn, waardoor een ieder zijn of haar eigen interpretatie van het concept in overeenstemming met reeds eerder gevormde opvattingen kan brengen. Tenslotte hebben de regulationisten tot voor kort nooit enige twijfels omtrent hun ideeën of onderlinge verdeeldheid naar buiten gebracht.

De belangrijkste oorzaak van de populariteit van de regulatiebenadering is naar mijn mening niet zozeer gelegen in hun uitspraken maar in de vragen waarmee

van de jaren zestig heeft mogelijkheid van een profit-squeeze vergroot. Het wordt zo ook mogelijk om aandacht te besteden aan de manier waarop instituties tot stand komen. Het streven van de arbeiders om hun versterkte machtspositie ook structureel vast te leggen verklaart bijvoorbeeld voor een belangrijk deel de institutionalisering aan het eind van de jaren zestig.

zij zich bezighoudt en de richting waarin zij de antwoorden zoekt. Zij biedt een podium voor discussie tussen mensen die de neo-klassieke theorie en het orthodox marxisme verwerpen en een grotere aandacht voor politiek en de integratie van theorie en empirie nastreven. Tegelijkertijd is de regulatiebenadering een politiek economische of marxistische variant van de algemene trend onder economen om meer aandacht aan instituties te besteden. Voor niet-economen levert zij een economische analyse van herkenbare problemen. Hetgeen van veel van het werk van mainstream economen niet beweerd kan worden. Tenslotte geeft het regulatiekader iedere onderzoeker de mogelijkheid om zijn onderzoek, hoe 'specialistisch' dit ook is, in een groter verband te zien. Altijd kan de vraag worden gesteld of de contouren van een nieuw model al zichtbaar zijn of dat juist het oude model overeind is gebleven. Zo blijkt dat wat in dit hoofdstuk als zwakte van de regulatiebenadering wordt gezien, namelijk de vele onduidelijkheden in het kader, tegelijkertijd ook een van de aantrekkingskrachten van deze benadering te vormen.

Het uiteindelijke belang van de regulatiebenadering is naar onze mening dat zij in tegenstelling tot de "l'art pour l'art" van de mainstream economiebeoefening probeert de werkelijkheid probeert te interpreteren en vat probeert te krijgen op ontwikkelingen als de grote internationale economische onevenwichtigheden, de gevolgen van toegenomen internationalisering en de opkomst van nieuwe technologieën. Van belang is hierbij de politiek-economische invalshoek om te onderzoeken in hoeverre actoren hier invloed op kunnen uitoefenen en er daadwerkelijk ruimte voor alternatieven bestaat. In het volgende hoofdstuk staat daarom de vraag centraal in hoeverre de regulationisten deze uitgangspunten hebben weten waar te maken in hun analyses van de ontwikkelingen in de afgelopen tien jaar.

Appendix 2.1: Scholen in de regulatiebenadering en de geografische spreiding

De regulatiebenadering is ontwikkeld in Frankrijk. Het is vanaf het begin geen homogene school geweest en naast de in dit proefschrift gepresenteerde Cepremap variant of Parijse school, kent de Franse discussie nog een Grenoble school en een groep geconcentreerd rond de Franse communistische partij. De Grenoble school is geconcentreerd rond het G.R.E.C.C. (= Groupe de Recherche sur la Régulation de l'Economie Capitaliste), zie GRECC 1983. Zij omvat een groep auteurs die aan de Universiteit van Grenoble zijn verbonden en

ook verantwoordelijk zijn voor het tijdschrift 'Economie et Sociétés'. De belangrijkste exponent is Gérard Destanne de Bernis en andere auteurs zijn Renato di Ruzza, R. Borrelly, P. Duharcourt. De Grenoble school gebruikt de volgende definitie van regulatie van de filosoof Georges Canguilhem: "l'ajustement, conformément à quelques règles ou normes, d'une pluralité de mouvements ou d'actes et de leurs effets ou produits que leur diversité ou leur succession rend d'abord étrangers les uns aux autres." Het object van regulatie is de articulatie van de twee winstwetten binnen een gegeven periode met haar specifieke produktieve systeem: de tendentiële daling van de winstvoet (drukt klassenstrijd uit) en de nivellering van sectorale winstvoeten (drukt concurrentie uit). Korte Engelse introducties van deze school zijn Bernis 1990 en Cataife 1989.

Een derde Franse stroming wordt gevormd door een groep auteurs die verbonden zijn aan de Franse communistische partij (PCF). Centrale auteur hierbij is Paul Boccara, die trouwens claimt het begrip 'regulatie' te hebben geïntroduceerd. Een andere exponent is Louis Fontveille, die ook in de lange golven discussie actief is. Volgens De Vroey (1991) is deze stroming weinig vernieuwend en is zij 'oude wijn in nieuwe zakken'.

De inventarisatie van verschillende stromingen in de regulatiebenadering is vooral het werk geweest van de Engelse politicoloog Bob Jessop (1990). Het is daarom niet verrassend dat in zijn overzichten vooral politicologen opduiken. Dit weerspiegelt overigens ook de feitelijke receptie van de ideeën van de regulationisten buiten Frankrijk. Zij hebben meer weerklank gevonden onder politicologen, sociologen en sociaal geographen dan onder economen. Naast de drie genoemde Franse stromingen onderscheidt Jessop ook:

- Een Amerikaanse school waartoe vooral de Amerikaanse Radicals met hun concept van Social Structure of Accumulation worden gerekend. Deze benadering komt in hoofdstuk vier uitgebreid aan de orde. Jessop vermeldt ook Piore en Sabel (1984) met hun flexibele specialisatie these.
- Een Amsterdamse school rond Henk Overbeek en Kees van der Pijl. Deze school maakt gebruik van de door Bode geïntroduceerde notie 'beheersconceptie' en richt zich vooral op het politieke niveau met aandacht voor kapitaalfracties. Belangrijkste werken zijn 'The Making of an Atlantic Ruling Class' van Van der Pijl en 'Britain's Decline' van Henk Overbeek. Binnen Nederland heeft de regulatiebenadering vooral bekendheid gekregen via de Vereniging voor Politieke Economie, zie VVPE 1986, Jacobs 1988, Boerboom, Paulussen 1988, van Eerden 1988 en Verhagen 1990. Geen van deze auteurs zou zichzelf echter als regulationist willen omschrijven.
- Een Duitse variant, tot uiting komend in het werk van Joachim Hirsch (1986), die voordien in het staatsafleidingsdebat actief is geweest. Deze variant staat los

van de groep rond het tijdschrift *Prokla.* die een meer kritische houding ten opzichte van de regulatiebenadering inneemt (Mahnkopf 1988a).

– Een Scandinavische variant die zich kenmerkt door haar multidisciplinariteit en integratie met verschillende andere benaderingen zoals het corporatisme-debat. De belangrijkste auteurs zijn Lars Mjösset en Jan Otto Andersson. Deze groep heeft een groot comparatief onderzoek gedaan naar de ervaringen van de diverse Scandinavische landen in de crisis. Resultaten van dit onderzoek zijn samengevat in Andersson 1988 en Mjösset 1987.

Een richting die in het overzicht van Jessop volledig ten onrechte over het hoofd wordt is gezien, is de bijdrage van Jessop c.s. zelf. Jessop is een van de grootste critici van de regulatiebenadering maar probeert daarnaast opvattingen van de regulatiebenadering te integreren in zijn eigen kader (Jessop 1990, Bertramsen, Frolund Thomson, Torfing 1991). Zijn bijdrage is tweeledig: enerzijds op theoretisch vlak, anderzijds in samenwerking met anderen een empirische studie van het Thatcherisme (Jessop e.a. 1988).

Naast deze verschillende 'scholen' is er een grote groep van individuele auteurs die zich door de regulationisten hebben laten inspireren. Het is hierbij niet verrassend dat vooral in landen waar het Frans een van de voertalen is zoals België (Cassiers 1988, De Vroey 1983 en Polekar 1985) en Canada (Noël, Jenson, Boismenu en Drache) de regulatiebenadering de nodige invloed heeft gehad. Bovenstaande indeling is ten onrechte nogal westers georiënteerd. Binnen de regulatiebenadering is namelijk ook de nodige aandacht aan niet-westerse economieën besteed. Binnen de Cepremap variant zijn er bijvoorbeeld studies van Chili, Venezuela, Chili, Brazilië en Mexico. Maar ook in Zuid en Midden-Amerika zelf is er aandacht voor de regulatiebenadering. Op de International Conference on Regulation Theory in Barcelona in juni 1988 waren er bijvoorbeeld bijdragen over Argentinië, Brazilië, Mexico en Uruguay. Een laatste groep regulatiestudies betreft de analyses van centraal geleide economieën. Deze studies komen in hoofdstuk zes kort aan bod.

De crisis als laboratorium

De belangrijkste oorzaak van de populariteit van de regulatiebenadering ligt niet in haar theoretische kader maar in haar karakterisering van de jaren zeventig en tachtig als een structurele crisis van het fordistische ontwikkelingsmodel. Deze crisis was feitelijk ook de aanleiding voor de ontwikkeling van de regulatiebenadering: "It's potentially a very wide-ranging approach, but it was mainly developed to understand the crisis of the postwar model of development, Fordism" (Lipietz 1987c,19). In dit hoofdstuk wordt onderzocht in hoeverre de regulationisten de bewering van een structurele crisis waar maken en nader inzicht over de ontwikkelingen in deze crisis kunnen verschaffen. Boyer heeft drie criteria voor een structurele crisis gegeven (zie paragraaf 2.3.2). Er is geen sprake van endogeen winstherstel, de problemen kunnen niet binnen de bestaande regulatiewijze worden opgelost en tenslotte zijn strategische beslissingen van overheden, ondernemingen en vakbonden noodzakelijk om uit de crisis te geraken. Een onderbouwing van de bewering van het structurele karakter van de crisis vereist derhalve dat de regulationisten de volgende punten moeten kunnen bevestigen:

1. De groeiperiode wordt gekarakteriseerd door de aanwezigheid van een geheel van stabiele instituties. Ontwikkelingen binnen deze instituties of politieke en economische evoluties hebben deze instituties zodanig geërodeerd dat zij niet langer de accumulatie bevorderen.
2. Herstel en terugkeer naar de institutionele arrangementen van de gouden jaren zijn onmogelijk.
3. Er is geen sprake van een vloeiende beweging naar een nieuwe institutionele structuur. Een inventarisatie van veranderingen rond institutionele vormen laat nieuwe en oude vormen, experimenten en mislukkingen zien. Vanuit dit perspectief is de crisis een historisch laboratorium.
4. Een nieuw ontwikkelingsmodel kan slechts ontstaan indien de ontwikkelingen op de verschillende gebieden enige coherentie vertonen, en een nieuwe afstemming van het technologisch paradigma, de regulatiewijze en het accumulatieregime tot stand is gekomen.

Deze uitsplitsing volgt de voorstellen van Boyer (1986a) over hoe een grote crisis geanalyseerd kan worden. Toch blijven op deze manier nog enkele belangrijke vragen liggen, die mede de waarde van de regulatiebenadering bepalen:

5. Een eerste reeks additionele vragen betreft de verklarende kracht van de analyses. Wat bepaalt op een gegeven moment welke vernieuwingen standhouden en welke verdwijnen? Wat verklaart de richting waarin de oplossingen worden gezocht? In hoeverre bestaat er echt ruimte voor politieke keuzes en strategische beslissingen? Kan het afwijzen van technologisch en economisch gedetermineerde verklaringen worden waargemaakt?
6. Recentelijk is duidelijk geworden dat landen, regio's, branches en zelfs ondernemingen op uiteenlopende wijze en met wisselend succes op de crisis hebben gereageerd. Wat verklaart de verschillen in succes en in hoeverre zijn de regulationisten in staat om de verschillen in gemaakte keuzes te verklaren?

Na de uitvoerige analyse van het fordistische ontwikkelingsmodel in het vorige hoofdstuk staat in paragraaf 3.1 de crisis van dit model centraal. De twee belangrijkste oorzaken, namelijk de factoren achter de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei en de veranderingen in de internationale concurrentie, geven duidelijk aan dat de grenzen van het fordistische ontwikkelingsmodel zijn bereikt. De regulationisten blijken dus geen moeite te hebben om punt 1 te onderbouwen. De punten 2,3 en 4 komen vooral in de paragrafen 3.2 en 3.3 aan de orde. In een voorlopige evaluatie komt naar voren dat de regulationisten zeer voorzichtig zijn in het doen van uitspraken over de dominante trends in het hedendaagse kapitalisme. Ook voor hen is de crisis een laboratorium waarin nieuwe theoretische inzichten worden ontwikkeld. De voorzichtigheid heeft er toe geleid dat de regulationisten op dit punt zijn overschaduwed door benaderingen die hier minder moeite mee hebben. Twee voor het regulatiedebat relevante benaderingen zijn in dit verband de 'New Times' of post-fordisme aanhangers en de 'flexibele specialisatie' school, die beide in appendix 3.1 worden besproken. Een belangrijke aanleiding voor deze alternatieve theorievorming was het gegeven dat ondanks de crisis bepaalde regio's, landen en ondernemingen het veel beter deden dan hun lotgenoten. De manier waarop de regulationisten met deze problematiek (punt 6) omgaan komt in paragraaf 3.4 aan bod. Daar zal ook stil worden gestaan bij enkele recente ideeën van Boyer over toyotisme als opvolger van het fordisme. Het thema van de verklarende waarde van de analyses van de regulationisten (punt 5) komt in de slotparagraaf aan bod.

3.1 De crisis van het fordistische ontwikkelingsmodel

De populariteit van de regulatiebenadering hangt waarschijnlijk niet alleen samen met hun crisiskarakterisering op zich maar ook met het idee dat de regulationisten een veel omvattende crisisverklaring hebben geleverd, waarin verschillende aspecten zoals het arbeidsproces, macro-economische en internationale ontwikkelingen en veranderingen in institutionele structuren met elkaar in verband zijn gebracht. Een probleem hierbij is dat het onmogelijk is om te spreken van de crisisverklaring van de regulationisten. Er zijn talloze crisisverklaringen in omloop die allemaal als de verklaring van 'de crisis van het fordisme' worden opgevoerd (zie voor een overzicht Hübner 1988). Boyer en Lipietz maar ook andere auteurs hebben geprobeerd dit te ondervangen door de crisis van het fordisme te beschouwen als een geheel van crises op verschillende gebieden, die elkaar beïnvloeden (vgl. De Vroey 1983, Roobeek 1988). De twee belangrijkste factoren in de crisisanalyses zijn naar mijn mening de oorzaken achter de dalende arbeidsproductiviteitsgroei en de veranderingen in de internationale concurrentie.¹ Hoewel de regulationisten verwijzen naar concrete gebeurtenissen en zich baseren op empirisch nationaal materiaal, gaat het in feite om een 'abstracte' analyse van het naoorlogse kapitalisme.

Problemen in het fordistische productieproces vormen volgens de regulationisten een belangrijke oorzaak van de crisis. Deze problemen kunnen empirisch gezien tot uiting komen in een afname van de arbeidsproductiviteitsgroei en een dalende output-kapitaal ratio. De regulationisten concentreren zich volledig op de arbeidsproductiviteit en stellen dat het begin van de crisis gelegd moet worden bij het moment waarop de groei van de arbeidsproductiviteit begon af te nemen. Een precieze datering van deze 'productivity slowdown' ontbreekt echter.² Recent empirisch onderzoek (Michl 1984, Glyn 1990) heeft aangetoond dat de vertraging van de arbeidsproductiviteitsgroei geen eenduidig verschijnsel is geweest. Voor

¹ De beste presentatie van de crisisanalyse in het bijzonder door de rijke empirische onderbouwing, is het artikel "The Rise and Fall of the Golden Age of Capitalism" van Andrew Glyn, Alan Hughes, Alain Lipietz en Ajit Singh. Hierin worden de ideeën van de regulationisten op eclectische wijze gecombineerd met andere benaderingen zoals de profit-squeeze theorie.

² Volgens Boyer (1989c) is het feit dat de arbeidsproductiviteitsgroei in de Verenigde Staten in een aantal industrieën al voor de eerste oliecrisis begon af te nemen, een indirect maar significant bewijs van de problemen in het naoorlogse model van productie-organisatie. In de Verenigde Staten trad de daling in de tweede helft van de zestiger jaren op, terwijl dit in Europa pas in de zeventiger jaren gebeurde. Boyer verklaart dit uit het feit dat de fordistische principes in de Verenigde Staten het eerst en het verst waren doorgevoerd.

de meeste landen geldt dat de arbeidsproductiviteit in de industrie inderdaad in de crisis is afgenomen. Een complicatie hierbij is dat de arbeidsproductiviteit van meerdere factoren, zoals winsten, investeringen, groei en bezettingsgraden, afhangt. Dit maakt het aannemelijk dat de arbeidsproductiviteit ten tijden van een crisis sowieso afneemt. Om aan te tonen dat de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei de crisis mede heeft veroorzaakt, zou de daling reeds in de periode voorafgaand aan de crisis moeten zijn ingezet. Tabel 3.1 laat zien dat dit eigen-

Tabel 3.1: *De ontwikkeling van arbeidsproductiviteit en output-kapitaal ratio's voor de verwerkende industrie (in gemiddelde jaarlijkse groeivoeten).³*

		jaren 50	begin jaren 60	eind jaren 60	begin jaren 70
Verenigde Staten	arb.prvt	1,8	3,9	1,6	4,2
	out/kap	-1,5	4,5	-1,6	1,3
Japan	arb.prvt	9,0	8,6	11,4	9,5
	out/kap	5,0	-3,4	0,5	-2,4
West-Duitsland	arb.prvt	6,8	6,8	6,2	5,0
	out/kap	0,3	-1,6	-0,3	-2,1
Verenigd Koninkrijk	arb.prvt	2,9	3,4	4,1	5,1
	out/kap	-1,3	-0,1	-0,4	-0,7
Frankrijk	arb.prvt	5,5	6,5	7,6	6,1
	out/kap	n.b	2,3	1,7	0
Italië	arb.prvt	5,8	8,1	7,3	8,6
	out/kap	0,3	-0,2	4,1	0,3

Bron: Glyn (1990).

lijk alleen voor de Duitse industrie geldt want zowel eind jaren zestig als begin jaren zeventig nam hier de arbeidsproductiviteitsgroei af. Het vaak aangehaalde voorbeeld van de Amerikaanse verwerkende industrie blijkt niet te kloppen. Er was weliswaar een aanzienlijke daling van de arbeidsproductiviteitsgroei aan het eind van de jaren zestig maar dit blijkt achteraf een tijdelijk verschijnsel te zijn geweest aangezien de groei in het begin van de jaren zeventig op een hoger niveau lag dan tijdens de 'boom' periode. In Italië was van een vergelijkbare ontwikkeling sprake. Het Verenigd Koninkrijk kende een atypische ontwikkeling omdat hier de arbeidsproductiviteitsgroei juist bleef toenemen. Voor Japan

³ De periodisering geschiedt op basis van conjunctuurecycli. De termen begin en eind van een decennium worden gebruikt omdat de datering van deze cycli per land verschilt.

en Frankrijk geldt dat de arbeidsproductiviteitsgroei pas begin jaren zeventig begon terug te lopen.

Uit de studie van Glyn (1990) blijkt dat er ook grote verschillen tussen sectoren en industrieën zijn. Volgens deze studie is het plausibel te veronderstellen dat de afname van de arbeidsproductiviteitsgroei vooral optrad in de op fordistische wijze georganiseerde industrieën, zoals de automobiellindustrie.⁴

In plaats van een empirische onderbouwing hebben de regulationisten zich toegelegd op de theoretische verklaring van de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei. Deze daling wordt in het algemeen toegeschreven aan ontwikkelingen binnen het productieproces maar de specifieke interpretatie van deze daling verschilt echter per auteur en soms zelfs per publikatie. In dit verband verwijzen zowel Boyer en Lipietz vaak naar het werk van Coriat (1979, 1984), die de vertraging in de arbeidsproductiviteitsgroei toeschrijft aan verzet en strijd van arbeid(st)ers in de periode 1966–1974. Middelen van verzet waren onder andere stakingen, absentisme, een hoog verloop en het leveren van kwalitatief slecht werk. Dit verzet had effect omdat de op fordistische wijze georganiseerde industrie zeer gevoelig was voor storingen. Het verzet kwam vooral van groepen die meestal tot het secundaire segment van de arbeidsmarkt worden gerekend (immigranten, semi geschoolde arbeid(st)ers, vrouwen en jongeren).⁵

Lipietz (o.a.1984) heeft geprobeerd om een meer structurele verklaring te geven. In zijn visie is de enorme groei van de produktiviteit een gevolg geweest van de toepassing van de principes van Taylor en Ford. Deze principes zijn gebaseerd op discipline en een voortdurende onttrekking van kennis van arbeiders. Echter na vijftig jaar zou er volgens hem weinig reden meer zijn om te denken dat de 'enige juiste manier' nog niet is ontdekt en dat het werk nog verder opgesplitst, preciezer omschreven en vaker herhaald kan worden. De arbeiders beschikken nog wel over voldoende kennis om het productieproces te verbeteren, maar de kapitalisten kunnen deze kennis niet meer volgens de fordistische principes achterhalen. Lipietz stelt op basis van dit voorbeeld dat het mogelijk is om te spreken van een wet: elk systeem van organisatie van het arbeidsproces (recent dus technologisch paradigma genoemd) stuit op den duur op zijn eigen grenzen. In een recent artikel van Leborgne en Lipietz (1988) komt de datering van de daling van de arbeidsproductiviteit meer expliciet aan de orde. Zij wijzen op een

⁴ Hetzelfde geldt voor de mijnbouw, die vaak als voorbeeld van het arbeidersverzet aan het eind van de jaren zestig aangehaald (Naples 1986).

⁵ Sayer (1989,669) wijst erop dat dit verzet niet alleen tegen fordistische organisatie was gericht maar een veel algemener karakter had. Het verzet kwam ook voor in niet-fordistische sectoren terwijl in sommige fordistische sectoren veel minder verzet gepleegd werd.

paradox van het fordistische arbeidsproces. Enerzijds wordt de arbeider precies voorgeschreven (of door de machine gedictreed) hoe hij of zij de handelingen moet uitvoeren, anderzijds wordt bij de arbeider nog een zekere kennis verondersteld, waardoor hij of zij in geval van storingen direct kan reageren. Aan het eind van de jaren zestig is er echter sprake van een afnemende bereidheid om zich aan te passen bij onregelmatigheden. Deze afnemende bereidheid zou dan het gevolg zijn van de versterkte machtspositie van arbeiders. Dit is overigens een van de weinige momenten, waarop de regulationisten aandacht besteden aan machtsverhoudingen en mogelijke verschuivingen daarbinnen.

Boyer (1988a) heeft de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei in een breder perspectief geplaatst. Bij hem is het een gevolg van het contraproductief worden van het fordistische technologische paradigma. Boyer noemt hiervoor de volgende drie oorzaken. Allereerst leidt het nastreven van schaalvoordelen tot steeds grotere fabrieken en productie. Maar vanaf een gegeven moment wordt het steeds moeilijker om de output van een productielijn aan te passen aan verschuivingen in de vraag en aan conjuncturele schommelingen. Hierdoor is er niet langer sprake van een positief verband tussen productiviteitsgroei en productiegroei. Ten tweede stelt Boyer dat fordisme een bijzonder efficiënt systeem is als het oude systemen vervangt, maar eenmaal gevestigd blijkt het steeds moeilijker om hetzelfde systeem uit te bouwen. Als gevolg van een grotere gevoeligheid voor storingen en stakingen en de noodzaak van grote voorraden om problemen op te vangen, is verdere uitbreiding contraproductief. De derde oorzaak verwijst weer naar het door Coriat aangehaalde verzet. Volgens Boyer werden de bezwaren van de arbeiders omgezet in hogere looneisen, die op hun beurt tot een profit squeeze hebben geleid omdat de toegenomen internationale concurrentie prijsopdrijvingen verhinderde. In Boyer (1989c) wijst hij daarnaast ook op het verzet van een nieuwe beter geschoolde arbeiders tegen de fordistische organisatie van het productieproces. Zij hebben hogere verwachtingen van het werk dan hun ouders en keren zich daarom tegen de fordistische principes waarin de nadruk op fysieke en mechanische vaardigheden en niet op initiatiefrijk werk of intellectuele creativiteit ligt. De tegenreactie van de ondernemingen bestaat uit een verdere mechanisering en het inhuren van immigranten, wat de eerder genoemde problemen verder versterkt.

Op het internationale vlak worden twee crisistendenties benadrukt: de afnemende economische dominantie van de Verenigde Staten en de toename en veranderde aard van de internationale concurrentie. De verbodskeling van de Amerikaanse hegemonie, tot uiting komend in de ineenstorting van het Bretton Woodssysteem en het loslaten van de gouddekking van de dollar, is belangrijk omdat de regulationisten veronderstellen dat alleen een hegemoniale macht de stabiliteit

van een internationaal systeem kan garanderen (Mistral 1982). Het belangrijkste gevolg van de crisis van het internationale systeem is de enorme toename van onzekerheid over de koersen van de dollar en andere valuta's. Boyer (1986c, 28) wijst daarnaast op de verminderde multiplier effecten van de Amerikaanse groei; de pressie voor protectionistische maatregelen en een intensivering van de concurrentiestrijd rond nieuwe produkten en technologieën tussen de Verenigde Staten, Japan en Europa.⁶

Onder de noemer van een toename en veranderde aard van de internationale concurrentie worden in de praktijken verschillende tendensen gerekend. De regulationisten situeren de intensivering van de internationale concurrentie rond het midden van de jaren zestig. Ter onderbouwing wordt gewezen op de groei van de internationale handel en stijgende export- en importaandelen (zie tabel 3.2).⁷ Binnen de fordistische logica kan deze toename vanuit het nastreven van

Tabel 3.2: *De export van goederen en diensten als percentage van het Bruto Nationaal Produkt.*

	1960	1968	1973	1981
OECD	11,6	12,2	15,3	19,8
Verenigde Staten	5,1	5,2	6,9	9,7
Japan	10,8	10,1	10,0	15,1
West-Duitsland	18,8	21,2	22,0	29,5
Frankrijk	15,0	13,7	18,2	23,5
Verenigd Koninkrijk	21,3	21,7	24,4	27,6
Italië	14,1	17,1	18,8	26,9
Canada	17,5	22,0	23,7	28,2
Oostenrijk	25,2	26,8	32,4	41,9
België	38,4	45,5	55,6	68,6
Nederland	48,1	41,3	47,2	58,3
Zweden	22,9	21,7	27,5	30,5

Bron: OECD Historical Statistics 1960-1981, p.67.

van schaalvoordelen als centraal economisch mechanisme worden verklaard. Dit vereist groeiende markten die in eerste instantie binnen de landsgrenzen worden gevonden. Als de nationale markt te klein blijkt wordt uitgeweken naar buitenlandse markten. Maar omdat dit voor meerdere landen geldt, krijgen

⁶ De regulationisten negeren het feit dat deze intensivering van de concurrentiestrijd tot een hogere arbeidsproductiviteit zou moeten hebben geleid.

⁷ Als gevolg van de hoge produktiviteit in export sector en de daaruit volgende lage relatieve prijzen, neemt het exporttaandeel tot aan het midden van de jaren zestig nauwelijks toe (Glyn e.a., 1990).

ondernemingen zowel in eigen land als op de buitenlandse markten met meer concurrentie te maken. Hierdoor komen niet alleen de winstmarges onder druk te staan maar valt ook de fordistische afstemming tussen productie- en consumptienormen uit elkaar. De produktienormen van een land moeten nu aan de normen van de wereldmarkt worden aangepast. Daarnaast gaan lonen in deze context een andere rol spelen omdat zij mede de concurrentiepositie bepalen. Hogere lonen kunnen een verslechtering van de concurrentiepositie betekenen en kunnen daarmee tot lagere exporten en hogere importen leiden. In deze situatie wordt het traditionele overheidsbeleid (stimulering) minder effectief, tenzij deze op internationaal niveau wordt gecoördineerd. De 'virtuous circle' van de fordistische dynamiek gaat niet langer op. De internationaliseringstendens werd nog eens versterkt doordat een aantal ondernemingen als reactie op de sociale problemen van het fordisme hun vestigingen naar de Derde Wereld verplaatsen.⁸

Naast bovengenoemde ontwikkelingen in het productieproces en de veranderingen op het internationale vlak wijzen de regulationisten op politieke en sociale ontwikkelingen die verder gaan dan een weerstand tegen fordistische organisatie van het productieproces zoals het verzet tegen het primaat van groei en de roep om democratisering. Voor Frankrijk worden de gebeurtenissen rond mei 1968 als indicatie opgevoerd.

Crisistendenties zoals een daling van de arbeidsproductiviteitsgroei en veranderingen in de internationale concurrentie zijn op zich geen voldoende reden voor het daadwerkelijk uitbreken van een economische crisis. De link tussen de tendenties en de crisis wordt door de regulationisten gelegd via een analyse van de winstvoet. Voor de verklaring van deze winstdaling komen we op het bekende terrein van marxistische crisistheorieën (Itoh 1983, URPE 1978). Uit de teksten van Boyer en Lipietz blijkt dat zij de onderconsumptietheorie niet relevant vinden voor de eerste fase van de crisis. De verklaring van de regulationisten is een combinatie van 'profit squeeze' en 'wet van de tendentiële daling van de winstvoet' argumenten.⁹ Het bereiken van de grenzen van het fordistische productieproces leidt tot een afname van de arbeidsproductiviteitsgroei en tot een

⁸ Deze laatste ontwikkeling is door Lipietz (1987a) in termen van 'perifeer fordisme' geanalyseerd. Zie voor een kritiek hierop Amsden (1990). Hoewel Lipietz de nadruk legt op de verplaatsing vanuit het centrum naar de periferie, is er ook een belangrijke autonome opkomst vanuit periferie zelf, zoals blijkt uit de opkomst van de NIC's (Newly Industrialized Countries). Mjøsset e.a. (1986,433) wijzen ook op de uiteenlopende sectorale ontwikkelingen. C.E.P.I.I. (1989) geeft een zeer goed overzicht van sectorale ontwikkelingen en de internationale specialisaties van de verschillende economieën.

⁹ Boyer benadrukt meestal het 'profit squeeze' karakter terwijl Lipietz (1982,1986) vooral de tendentiële daling van de winstvoet these aanhangt.

stijging van de kapitaal–arbeid coëfficiënt. De afname van de arbeidsproductiviteitsgroei wordt niet gecompenseerd door lagere loonstijging. Integendeel, als gevolg van de lage werkloosheid blijven de lonen in het oude tempo groeien. De internationale concurrentiedruk impliceert dat de hogere loonkosten per eenheid produkt niet doorberekend kunnen worden. De regulationisten zijn vervolgens kort over de gevolgen van deze winstdaling. Impliciet wordt gesteld dat de lagere winsten tot minder investeringen leiden wat op termijn zorgt voor een daling van de werkgelegenheid. De diverse factoren die deze verbanden modificeren zoals de kredietvoorziening, verwachtingen en arbeidsmarktinstituties, worden niet aan een gedetailleerde analyse onderworpen.

Bij de crisisanalyses van de regulationisten kunnen de volgende kanttekeningen worden geplaatst. Omdat marxistische economen traditioneel veel aandacht hebben besteed aan verschillende verklaringen voor het periodieke karakter van crises in het kapitalisme (Weisskopf 1978), kan men zich afvragen wat de regulationisten hier aan hebben toegevoegd. Voorop moet worden gesteld dat het bij de regulationisten niet om het algemene theoretische debat over crisistheorieën gaat maar dat zij er juist op wijzen dat de vorm van een grote crisis per ontwikkelingswijze verschilt. De regulationisten brengen met andere woorden een historisch perspectief aan in het algemene crisistheoriëdebat. Binnen de bestaande theorieën hebben zij daarnaast nuances aangebracht en nieuwe interpretaties gegeven. Zo hebben zij mede de aanzet gegeven tot een profit squeeze theorie waarin de nadruk ligt op de dalende arbeidsproductiviteitsgroei in plaats van stijgende reële lonen. Deze theorie heeft ook buiten eigen kring weerklank gevonden (Howard en King 1992, Marglin 1990).

Maar deze verklaring is slechts één van de varianten van de crisis van het fordisme. Een van de gevolgen van deze veelvoud aan verklaringen is dat de term 'crisis van het fordisme' nauwelijks nog een analytische betekenis heeft en slechts gebruikt kan worden als grove afbakening van een periode in deze eeuw, ruwweg de periode van eind jaren zestig tot op heden. Boyer en Lipietz hebben deze ontwikkeling versterkt door zelf geen rangorde in crisisoorzaken aan te brengen (Salvati 1989). Maar ook op specifieke punten is de analyse niet volledig uitgewerkt en roept zij een aantal vragen op. Er is al gewezen op het problematische karakter van de empirische onderbouwing. Dit geldt ook voor de these van Coriat dat de vertraging van de arbeidsproductiviteitsgroei door het toegenomen arbeidersverzet verklaard kan worden. Uit tabel 2.1 blijkt dat op het niveau van de totale Franse industrie helemaal geen vertraging is opgetreden.¹⁰ Daarnaast

¹⁰ De arbeidsproductiviteitsgroei in de Franse auto-industrie kende wel een daling (Glyn 1990).

blijft bij Coriat open waarom juist de arbeid(st)ers uit het secundaire segment in verzet kwamen en wat hun relatie met het oorspronkelijke impliciete compromis is geweest. Tenslotte geeft Coriat niet aan waarom het verzet juist aan het eind van de jaren zestig toenam. Dit laatste geldt ook voor de eerste verklaring van Lipietz waarin sprake is van een uitputting van het tayloristische technologische paradigma. Men kan zich afvragen waarom technologische paradigma's 50 jaar mee zouden gaan en bijvoorbeeld geen 20 of 80 jaar.

De afname van de arbeidsproductiviteitsgroei overtuigt ook niet geheel omdat weinig rekening wordt gehouden met andere factoren die de ontwikkeling van de arbeidsproductiviteit kunnen beïnvloeden, zoals de bezettingsgraad, de kapitaalintensiteit, de produktiegroei en de technische ontwikkeling (Matthews 1982, Maddison 1987). Deze veelvoud aan potentiële oorzaken maakt mono-causale verklaringen onmogelijk. Econometrisch onderzoek zou in dit verband misschien meer duidelijkheid kunnen verschaffen maar met betrekking tot de arbeidsproductiviteitsgroei heeft met uitzondering van enkele aanzetten van Pastre (1983) een dergelijk onderzoek tot op heden nog niet plaatsgevonden.

Voor de verklaringen op het vlak van de arbeidsproductiviteitsgroei en de toegenomen internationale concurrentie geldt dat zij vooral de oorsprong van de crisis kunnen verklaren maar dat het op voorhand niet duidelijk is dat of de aangehaalde factoren ook tot een voortduren van de crisis moeten leiden. Het is derhalve cruciaal of het hier om conjuncturele dan wel structurele ontwikkelingen gaat en bij factoren als arbeidersverzet, verschuivingen in de machtsverhoudingen en een toename van economische fluctuaties en onzekerheid is het structurele karakter niet zeker. Men zou bijvoorbeeld kunnen redeneren dat de machtsverhoudingen ten gunste van arbeiders en grondstoffenproducenten zijn verschoven als gevolg van een overaccumulatie. Een langdurige crisis zou de machtsverhoudingen weer doen verschuiven ten gunste van het kapitaal en zo een nieuwe groeifase mogelijk maken. In een dergelijke redenering hoeven instituties nauwelijks een rol te spelen. De wijze waarop de regulationisten het structurele karakter van de crisis proberen aan te tonen staat in de volgende paragraaf centraal.

3.2 Het structurele karakter van de crisis

De onderbouwing van het structurele karakter van de crisis verloopt bij de regulationisten langs twee lijnen. Enerzijds verwijzen zij naar macro-economische ontwikkelingen en anderzijds analyseren zij institutionele veranderingen (Boyer, Mistral 1988).¹¹ De macro-economische analyse geeft drie redenen om van een crisis te blijven spreken. Ten eerste laat de ontwikkeling van enkele belangrijke indicatoren zoals de economische groei, de werkloosheid en de winstvoet zien dat de verslechtering van de economische situatie van langdurige aard is geweest. Ter illustratie geeft tabel 3.3 de groei van het BNP voor de periode 1950–1989 weer. In de tweede helft van de jaren tachtig is wel een verbetering opgetreden maar de nieuwe groeivoet ligt significant lager dan in de 'gouden jaren'.

Tabel 3.3: *Groei BNP 1951–1989*
(gemiddelde jaarlijkse groeicijfers)

Land	1950–1973	1974–1983	1984–1989
Frankrijk	5,1	2,2	2,4
West-Duitsland	5,9	1,7	2,8
Italië	5,6	2,9	3,0
Japan	9,4	3,8	4,5
Nederland	4,7	1,6	2,5
Groot-Brittannië	3,0	1,1	3,5
Verenigde Staten	3,7	2,3	4,1
ongewogen gemiddelde	5,3	2,2	3,3

Bron: Maddison (1991)

Ook ten opzichte van de lange termijn tendensen is de economische teruggang significant want alleen in de jaren dertig waren de cijfers voor groei en werkloosheid nog slechter (Boyer 1989a). Een tweede aanwijzing voor het structurele karakter van de crisis is het bestaan van een aantal grote onevenwichtigheden in de wereldeconomie zoals de hoge schuldenlast van de Derde Wereldlanden, het grote overheidstekort van de Verenigde Staten, de extreem

¹¹ Omdat de regulationisten zich in eerste instantie vooral met de ontwikkeling van hun theoretisch kader en het promoten van een fasen-theoretisch perspectief bezighielden, is de karakterisering van het structurele karakter van de naoorlogse crisis relatief laat op gang gekomen (Boyer 1979a). Pas vanaf Boyer (1981) komen er meer explicietere analyses van wat er in de crisis gebeurd is.

grote betalingsbalansonevenwichtigheden in de internationale economie die een belangrijke bron van instabiliteit voor valuta- en aandelenmarkten betekenen. Deze onevenwichtigheden hebben weliswaar nog niet tot een uitbarsting geleid, maar hun lange termijn oplossing is nog niet in zicht. De derde crisis onderbouwing bestaat uit het verdwijnen van economische verbanden die voor de naoorlogse groeiperiode kenmerkend werden geacht zonder dat nieuwe verbanden al zichtbaar zijn. In eerste instantie was het econometrische onderzoek van de regulationisten gericht op het positieve verband tussen economische groei en arbeidsproductiviteit, zoals dat ook door Kaldor is geformuleerd (Boyer, Petit 1981; Boyer, Ralle 1985). Op basis van cross country studies wordt geconcludeerd dat dit positieve verband in de jaren tachtig niet of nog slechts voor een beperkt aantal industrieën opgaat. Puur fordistische verbanden, zoals een administratieve prijsvorming (Benassy 1979) en de koppeling van de lonen aan de arbeidsproductiviteit (Boyer 1979b) zijn door de regulationisten voor de crisisperiode overigens nog niet direct getoetst. Maar recent econometrisch onderzoek naar de determinanten van loonvorming in Frankrijk, Japan en de Verenigde Staten bevestigt volgens Boyer (1989a) het verdwijnen van oude verbanden zonder dat nieuwe relaties al zichtbaar zijn.

De beperkte macro-economische analyse van de regulationisten geeft een eerste indicatie voor het structurele karakter van de crisis. Het zwaartepunt ligt echter op een analyse van de institutionele veranderingen op het vlak van de kapitaal-arbeidverhouding.¹² Het centrale argument voor de onderbouwing van een structurele crisis is dan dat de gerezen problemen niet binnen de oude regulatiewijze opgelost konden worden. De oude regulatiewijze is vervolgens ter discussie gesteld en er wordt met nieuwe vormen geëxperimenteerd. Aan de hand van veranderingen op het institutionele vlak en macro-economische evoluties komen de regulationisten tot de volgende globale fasering van de crisis voor de OECD landen:

1968 – 1973: Van een politieke crisis naar over-accumulatie. Het verzet tegen de tayloristische organisatie van de produktie en autoritaire structuren wordt omgezet in looneisen. Dit is in eerste instantie 'functioneel' voor de economie, maar gecombineerd met een toenemende internationalisatie leidt dit op termijn tot een langzame verslechtering van macro-economische indicatoren. De oliecrisis vergroot de problemen.

¹² Binnen de regulatiebenadering wordt verder aandacht besteed aan veranderingen in het staatsoptreden (André en Delorme) en de concurrentieverhoudingen (Leborgne). Deze bijdragen blijven hier buiten beschouwing.

- 1974 – 1978: Een korte periode van herstel, maar geen definitieve hervatting van de oude niveaus van de groeivoeten. De oude regulatiewijze laat haar grenzen zien. De eerste pogingen om de regulatiewijze ter discussie te stellen.
- 1979 – 1983: De diepe recessie bewijst het structurele karakter van de crisis. Hoogtijdagen van het neo-liberale beleid waarin de afbraak van de oude regulatiewijze centraal staat. Flexibilisering als aanpassingsstrategie is in opkomst.
- 1984 – 1990: Het laboratorium van de crisis. Er is sprake van economisch herstel, maar het zoeken naar nieuwe stabiele institutionele vormen duurt voort.

Het structurele karakter van de crisis was dus niet meteen zichtbaar en werd pas duidelijk toen de manieren waarop economische actoren op de eerste crisissignalen hebben gereageerd niet effectief bleken. Deze actoren hebben in eerste instantie 'traditioneel' of volgens de principes van de oude regulatiewijze gereageerd. Voorbeelden hiervan zijn het gevoerde keynesiaanse stimuleringsbeleid, de uitbouw van het sociale zekerheidsstelsel en de versterking van de arbeidswetgeving via een beperking van de ontslagmogelijkheden. De reacties van de ondernemingen bleven sterk beïnvloed door tayloristische en fordistische principes die nu vaak een nieuwe vorm kregen. Zo werden fordistische productieprocessen naar de Derde Wereld of met behulp van grote subsidies naar andere regio's verplaatst. Daarnaast werden nieuwe technologische mogelijkheden (automatisering) gebruikt om bestaande taken te mechaniseren, waarvoor Aglietta de term neo-fordisme heeft geïntroduceerd (vgl. Coriat 1979). Problemen met arbeidersmotivatie en rigiditeit werden opgevangen door de inschakeling van uitzend- en oproepkrachten en de uitbesteding van werk. De strategie van de vakbonden bleef op de loonstrijd geconcentreerd. Deze reacties hebben in eerste instantie tot een kort economisch herstel in de periode 1974–1976 geleid. Dit herstel bleek later beperkt te zijn toen de winsten en economische groei structureel lager bleven dan in de gouden jaren terwijl ook de werkloosheid gestaag toenam. De regulationisten benadrukken wel de positieve gevolgen van het blijven functioneren van de monopolistische regulatiewijze (sociale verzekeringen en keynesiaans beleid) in de zin dat een neerwaartse spiraal als in de jaren dertig is uitgebleven. De monopolistische regulatiewijze heeft de crisis van de jaren zeventig derhalve een specifiek karakter gegeven. Tegen het licht van latere analyses is het overigens opvallend dat in de analyses de van eerste fase van de crisis er met uitzondering van 'computer assisted taylorism' in de

Verenigde Staten veranderingen binnen het technologische paradigma nauwelijks aandacht hebben gekregen. Volgens Leborgne en Lipietz (1990) reflecteert dit ook de daadwerkelijke gang van zaken.

De regulationisten constateren voor het eind van de jaren zeventig en begin jaren tachtig een omslag in de politieke verhoudingen. De opkomst van een restrictief economisch beleid om de inflatie te bestrijden markeert deze omslag, die volgens de regulationisten het gevolg was van toenemende economische spanningen zoals historisch lage winstvoeten waarvan een groeiend deel naar de banken ging (Boyer 1989a). De versterkte internationaliseringstrend veranderde nationale prijszetters in internationale prijsvolgers terwijl de hoge internationale kapitaal-mobiliteit de disciplinerende rol van de internationale concurrentie verder versterkte. Want onder de dreiging van een verplaatsing van vestigingen naar regio's met vriendelijker vakbonden en lokale overheden en de dreiging van faillissement werden vakbonden en arbeiders tot concessies gedwongen. De recessie van begin jaren tachtig bewees het falen van de fordistische institutionele arrangementen, die vervolgens ter discussie werden gesteld. Voor het ter discussie stellen van oude institutionele vormen verwijzen de regulationisten meestal de opkomst van het neo-liberale beleid aan het eind van de jaren zeventig en tachtig, waarvan Thatcher in Groot-Brittannië en Reagan in de Verenigde Staten de duidelijkste exponenten waren. Vanwege het aan de macht komen van de socialisten en communisten in 1981 geeft Frankrijk een gecompliceerder beeld te zien. Boyer (1987b) en Lipietz (1984a, 1987d, 1988a) beschouwen het beleid van Mitterrand c.s. als een ultieme poging om het fordistische ontwikkelingsmodel verder uit te bouwen. Het mislukken van dit beleid bevestigt volgens hen nog eens de grenzen van het fordistische model. De ommezwaai in het beleid van de socialisten in 1983 bracht uiteindelijk ook de Franse staat op het neo-liberale pad.

3.3 Het neo-liberale beleid en de crisis als laboratorium

Het neo-liberale beleid kan op twee manieren binnen het kader van de regulationisten worden geïnterpreteerd. Het eerste aanknopingspunt betreft de beïnvloeding van het accumulatieregime. Het neo-liberale economische beleid was gericht op een vermindering van het overheidstekort door middel van bezuinigingen; een verbetering van de internationale concurrentiepositie door middel van loonmatiging; het vergroten van economische prikkels via het opheffen van steun aan noodlijdende bedrijven en een denivellering van

inkomens en verlaging van de uitkeringen.¹³ Bovendien werd expliciet geprobeerd om de inkomensverdeling ten gunste van winsttrekkers te veranderen, wat vergemakkelijkt werd door een toename van speculatiewinsten. Het economische model dat aan het neo-liberale beleid ten grondslag lag, en als ideaal werd gezien, brak met de fordistische dynamiek. De consumptie werd niet langer als de motor van de economische groei beschouwd en in plaats daarvan domineerde het naar Helmut Schmidt vernoemde theorema dat de winsten van vandaag de investeringen van morgen zijn en daarmee de werkgelegenheid van overmorgen bepalen.¹⁴

Een tweede en belangrijker aanknopingspunt in de analyse van het overheidsbeleid betreft de wet- en regelgeving. In hoofdstuk twee is gesteld dat institutionele vormen als codificaties van sociale relaties moeten worden beschouwd. De wijze waarop economische actoren met elkaar omgaan is voor een belangrijk deel in afspraken, wetten en voorschriften vastgelegd waarbij de overheid vaak een uitvoerende of controlerende rol speelt. Een belangrijk element van de neo-liberale strategie is het afbreken of wijziging van deze codificaties. In het politieke debat is hiervoor de term 'deregulering' geïntroduceerd, waarbij volgens de liberale optiek regulering een slechte zaak is omdat het actoren in hun handelen zou belemmeren.¹⁵ Voorbeelden van deregulering of afbraak van fordistische institutionele arrangementen zijn op het vlak van de arbeid-kapitaal verhouding de versoepeling van het ontslagrecht, de verruiming van arbeidstijden, de decentralisatie van collectieve onderhandelingen, het verbieden van specifieke loondeterminanten zoals prijscompensatie en de verlaging van het minimumloon. Een typisch Nederlands voorbeeld is het afschaffen van de mogelijkheid van de overheid om in te grijpen in de loonvorming. In een aantal landen (zoals Engeland en de Verenigde Staten) ging het neo-liberale beleid nog veel verder en werd ook expliciet geprobeerd de positie van de vakbonden structureel te verzwakken via een inperking van het stakingsrecht, een verzwaring van het representativiteitsbeginsel en de introductie van eisen aan interne vakbondsproce-

¹³ Daarnaast concentreren de collectieve onderhandelingen zich meer op werkzekerheid en concessies in plaats van loonstijgingen en krijgen ambtenaren een groter gewicht in deze onderhandelingen.

¹⁴ De regulationisten doen helaas weinig pogingen om de contouren van dit accumulatieregime te schetsen en empirisch te onderbouwen. De terugkoppeling tussen institutionele veranderingen en economische ontwikkelingen is met uitzondering van Juillard (1988) überhaupt zeer beperkt.

¹⁵ Regulering wordt daarnaast bekritiseerd omdat het de concurrentieverhoudingen vervalst door bepaalde ondernemingen via de overheid voordelen te verschaffen. Dit soort handelen (rent seeking, lobbying) zou juist moeten worden beperkt. Ik wil hier nogmaals wijzen op de geheel andere opvatting van instituties en regulering bij de regulationisten. Zij benadrukken juist de positieve aspecten ervan zoals het probleemoplossend vermogen of het garanderen van zekerheid.

dures (bijvoorbeeld het voorschrift van schriftelijke stemming onder leden over bereidheid tot stakingen).

Het overheidsbeleid is een belangrijk maar tegelijk ook een beperkt deel van de regulatiewijze. De veranderingen in de regulatiewijze vloeien namelijk ook voort uit de gewijzigde praktijken van ondernemingen, vakbonden, arbeiders en andere sociale groepen. Voor deze actoren constateren de regulationisten eveneens dat de fase van continuering van fordistische praktijken werd gevolgd door een periode van afbraak en experimenten met nieuwe vormen. Boyer en Lipietz gaan hierbij vooral inventariserend en classificerend te werk. Na een beschrijving van de situatie in de gouden jaren en de oorzaken van de crisis wordt vervolgens bekeken wat er op het terrein van de arbeidsverhoudingen veranderd is (Boyer 1984, 1987). De regulationisten zijn hierbij ook op de hit van de jaren tachtig, flexibilisering, gestuit. Hun bijdrage ligt vooral op het vlak van het problematiseren van het concept flexibiliteit en het uiteenrafelen van verschillende vormen en effecten van flexibilisering. Zo onderscheidt Boyer (1986c) 'offensieve' en 'defensieve' vormen van flexibilisering, die respectievelijk als embryonale vormen van een eventueel nieuw model en als een terugkeer of behoud van oude regulatiewijzen zijn gedefinieerd. De regulationisten zijn zeer voorzichtig in het aangeven van het relatieve gewicht van de verschillende ontwikkelingen en laten zich nauwelijks verleiden tot het maken van inschattingen.¹⁶ De conclusie luidt meestal dat niet van eenduidige tendensen maar van contradictoire ontwikkelingen moet worden gesproken. In het wetenschappelijke en politieke debat zijn zij daarom gedwongen op door anderen aangesneden thema's in te gaan zoals de dreiging van een maatschappelijke tweedeling bij een aanhouden neo-liberaal beleid (Boyer, Mistral 1983). In feite kunnen de regulationisten ook niets anders want omdat een onderliggend model ontbreekt hebben zij grote moeite om de geïnventariseerde ontwikkelingen te verklaren en een inschatting van het

¹⁶ Aglietta (1979) vormt hierop een uitzondering. Aglietta voorziet vooral een verdere automatisering van het productieproces en omdat dit in het verlengde van het fordisme ligt, spreekt hij van 'neofordisme'. Voor de concurrentieverhoudingen verwachtte Aglietta een toenemende concentratie en dus geen decentralisatie en intensivering van de concurrentie. Deze opvatting werd door de meeste linkse partijen gedeeld en zowel de communistische als de maoïstische partijen veronderstelden een groeiende bemoeienis van de staat in de economie. Via nationalisaties en groeiende staatsuitgaven zou de staat de kosten van de crisis opvangen en de tendentiële daling van de winstvoet tegengaan (Barbrook, 1990, 89). Het zou interessant zijn wanneer de regulationisten in een later stadium nog eens op hun eerder gedane uitspraken terug zouden komen en onderzochten waarom bepaalde tendensen zich wel of niet hebben doorgezet. Dergelijke reflecties blijven helaas uit.

conjuncturele of structurele karakter ervan te geven. Op deze manier bevestigen zij keer op keer hun eigen uitgangspunt dat een eventuele uitkomst van een grote crisis op voorhand niet te bepalen valt en van diverse factoren afhankelijk is:

"Deze opmerkingen bewijzen voldoende dat geen enkel determinisme en nog minder een fatalisme het proces van een uitweg uit grote kapitalistische crises regisseert.. De modaliteiten van de uitweg uit een dergelijke crisis zijn niet afgeleid van de logica van de produktiewijze, maar resulteren van de contradictoire strategieën, waarvan het verwaand is om de afloop menen te kennen." (Boyer 1981,221) "....het is nodig te onderstrepen dat het type loonarbeidsverhouding dat uit de crisis zal voortkomen niet onafhankelijk zijn van de transformaties die op het internationale niveau plaatsvinden" (Boyer 1981, 219)... "Integendeel, dit is een tamelijk blind en grotendeels niet doelbewust proces, zelfs als bepaalde concepties een rol zullen spelen in het verduidelijken en kanaliseren van collectieve en individuele gedragingen" (Boyer 1987c,4).

In plaats van het verklaren van ontwikkelingen en het aangeven van de dominante tendens daarbinnen, hebben de regulationisten zich op de formulering en evaluatie van scenario's van mogelijke ontwikkelingen gericht. De reikwijdte van deze scenario's loopt uiteen van combinaties van flexibiliseringsvormen tot en met vormen van internationale economische coördinatie. Boyer (1987c) schetst de volgende vier scenario's: een Schumpeteriaanse informatica-revolutie, een model met grotere democratisering op de werkplek, de opkomst van flexibele specialisatie en de vestiging van een nieuw internationaal regime als substituut voor drastische industriële reorganisatie. Met de nodige slagen om de arm acht Boyer uiteindelijk een combinatie van de scenario's in de vorm van een nieuwe fase van 'flexibele massaproductie' het meest waarschijnlijk. De onderliggende gedachte hierbij is dat de noodzaak van flexibiliteit niet uit de onzekerheid en daardoor onvoorspelbaarheid van macro-economische ontwikkelingen voortkomt, maar samenhangt met de opkomst van een nieuw technologisch paradigma waarin de mogelijkheden van nieuwe informatietechnologieën, op het vlak van produkt- en ontwerpaanpassingen, zijn geïncorporeerd.

Andere presentaties van scenario's zijn meer op het macro-economische beleid georiënteerd. Zo formuleert Boyer (1987d) drie scenario's, waarvan de eerste die van loonmatiging en een vergroting van de technische flexibiliteit uitgaat tot een lage economische groei zal leiden. Het tweede scenario behelst een nieuw compromis over produktiviteit met een afruil tussen offensieve flexibiliteit en werkzekerheid. Onder bepaalde voorwaarden zou dit een terugkeer van groei kunnen betekenen. Het derde scenario gaat uit van een voortduring van de neo-liberale strategie met alle contradictoire gevolgen van dien (Vgl. Boyer, Mistral

1988).¹⁷ Uiteindelijk blijven deze scenario's en de inschattingen van hun waarschijnlijkheid tamelijk vaag en dagen zij meer uit tot een filosoferen over de toekomst dan dat zij een verklarende of voorspellende waarde bevatten. Dit laatste is vooral een gevolg van het ontbreken van een explicitering van de relevante factoren (krachtsverhoudingen, oriëntaties van de actoren, internationale omstandigheden). De evaluatie beperkt zich vaak tot de interne consistentie van het voorgestelde scenario, wat de indruk wekt dat deze consistentie beslissend is voor het eventueel doorzetten van het model.

De evaluatie van de scenario's wordt overtuigender naarmate de regulationisten de grote verhalen achter zich laten en zich op beperktere vraagstellingen concentreren. De evaluatie door Leborgne en Lipietz (1988, 1990a) van verschillende combinaties van flexibilisering van de arbeidsverhoudingen illustreert dit.¹⁸ Leborgne en Lipietz gaan er van uit dat arbeidsverhoudingen naast een interne consistentie ook binnen het geheel van maatschappelijke doelen, regels en tradities, macro-economische relaties en ecologische beperkingen moeten passen. De consistentie van de arbeidsverhoudingen onderzoeken zij aan de hand van twee samengestelde criteria. Het eerste criterium is de flexibiliteit van het arbeidscontract (de werkzekerheid). Hier staat externe flexibiliteit, waarbij ondernemingen van oproep- en andere flexibele contracten gebruik maken, tegenover externe rigiditeit want in dit laatste geval hebben alle werknemers een vast dienstverband. Het tweede criterium betreft de 'onderhandelde betrokkenheid' van de werknemers. Leborgne en Lipietz gaan er van uit dat binnen de nieuwe arbeidsverhoudingen een groter beroep op de werknemers zal worden gedaan. De werknemers leveren hoger geschoolde arbeid, werken meer samen en worden geacht zelf oplossingen en suggesties voor verbeteringen aan te dragen. Deze grotere betrokkenheid en inzet moet echter wel (financieel) gecompenseerd worden. Het tweede criterium verwijst daarom naar het niveau (individu, firma, sector, maatschappij) waarop over de extra inzet en de compensaties wordt onderhandeld. Op basis van deze twee criteria kunnen verschillende combinaties worden gedefinieerd. Maar deze combinaties zijn niet allemaal consistent want collectieve betrokkenheid van werknemers is bijvoorbeeld onwaarschijnlijk wanneer er geen gezamenlijke doel bestaat tussen de onderneming en haar werknemers, met andere woorden in een situatie van externe flexibiliteit. Leborgne en Lipietz zien uiteindelijk slechts twee consistente combinaties of

¹⁷ Boyer en Mistral wijzen erop dat binnen dit model een duidelijke accumulatiemotor ontbreekt. De deflatoire spiraal kan alleen doorbroken worden door een toename van de 'animal spirits' en het openbreken van 'nieuwe markten'. Onder een neo-liberaal beleid achten zij dit onwaarschijnlijk.

¹⁸ Een ander voorbeeld is de analyse van de effecten van deze combinaties op de produktiviteit en de verdeling van de produktiviteitswinsten (Boyer, Coriat 1986).

paradigma's. Ten eerste het neo-tayloristische paradigma waarin een tayloristische organisatie van het arbeidsproces wordt gecombineerd met externe flexibiliteit. In dit paradigma ontbreekt de afruil die zo kenmerkend was voor de gouden jaren van het fordisme. Het tweede paradigma, genoemd naar de Volvo fabriek in Kalmar, (Zweden) kent externe rigiditeit van de arbeidsmarkt gecombineerd met 'onderhandelde betrokkenheid' van de werknemers.

De verschillende nationale ervaringen in de jaren tachtig kunnen volgens Leborgne en Lipietz (1990,13) als volgt gestileerd worden samengevat. In de Verenigde Staten en Engeland ligt de nadruk op flexibiliteit en wordt de betrokkenheid genegeerd of op individuele wijze beloond. Dit laatste geldt ook voor Frankrijk. Onderhandelde betrokkenheid wordt in Japan op ondernemingsniveau, in West-Duitsland op sectoraal en in Zweden vooral op nationaal niveau geregeld. Japan is een typisch voorbeeld van een duale arbeidsmarkt waarin beide paradigma's naast elkaar kunnen bestaan. De experimenten in de Verenigde Staten laten zien hoe moeilijk het is om in een liberale context op ondernemingsniveau te onderhandelen over betrokkenheid.¹⁹

Deze verschillende nationale modellen volgen niet (automatisch) uit de vereisten van een nieuw technologisch paradigma maar zijn uitkomst van politieke en culturele erfenissen en strijd. Dit betekent ook dat een eventuele polarisatie van de beroepsbevolking geen noodzakelijkheid is maar van de onderhandelde compensaties voor de betrokkenheid afhangt. De kans op polarisatie is het grootst wanneer de compensaties voor de grotere betrokkenheid op individuele basis onderhandeld worden. Dit ligt het meest voor de hand in een 'individualistische' maatschappij, terwijl het Kalmariaanse model vooral in een solidaristische maatschappij zal gedijen. Het Japanse model zal vooral geaccepteerd worden in hiërarchische maatschappijen waarin 'natuurlijke' verschillen tussen individuen en geslachten worden erkend. Leborgne en Lipietz denken niet dat uiteindelijk een van de twee modellen het andere zal elimineren. Veel waarschijnlijker is dat binnen een gegeven geografische ruimte, bijvoorbeeld Europa, een combinatie van de twee modellen ontstaat omdat regio's of landen zich op basis van comparatieve voordelen op een van de twee modellen zullen concentreren (vgl. Leborgne, Lipietz 1990b).

In de crisisanalyses van de regulationisten komen een aantal thema's keer op keer terug. De rol van flexibilisering en de implementatie van nieuwe technologieën in een eventueel nieuw model worden vaak benadrukt. Maar over de wijze waarop deze aspecten in een nieuw model gecombineerd zouden kunnen worden,

¹⁹ Leborgne en Lipietz verwijzen in dit verband vooral naar het Saturn project van General Motors. Zie hiervoor ook Messine (1987).

zijn de regulationisten zeer voorzichtig. Dit hangt samen met de manier waarop zij de uitkomst van grote crises zien: als niet technologisch of economisch gedetermineerde processen maar uitkomst van politieke strijd. Zo stelt Lipietz (1987c, 23):

"A third area of consensus (among regulationists, mv) recognizes the importance of not trying to say anything exact about a new regime of accumulation. Our point is that, while there are limits to what is possible, we do think that there are alternatives to present arrangements. That is our common sense. A realistic position about Keynesianism, about the organization of labor, about the possibility of a new regime, and our sense of the care with which we have to define the new regime is the common sense of the regulationists when they act as citizens, as activists."

Het probleem voor de regulatiebenadering ligt echter dieper. Aangezien zij een aantal fundamentele vragen onbeantwoord laat, is zij ook nauwelijks in staat om inschattingen omtrent bijvoorbeeld innovaties of regressies te maken. De werkelijkheid is complex en in crisistijd neemt het aantal contradictoire ontwikkelingen nog eens toe maar de regulatiebenadering ontbeert instrumenten om een 'analytische orde' aan te brengen. Zij kan nauwelijks uitspraken doen over het blijvende karakter van bepaalde ontwikkelingen. Een belangrijk gevolg van deze 'tekortkoming' is dat de regulatiebenadering in het debat over de aard van het huidige kapitalisme wordt overschaduwd door benaderingen die wel expliciete claims over de dominante trends in het hedendaagse kapitalisme op tafel hebben gelegd. Verwarrend is echter dat sommige van deze benaderingen expliciet naar het werk van de regulationisten verwijzen en daar concepten zoals fordisme en haar crisis hebben overgenomen, maar op cruciale punten afwijken. Dit geldt in het bijzonder voor de aandacht voor nieuwe produktiesystemen en het idee dat de crisis van het fordisme al overwonnen is (Leborgne, Lipietz 1990a). Mede omdat deze afgeleide benaderingen uiteindelijk ook het werk van de regulationisten hebben beïnvloed, worden in appendix 3.1 de post-fordisme of 'New Times' benadering en het 'flexibele specialisering' scenario van Piore en Sabel besproken.

3.4 Nationale patronen in de transitie van fordisme naar toyotisme

Tot nu toe is het fordisme en zijn crisis als een algemeen model gepresenteerd en zijn nationale afwijkingen verwaarloosd. Dit komt overeen met de positie van Boyer en Lipietz in hun eerste teksten want daarin werd het fordisme model als het dominante model voor de OECD landen in de naoorlogse periode opgevat,

waarbij alleen voor Engeland een uitzondering werd gemaakt. In het verlengde hiervan ligt het voor de hand om de overgang naar een nieuw model ook in algemene termen te bespreken. De uiteenlopende nationale reacties en economische prestaties in de crisis hebben er echter toe geleid dat in het werk van de regulationisten de systematische analyse is verdrongen door de aandacht naar nationale patronen. De presentatie in deze paragraaf volgt deze ontwikkeling. Als gevolg van de uiteenlopende nationale ervaringen in de crisis is de dominantie van het fordisme model ter discussie gesteld en wordt met terugwerkende kracht onderzocht in hoeverre de groeifase zelf al verschillen tussen landen liet zien.²⁰ De regulationisten erkennen ook meer en meer de specifieke kenmerken van het Franse fordisme en verwijzen terloops naar de complementaire verhouding ten opzichte van de West-Duitse economie (Lipietz 1984a, zie ook paragraaf 5.4).

De discussie over nationale varianten hangt samen met de vraag of het hedendaagse kapitalisme op nationaal of internationaal geanalyseerd moet worden (Ruccio 1988). Verwijzen accumulatieregimes naar nationale of internationale macro-economische samenhangen?²¹ Boyer en Lipietz hebben niet veel aandacht aan dit vraagstuk besteed en in de praktijk zijn zij begonnen met een analyse van nationale economieën. Ter onderbouwing wijst Lipietz (1987a, 19) erop dat de regulatievormen voor een belangrijk deel uitkomst zijn van politieke strijd die hoofdzakelijk binnen nationale grenzen en door op nationaal niveau georganiseerde actoren (werkgeversorganisaties, vakbonden, politieke partijen)

²⁰ Zo stelt Boyer (1989b,33): "a decade later, such an extreme hypothesis does not hold. First, international comparisons show that countries like Italy, Germany or Japan are far from exploring typical Fordist strategies, since they have probably invented alternatives to or at least hybrids of this regime." en "the unicity of Fordist capital labor relation can no more be maintained" Boyer (1989d,2). Een andere factor hierbij was dat nadat buitenlandse auteurs in eerste instantie het idee van de algemeenheid van het fordisme concept erg gemakkelijk op hun eigen land van toepassing achtten (Polekar 1985), deze toepasbaarheid in een later stadium werd betwist. Zie bijvoorbeeld voor West-Duitsland (Hoffman 1986), Nederland (Elshout, Verhagen 1986, Stoop 1988b), Scandinavië (Mjøsset 1987) en Canada (Jenson 1987). In al deze gevallen bepleiten de critici op zijn minst vergaande nuanceringen. De laatste jaren is er ook een discussie ontstaan over de vraag in hoeverre het fordistische model relevant is geweest voor Japan (Kenney en Florida 1989).

²¹ Jessop maakt hier onderscheid tussen verschillende abstractieniveaus. Bij hem is een accumulatieregime een typering van een bepaalde fase van het kapitalisme in zijn algemeenheid. Om nationale bijzonderheden van dit model aan te geven heeft hij het vage concept 'mode of growth' geïntroduceerd. Volgens Lipietz (1987b,1054) moeten uiteindelijk de volgende vragen worden beantwoord. Kan een regime op nationaal niveau bestaan zonder adequate mondiale configuratie? Veronderstelt een regulatiewijze ook een statelijke institutie (soevereine dan wel hegemoniaal)? Kan men überhaupt spreken van een 'internationale regulatiewijze'? Moet men spreken van een 'internationaal regime' of van een (mondiale) configuratie van nationale regimes?

Tabel 3.3: *Nationale varianten van het fordisme* (bron: Boyer 1989b)

aspecten van de kapitaal–arbeid verhouding	Oostenrijk	Frankrijk	Italië	Japan
1. Organisatie van het productieproces	niet erg tayloristisch	strikte scheiding tussen ontwerp en uitvoering	zeer tayloristisch	decentraal, solidaristisch dan in V.S.
2. Stratificatie van vakbekwaamheid	gemiddeld	groot en geïnstitutionaliseerd	groot	gematigd
3. Arbeidsmobiliteit	hoog	laag	gemiddeld	gemiddeld
4. Loonvorming				
– indexerend van prijzen	tamelijk volledig	volledig	volledig en geïnstitutionaliseerd	volledig
– koppeling aan produktiviteit	niet duidelijk	impliciet	niet expliciet	expliciet via bonus–sen
– invloed van de werkloosheid	significant	matig	gemiddeld	verrassend hoog
– verhouding indirect / direct loon	hoog	hoog	zeer laag	hoog
5. Inhaalbeweging ten opzichte van het Amerikaanse consumptiepatroon	in eerste instantie traag	kloof gedicht	aanvankelijk langzaam	snel
Algemene karakterisering van het fordisme	corporatistisch	door de staat georganiseerd	laat en onvolledig geïnstitutionaliseerd	hybride

Tabel 3.3 (vervolg)

aspecten van de kapitaal-arbeid verhouding	Zweden	Verenigd Koninkrijk	Verenigde Staten	West-Duitsland
1. Organisatie van het produktieproces	echte uitzondering op fordistisch produktieproces	Gebalkaniseerd d.m.v ambacht- en werkregels	Typisch fordistisch	geconcentreerd op ambachtsmarkten
2. Stratificatie van vakbekwaamheid	gematigd	strikte afbakening	groot	gematigd
3. Arbeidsmobiliteit	gemiddeld / hoog	gemiddeld	hoog	gemiddeld
4. Loonvorming				
– indexerings van prijzen	vooral t.o.v. wereldmarktprijzen	traag maar volledig	gedeeltelijk en/of traag	traag en partieel (verboden)
– koppeling aan produktiviteit	in de exportsector	niet duidelijk	impliciet maar aanwezig	tamelijk sterk
– invloed van de werkloosheid	significant	laag	gemiddeld	significant laag
– verhouding indirect / direct loon	laag	laag	laag	gemiddeld
5. Inhaalbeweging ten opzichte van het Amerikaanse consumptiepatroon	snel, plus grote welvaartsstaat	snel, plus grote welvaartsstaat		snelle modernisering
Algemene karakterisering van het fordisme	democratisch	geblokkeerd	puur	'flexi'

wordt gevoerd. De grote rol van de staat in de regulatie onderstreept nog eens het belang van het nationale niveau. In aansluiting hierop moet de internationale economie volgens Lipietz als een configuratie van nationale economieën worden beschouwd.²² Een van de oorzaken van de beperkte aandacht voor internationale relaties is wellicht dat de eerste twee economieën die werden geanalyseerd (Frankrijk en de Verenigde Staten) relatief gesloten economieën waren.

De comparatieve studies van de regulatiebenadering zijn vooral op de organisatie van de kapitaal-arbeid verhouding in de verschillende landen gericht. Tabel 3.3 illustreert hoe de regulationisten met deze problematiek omgaan. In zijn poging tot classificatie ziet Boyer (1989b) de Verenigde Staten als het voorbeeld van het ware fordisme. Het fordisme in Frankrijk, Oostenrijk en Zweden bestempelt hij respectievelijk als door de staat georganiseerd, corporatistisch en democratisch. Japan kent een hybride en West-Duitsland een flexibele vorm van fordisme. In Italië en Engeland is het fordisme niet of pas zeer laat geïnstitutionaliseerd. Het valt op dat Boyer voor zijn typeringen verschillende dimensies gebruikt. Deze zijn namelijk gebaseerd op de mate van institutionalisering, de wijze van totstandkoming of op het politieke draagvlak van de institutionele arrangementen. Boyer (1989a) erkent wel dat het toevoegen van voorvoegsels aan het fordisme geen oplossing biedt maar raakt zo de kern niet. Het cruciale probleem is naar mijn mening de afwezigheid van een onderliggend model, dat het belang van de verschillende dimensies zou kunnen aangeven. Nu kan men op basis van de typeringen slechts gissen naar het onderliggende model. Dit wordt versterkt door het ontbreken van causale verbanden tussen bijvoorbeeld de mate van fordisme en de hoogte van de economische groei en de lengte van de stagnatie, tussen de mate van institutionalisering en de stabiliteit van het accumulatieproces en tussen de rol van de staat in de regulatiewijze en het aanpassingsvermogen van een economie. Zonder dergelijke causale verbanden hangt het onderscheid van verschillende nationale varianten in de lucht.²³ Tegelijkertijd maken de regulationisten het zichzelf ook erg moeilijk omdat zij niet zoals bijvoorbeeld de corporatistetheoretici een afbakening maken voor wat soort economieën hun

²² Hier kan aan worden toegevoegd dat een 'internationaal regime' te ver van de handelende actoren afstaat, wat overigens niet weg neemt dat binnen G.A.T.T., E.G., V.N. e.d. internationale gedragsregels voor bepaalde terreinen tot stand komen.

²³ In zijn recente werk gaat Boyer (1989c,7) zeer voorzichtig in de richting van het formuleren van causale verbanden: "The fordist methods are then outperformed by more flexible hybrids, such as those operating in West Germany, Italy, Sweden and Japan." en "Intuitively enough, national manufacturing industries are the more competitive, the more distant they were with respect to typical mass product organization." De vraag blijft natuurlijk of er dan nog van nationale varianten van het fordisme gesproken kan worden.

ideeën van toepassing zijn. Tot op heden hebben de aandacht voor nationale patronen en de constatering van uiteenlopende economische prestaties in plaats van verduidelijking dan ook vooral nieuwe vragen opgeroepen. Wat is de relevantie van regulatiewijzes wanneer zij zo uiteen kunnen lopen maar uiteindelijk toch tot een variant van één dominant model leiden? Geldt dan toch het primaat van de economie (Teague 1990)? Hoe heeft het fordismemodel, met zijn nadruk op de interne afstemming tussen produktie- en consumptienormen, zich internationaal kunnen verspreiden? Wat voor rol speelden de nieuwe generaties van Amerikaanse investeringsgoederen en het Bretton Woods systeem hierin (Mistral 1982)?

Wanneer de regulationisten van nationale varianten van het fordisme veronderstellen, ontstaan grote problemen om de synchroniciteit van de crisis in de verschillende landen te verklaren (Brenner, Glick 1990). In dat geval zouden de verschillende nationale produktieve systemen allemaal tegelijk hun endogene grenzen bereikt moeten hebben. De vraag is dan of dit te combineren valt met de verklaringen, die de regulationisten voor de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei hebben gegeven. De hypothese van Lipietz dat systemen van arbeidsproces ongeveer 50 jaar meegaan, veronderstelt in dit geval dat de verschillende economieën dezelfde stand van het dominante model kenden. Dit is in tegenspraak met de bevinding uit de arbeidsprocesdiscussie dat er grote historische en geografische variaties van het arbeidsproces bestaan. Deze variaties blijken vooral wanneer een ruime opvatting van arbeidsproces ('factory regimes') wordt gehanteerd (Burawoy 1985, Edwards 1986, Littler 1982). Gegeven de karakterisering van de verschillende naoorlogse arbeid-kapitaalverhoudingen (zie tabel 3.3) door Boyer wordt het erg toevallig als deze verschillende systemen van arbeidsverhoudingen tegelijk hun interne grenzen bereiken en in een crisis geraken.²⁴ Een andere verklaring loopt via de veranderde machtsverhoudingen. In dat geval is de redenering dat de economische 'boom' en het bereiken van bijna volledige werkgelegenheid, die in een versterkte positie van de arbeiders heeft geresulteerd, in bijna alle landen is opgetreden. Een van de uitingen van de versterkte positie zou dan een verminderde bereidheid tot aanpassing en daarmee een lagere produktiviteit zijn geweest. Deze verklaring veronderstelt een synchroniciteit van de boom in de verschillende landen. Deze veronderstelling wordt door empirisch onderzoek onderbouwd (MacEwan 1984, Checci 1989). Een meer plausibele verklaring voor het internationale karakter van de crisis vereist een kwalitatieve denksprong. Hierbij moet niet langer van één dominant model maar van meerdere modellen worden uitgegaan. De crisis hoeft dan niet

²⁴ Glyn (1990) wijst ook op de grote verschillen in absolute produktiviteitsniveaus aan het begin van de crisis.

het gevolg te zijn van het tekortschieten van de oude vorm maar kan volgen uit de opkomst van een nieuwe vorm die 'efficiënter' is of uit het feit dat bepaalde reeds bestaande institutionele arrangementen beter tegen de gewijzigde omstandigheden bestand zijn. In deze gevallen zijn er winnaars en verliezers in de internationale concurrentiestrijd waarbij deze laatsten worden weggedrukt wat bijvoorbeeld leidt tot een lagere bezettingsgraad en daarmee een lagere produktiviteit. Landen kunnen dan op verschillende manieren in de internationale crisis betrokken raken (Boyer 1979a, 1989c).

Volgens de regulationisten is er in de crisisperiode sprake van een grotere divergentie in economische prestaties dan in de naoorlogse 'boom' periode. Zij beschouwen Frankrijk, Engeland en de Verenigde Staten als verliezers en Japan, West-Duitsland en Zweden als winnaars in de huidige internationale concurrentiestrijd. Boyer en Lipietz verschillen wel van mening over interpretatie van de positie van de verliezers. Lipietz gaat uit van het naast elkaar bestaan van verschillende nationale antwoorden op de crisis en stelt dat de verliezers allen het pad van 'liberaal produktivisme' hebben gevolgd.²⁵ Boyer spreekt niet van verschillende nationale modellen maar van nationale varianten van een nieuw ontwikkelingsmodel waarbij het economische succes afhankelijk is van de mate waarin een economie zich de principes van het nieuwe model eigen heeft gemaakt. Hieruit blijkt dat in de teksten van de regulationisten een kentering is opgetreden. De pogingen om grip te krijgen op de veranderde gedaantes van het kapitalisme en de discussies over flexibele specialisatie en nieuwe technologische paradigma's hebben er toe geleid dat vooral Boyer aan het eind van de jaren tachtig de contouren van een nieuw ontwikkelingsmodel durft te schetsen. Op basis van secundair materiaal komt Boyer (1989d) tot de conclusie dat in ieder geval op het terrein van management en arbeidsverhoudingen een nieuw model, "toyotisme" genoemd, dominant is geworden. Kenmerken van dit model zijn een groter beroep op de vaardigheden en betrokkenheid van werknemers en

²⁵ Dit model wordt gekarakteriseerd door een liberaal management van technologische verandering. Deze technologische ontwikkeling wordt niet langer nagestreefd als uitkomst van een expliciete democratische maatschappelijke keuze, maar gepresenteerd als een keiharde economische noodzaak (investeringen zijn noodzakelijk om te exporteren en exporteren is belangrijk om te kunnen investeren. In het verlengde hiervan moet de onderneming steeds meer functies van de staat overnemen. Dit model is instabiel en misschien economisch en politiek minder wenselijk maar heeft zich in deze landen al wel gevestigd. Inzet van politieke strijd moet volgens Lipietz (1988c, 1989a) zijn om dit model zodanig te veranderen dat waarden als vakbekwaamheid, toewijding en democratisering op de werkplek wel een rol gaan spelen. Voor zichzelf ziet Lipietz een rol weggelegd om alternatieven voor het liberaal produktivisme te formuleren.

lange termijn contractuele afspraken. Het nieuwe model is voortgekomen uit het 'trial and error' proces van de jaren zeventig en tachtig en is een antwoord op de problemen van het oude model en de uitdagingen van de crisis. Tabel 3.4 vat de belangrijkste elementen van dit model samen. Boyer stelt dat landen die deze elementen het meest in hun management en produktiesysteem hebben geïntegreerd het best voor de hedendaagse internationale concurrentie zijn toegerust. Omdat Japan het verst in de toepassing van dit model is, wordt er van model J(apan), sonyisme (Boyer 1989b) of toyotisme gesproken (Boyer 1989c).²⁶

In het debat over het Japanse model zijn in het algemeen twee standpunten te onderscheiden. De eerste positie richt zich op de negatieve elementen van het Japanse model. Een voorbeeld hiervan is de analyse in termen van een toyotisme in het arbeidsproces door Dohse e.a. (1985). Toyotisme wordt hierin gezien als een extreme vorm van uitbuiting, die in het verlengde van het fordistische arbeidsproces ligt. Vergelijkbare analyses benadrukken ook de duale structuur van de Japanse economie, waarbij de vaak geroemde karakteristieken zoals een levenslang arbeidscontract slechts voor een beperkte groep werknemers blijkt te gelden (Kamata 1982). Een tweede benadering beoordeelt het Japanse model positiever en onderzoekt in hoeverre elementen van het Japanse model ook buiten Japan kunnen worden toegepast (Dore 1990). Beide benaderingen hebben met elkaar gemeen dat zij de oorzaken van het succes van het Japanse model willen benoemen. De invalshoek hierbij is de afgelopen jaren verschoven want werd in eerste instantie het aanpassingsvermogen voor vraagfluctuaties benadrukt, later komt het accent op de sowieso hogere produktiviteit en produktkwaliteit te liggen.

De betere prestaties op het vlak van produktiviteitsgroei, werkgelegenheid, handelsbalans en aandeel in hoogwaardige industrie voor Japan, Zweden en West-Duitsland in vergelijking met Frankrijk, Verenigde Staten en Engeland worden als 'bewijs' voor de economische superioriteit van dit nieuwe model opgevoerd. Dit bewijs is natuurlijk indirect want er zijn grote problemen om economische prestaties vanuit een institutionele structuur, laat staan een identieke of gelijksoortige structuur, te verklaren. De werkloosheid is bijvoorbeeld het gevolg van een geheel van economische, sociale, politieke en technologische

²⁶ Wanneer Japan en in mindere mate Zweden als grote voorbeelden van het nieuwe model worden beschouwd, is het gegeven de grote continuïteiten in beide landen problematisch om te veronderstellen dat 'toyotisme' uit een trial and error proces in de jaren zeventig en tachtig is voortgekomen.

Tabel 3.4: *Toyotisme als oplossing voor de problemen van het fordisme*

Bron: Boyer 1989c

Fordistische principes	Problemen en uitdagingen van de jaren 70 en 80	Principes van het toyotisme
1. rationalisering van arbeid is hoofddoel, mechanisering het middel	1. onderbezetting van machines, grote voorraad van onderhanden werk	1. optimalisering van de diverse produktieve stromen in de onderneming
2. eerst ontwerp en dan produktie en organiseren van het arbeidsproces	2. vertraging en hoge kosten om van innovatie tot produktie te komen	2. nastreven integratie van onderzoek, ontwikkeling en produktie
3. indirecte relaties met consumenten via marktonderzoek en -strategieën	3. verlies van contact met kieskeurige consumenten; lanceren nieuwe produkten mislukt	3. duurzame banden tussen producenten en gebruikers om 'learning by doing' effecten te benutten
4. lage kosten voor gestandaardiseerde produkten heeft prioriteit, kwaliteit is secundair	4. kwaliteitscontroles achteraf voorkomen hoge uitval niet; consumenten nu kwaliteitsbewust	4. hoge kwaliteit tegen redelijke kosten, via nul-uitval in elk stadium van produktieproces
5. massaproductie voor stabiele en groeiende vraag, kleine serie produktie voor instabiele vraag	5. zelfs massaconsumptievraag wordt onzeker, het fordistische produktieproces blijkt rigide	5. inbouwen van marktvraag in produktieproces om zo snel te kunnen reageren.
6. centralisatie van produktiebeslissingen in een aparte divisie van de onderneming	6. trage en inadequate reactie van hoofdkwartieren op schokken	6. decentralisatie van produktiebeslissingen binnen kleinere en minder hiërarchische eenheden
7. verticale integratie, gecombineerd met cirkels van onderaannemers	7. gegeven de radicale innovaties, kunnen verliezen grote firma's beheersing over technologie	7. netwerken (en joint ventures) als methode om specialisatie en coördinatie voordelen binnen te halen

Fordistische principes	Problemen en uitdagingen van de jaren 70 en 80	Principes van het toyotisme
<p>8. vraagfluctuaties worden opgevangen door onderaannemers om zo werkgelegenheid van grote ondernemingen te handhaven</p> <p>9. opsplitsing en specialisering van productieve taken als hoofdbron van produktiviteitsstijging</p> <p>10. minimalisering van vereiste algemene scholing en werkplektraining, volgens de principes van Babage en Taylor</p> <p>11. hiërarchische controle en financiële prikkels om een impliciete instemming met beperkte taakinhoud tot stand te brengen</p> <p>12. antagonistische arbeidsverhoudingen leiden tot looneisen; collectieve overeenkomsten codificeren een tijdelijke wapenstilstand</p>	<p>8. faillissementen en verlies tasten bekwaamheid onderaannemers aan. Later confrontatie met internationale concurrentie</p> <p>9. excessieve arbeidsdeling wordt contra-productief; toenemen de kosten voor controle en toezicht: ingebouwde rigiditeit</p> <p>10. Nieuwe technische mogelijkheden grotere concurrentie en onzekere vraag zetten voorheen zeer gespecialiseerde functies onder druk</p> <p>11. jongere en beter geschoolde generaties met andere aspiraties wijzen autoritaire management af. Controle wordt contra-productief</p> <p>12. werkgelegenheid van onderneming in gevaar door gebrek aan samenwerking en nadruk op lonen. Maar 'concession bargaining' werkt niet altijd positief uit voor werknemers.</p>	<p>8. lange termijn en coöperatieve subcontracting om gezamenlijke technische joint ventures te bevorderen</p> <p>9. nieuwe afstemming tussen productie, onderhoud, kwaliteitscontrole en managementfuncties</p> <p>10. Minimale algemene scholing maar uitgebreide training op werkplek om individuele en collectieve bekwaamheden te maximaliseren</p> <p>11. human resources beleid om bekwaamheden en betrokkenheid van werknemers te bevorderen</p> <p>12. een expliciet lange termijn compromis tussen managers en werknemers: betrokkenheid in ruil voor werkzekerheid, hoge lonen of goede arbeidsomstandigheden</p>

processen, en kan derhalve niet geïsoleerd aan managementpraktijken worden toegeschreven.²⁷

Womack e.a (1990) leveren op basis van een comparatief onderzoek naar auto-assemblage fabrieken een veel directer bewijs voor de economische superioriteit van het Japanse model, waarvoor zij de term 'lean production' hebben geïntroduceerd. Uit de samenvatting in tabel 3.5 blijkt dat de Japanse ondernemingen op de meeste punten het beste scoren.²⁸ De goede resultaten van Japanse ondernemingen in de Verenigde Staten (en Engeland) spelen ook een rol in de discussie over de toepasbaarheid van toyotisme buiten Japan. Boyer benadrukt in dit verband dat een model nooit in zijn geheel kan worden overgenomen maar dat het erom gaat of elementen in andere tradities kunnen worden opgenomen. Volgens hem achten de sociale wetenschappers het Japanse model steeds meer exporteerbaar. Na een periode waarin vanwege de specifieke Japanse culturele waarden, religiebeleving en de erfenis van vroegere sociale verhoudingen de exporteerbaarheid werd betwijfeld, heeft Aoki (1990) recentelijk laten zien dat het Japanse systeem als een rationeel model en geschikt voor specifieke marktsituaties kan worden opgevat. Daarnaast ziet Boyer grote overeenkomsten met managementpraktijken in Zweden. Een derde argument betreft het eerder genoemde succes van buitenlandse vestigingen van Japanse ondernemingen. Naar aanleiding van dit laatste (geval) zou volgens Boyer (1989c) een hypothese kunnen luiden dat vooral de culturele waarden van het management een belemmering voor succes kunnen vormen. Een voorbeeld hiervan is de Amerikaanse manager die teveel op korte termijn financiële doelen is gericht. De verspreiding van het toyotismemodel gebeurt niet gelijkmatig, wat met behulp van een speculatieve index kan worden geïllustreerd (Boyer 1989c). Japan komt natuurlijk het beste uit de bus, gevolgd door Zweden en West-Duitsland terwijl de negatieve scores voor Frankrijk en de Verenigde Staten laten zien dat deze twee landen nog niet ver gevorderd zijn in de implementatie van het model. Boyer is overigens niet eenduidig in zijn interpretatie van nationale ontwikkelingen binnen de crisis. Enerzijds constateert hij een algemene trend in de richting van toyotisme maar anderzijds wijst hij op een 'unequal resistance of national

²⁷ De regulationisten benadrukken dat een nieuw model van managementprincipes of organisatie van productie niet voldoende is om van een nieuw ontwikkelingsmodel te spreken. Dit laatste vereist dat de nieuwe managementprincipes coherent zijn met andere regulatievormen en ook gunstige de macro-economische effecten met zich meebrengen. Volgens Boyer (1989c) is dit het geval, maar hoe de coherentie eruit ziet blijft bij hem open.

²⁸ De studie van Choffel, Cuneo en Kramarz (1988) geeft enige onderbouwing voor de stelling dat de minst getayloriseerde Franse ondernemingen het relatief het beste doen.

industrial relations'. Hiermee bedoelt hij dat de Verenigde Staten zeer gedecentraliseerde arbeidsverhoudingen kennen, Zweden een sociaal democratisch

Tabel 3.5 : *Samenvatting van karakteristieken van assemblage fabrieken, 1989 (gemiddelden voor fabrieken in elke regio)*

	Japanse in Japan	Japanse in V.S.	Amerikaanse	Europese
productiviteit (uren/auto)	16,8	21,2	25,1	36,2
kwaliteit (defecten/100 auto's)	60,0	65,0	82,3	97,0
voorraden (dagen voor 8 onderdelen)	0,2	1,6	2,9	2,0
% werknemers werkzaam in teams	69,3	71,3	17,3	0,6
job rotatie (0=geen, 4=frequent)	3,0	2,7	0,9	1,9
suggesties/werknemer per jaar	61,6	1,4	0,4	0,4
aantal functieclassificaties	11,9	8,7	67,1	14,8
training van nieuwe productie medewerkers (uren)	380,3	370,0	46,4	173,3
absenteïsme	5,0	4,8	11,7	12,1
% lassen dat is geautomatiseerd	86,2	85,0	76,2	76,6
% assemblage dat is geautomatiseerd	1,7	1,1	1,2	3,1

Prestaties op het vlak van produktontwikkeling en het inspelen op veranderingen:

	Japanse	Amerikaanse	Europese volume	speciale
Gemiddelde ingenieurstijd voor een nieuwe auto (miljoenen uren)	1,7	3,1	2,9	3,1
gem. ontwikkelingstijd (in maanden)	46,2	60,4	57,3	59,9
aantal body types per nieuwe auto	2,3	1,7	2,7	1,3
gem. ratio dezelfde onderdelen (%)	18	38	28	30
aandeel toeleveranciers/productie (%)	51	14	37	32
terugkeer naar normale productiviteit na invoering nieuw model (maanden)	4	5		12
terugkeer naar normale kwaliteit na invoering nieuw model (maanden)	1,4	11		12

Bron: Womack, Jones, Roos, 1990, p.92,118.

compromis kent, in Japan een micro-corporatisme domineert terwijl West-Europa door een hybride model wordt gekarakteriseerd. Om de verscheidenheid aan nationale ervaringen in de analyse te betrekken pleit Boyer voor de introductie van de notie 'national trajectories'. De precieze inhoud wordt echter

niet gedefinieerd en Boyer volstaat met verwijzingen naar wat met behulp van deze notie zou moeten gebeuren²⁹:

"Continuer à explorer les déterminants politiques qui façonnent ces différentes trajectoires, voilà le défi majeur que propose cet ouvrage, en une époque toute entière dominée par un déterminisme technologique et économique. C'est ce qui le rend si précieux et prometteur. Politologues, sociologues, et économistes, au travail !" (Boyer 1989d,15)

"This is precisely the point of the notion of national trajectories. A given set of institutions, diverging strategic choice during crucial historical periods (for example the interwar period), the long inertia of cultural and societal values usually promote quite distinctive implementation of the same general principles." (Boyer 1989c, 45)

De groeiende aandacht in het onderzoekprogramma van de regulationisten voor nationale varianten komt voort uit de constatering van verschillende nationale reacties op de crisis en de toegenomen divergentie in economische prestaties.³⁰ Hiermee sluiten zij aan bij een algemene trend binnen de hedendaagse politieke economie om met nationale varianten van het kapitalisme rekening te houden. Dit thema is vooral in crisistijd relevant omdat werkloosheid en een lage economische groei misschien helemaal niet als vanzelfsprekendheden moeten worden beschouwd en dat 'institutions do matter'. Dit is bijvoorbeeld duidelijk geworden in de discussie over de vraag in hoeverre de verschillen in arbeidsmarktprestaties vanuit de aanwezigheid van specifieke instituties, zoals corporatistische structuren, de verankering van de doelstelling van volledige werkgelegenheid of de mate van centralisatie van onderhandelingen verklaard kunnen worden (Calmfors en Driffill 1988, Therborn 1986, Wilke 1991, Zie Van Riel 1991 voor een overzicht).

Gegeven haar aandacht voor instituties en de gepostuleerde ruimte voor politieke keuzen, zou de regulatiebenadering op dit punt een voordeel moeten hebben. Ik hoop echter in deze paragraaf aangetoond te hebben dat de regulationisten er tot op heden niet in geslaagd zijn om de verschillen tussen nationale ontwikkelingen te verklaren en daarbij aan te geven waarom binnen land I strategie A dominant

²⁹ Boyer verwijst hiervoor vaak naar het reeds vier jaar geleden aangekondigde maar nog niet verschenen boek 'La seconde transformation' (zie bijvoorbeeld Boyer 1989d).

³⁰ De regulationisten geven overigens geen indicatie van deze toegenomen divergentie en geven ook geen uitsluitel over het conjuncturele of structurele karakter van deze divergentie.

is en in land II strategie B. De pogingen in deze richting blijven op een zeer abstract niveau. Boyer ziet bijvoorbeeld de relaties tussen het bankwezen en industrie en kapitaal-arbeid configuraties (centralisatiegraad, organisatiegraad) als belangrijkste determinanten. Boyer (1989b, 39) baseert zich ook op case-studies en gedegen comparatieve studies (Lane 1989, Maurice 1982) van anderen, wanneer hij over 'nationale stijlen' spreekt. Bij hem zijn het eerder beschrijvende dan verklarende noties. Zo wordt de 'Japanse stijl' gekarakteriseerd door lange termijn coöperatieve relaties tussen ondernemingen en hun toeleveranciers enerzijds en tussen management en werknemers anderzijds. Andere kenmerken zijn de verwevenheid van de industrie, de financiële sector en de overheid. De 'Amerikaanse stijl' omvat juist het nastreven van korte termijn winsten. Ondernemingen bouwen geen langdurige relaties met hun toeleveranciers op en de arbeidsverhoudingen zijn antagonistisch. In plaats van een nauwe samenwerking tussen industrie en bankwezen overheerst de aandelenmarkt en is de afstemming tussen private strategieën en het overheidsbeleid problematisch.

Boyer (1987c,31) probeert het gebrek aan uitgewerkte ideeën over de verklaring van deze verschillen te ondervangen door een pleidooi voor meer multidisciplinair en comparatief onderzoek. Dit soort onderzoek wordt noodzakelijk beschouwd omdat in een structurele crisis vele elkaar beïnvloedende factoren zoals politieke strijd en technologische ontwikkeling een rol spelen. Toenadering tot het corporatisme debat en sociologisch onderzoek zou volgens Boyer kunnen leiden tot een 'micro-macro sociologisch economische brug' die nadere inzichten kan verschaffen over de determinanten van de transitie tussen verschillende ontwikkelingsmodellen. Een internationale comparatieve opzet is veelbelovend vanwege de diversiteit aan nationale ervaringen in groei- en crisisperiodes. Het probleem is echter dat Boyer geen bouwstenen levert voor een dergelijk onderzoek waardoor zijn suggesties enigszins in de lucht blijven hangen. Dit betekent niet dat er geen aanknopingspunten voor een dergelijke uitwerking zouden zijn. Salvati (1989) heeft bijvoorbeeld een bruikbaar alternatief geformuleerd, waarin onder meer de aard van het politieke systeem en culturele waarden als filters worden beschouwd die verklaren hoe nationale economieën externe schokken opvangen.³¹ Multi-disciplinair en comparatief onderzoek vereist naar mijn mening ook een explicatie van het te verklaren verschijnsel. In het geval van de regulatiebenadering ligt een macro-economische probleemstelling voor de hand, zonder dat de verklaring zich tot het macro-economische

³¹ Salvati reageert in dit artikel op het werk van Jessop over de vraag waarom West-Duitsland geen Kohlismus kent en Engeland wel Thatcherisme. Salvati concludeert dat Jessop voor deze vraag de regulatiebenadering feitelijk niet gebruikt en ook niet nodig heeft.

niveau zou moeten beperken. Zo zou onderzocht kunnen worden in hoeverre de specifieke nationale regulatiewijzes de waarschijnlijkheid van het manifest worden van de endogene grenzen van het fordistische model vergroten of verkleinen (vgl. Esping-Andersen 1987). Concreet kan men hier denken aan de invloed van de werkloosheid op de lonen in verband met de kans op een 'profit squeeze'; het fordistische karakter van arbeidsproces, het aanpassingsvermogen van de regulatiewijze om op schokken te reageren en de internationale concurrentiepositie. Een andere mogelijkheid is de formulering van alternatieve accumulatieregimes, die naast elkaar kunnen bestaan en niet dezelfde endogene grenzen kennen. Via de definiëring van een export georiënteerd model kan dan tegelijk rekening worden gehouden met de kritiek dat door de nadruk op de interne dynamiek economieën met een belangrijke exportsector (Nederland, West-Duitsland) buiten de boot vallen.³²

3.5 Slotbeschouwing: vragen zonder antwoorden

Uit mijn studie van de crisisanalyses door de regulationisten is naar voren gekomen dat op het moment dat zij een grote crisis hebben vastgesteld, zij feitelijk met lege handen komen te staan. Dit probleem is een gevolg van hun methodiek om van dualismen en tegengestelde karakteristieken uit te gaan. Hierdoor ontberen zij de instrumenten en concepten om een crisis te analyseren; wat resteert is het gezonde verstand.³³ Een duidelijk voorbeeld hiervan is de notie accumulatieregime, die een situatie van evenwichtige groei definieert. Op

³² De noodzaak tot het formuleren van alternatieve accumulatieregimes wordt versterkt door de nadruk op de massaconsumptiegoederensector in het fordisme model. In een aantal presentaties van het fordisme model speelt de consumptiegoederensector een belangrijke rol. Binnen het uitgavenpatroon van arbeiders hebben de uitgaven voor duurzame consumptiegoederen slechts een beperkt aandeel. De uitgaven voor gezondheid, transport, huisvesting en vrije tijd hebben een groter gewicht (Boyer 1988a). Voor deze sectoren geldt dat zij weliswaar nauwe banden met het fordistische model onderhouden maar zelf een andere dynamiek kennen, waardoor zij waarschijnlijk ook een andere afstemming van productie- en consumptienormen kennen. Massaconsumptie als dominant kenmerk van de naoorlogse periode wekt de ten onrechte de indruk dat in de periode voor de Tweede Wereldoorlog deze massaconsumptie een veel kleinere rol speelde. Historisch gezien blijkt er eerder sprake van een veranderde samenstelling van massaconsumptie dan van een opkomst van massaconsumptie (Brenner, Glick 1990, Kuisel 1987). Dit noodzaakt een scherpere formulering van de term massaconsumptie.

³³ Volgens Brenner en Glick (1991) zouden de regulationisten op dit punt meer gebruik van marxistische inzichten moeten maken. Uitgaande van de kapitalistische eigendomsverhoudingen wordt het aantal mogelijkheden sterk verminderd en zijn er ook minder breuken in de kapitalistische ontwikkeling.

het moment dat er geen evenwichtige groei is, kan het begrip accumulatieregime niet geoperationaliseerd worden en wordt van crisis gesproken. Crisis definieert dan een fase van instabiliteit maar kent verder geen inhoud. Het gegeven dat er in een crisis (bijvoorbeeld in de jaren tachtig) toch van groei sprake was stelt de regulationisten dan ook voor grote conceptuele problemen.

Voor het concept 'regulatie' komen de tekortkomingen nog duidelijker aan het licht. Gepretendeerd wordt dat deze notie het in toom houden van contradictoire sociale relaties analyseert. Maar als dit in toom houden niet langer lukt, is regulatie niet langer een theorie van het handelen van actoren en kan het daar ook niets over zeggen. Het aldus ontstane hiaat wordt opgevuld door verwijzingen naar strijd. Ook hiervoor geldt echter dat deze notie hooguit een beschrijving geeft en niets verklaart. Zij is immers niet ingebed in een theorie waarin ook aandacht aan alternatieven zoals compromis of berusting wordt besteed. Hierdoor kunnen de regulationisten uiteindelijk ook weinig zeggen over een eventueel einde van de strijd en zijn uitkomsten en deze slechts constateren.

Een gevolg van deze tekortkomingen is dat de regulationisten hun toevlucht moeten nemen tot beschrijvende historiserende analyses, waarin de concepten een ordenende functie hebben. Deze beschrijvingen wijken niet veel af van benaderingen die niet de last van theoretische pretenties hoeven te dragen. De bijdrage van de regulationisten aan de interpretaties van bijvoorbeeld het einde van het keynesiaanse beleid, de opkomst van het neo-liberale beleid, de flexibilisering van de arbeid en de introductie van nieuwe technologieën ligt uiteindelijk vooral op het onderzoek naar de samenhang tussen deze ontwikkelingen. Wat betreft deze samenhang en de richting van de ontwikkelingen hebben de regulationisten zich tot voor kort nauwelijks laten verleiden tot het aankondigen en definiëren van een nieuwe, post-fordistische, fase van het kapitalisme. In plaats daarvan werd op basis van hun institutionele en econometrische analyses keer op keer het ondoorzichtige karakter van de ontwikkelingen in de crisis benadrukt. Hierbij aansluitend blijken zij veel sterker in het evalueren en bekritisieren van de ideeën van anderen dan in het ontwikkelen van een eigen visie. Dit komt naar voren in de nadruk op de macro-economische context voor de opkomst van nieuwe technologische paradigma's en de onmogelijkheid om verschillende aspecten van een nieuw model zoals flexibiliteit en een grotere betrokkenheid van werknemers willekeurig te combineren.

Een van de aantrekkelijkheden van de regulatiebenadering is haar bewering van het open karakter van een grote crisis. Dit open karakter kunnen zij onvoldoende aantonen en in plaats daarvan lijkt via de achterdeur toch een technologisch determinisme binnen te slepen wanneer de aanpassing aan het nieuwe technologische paradigma als cruciaal wordt bestempeld. Maar er zijn meer redenen om het idee van een structurele crisis te problematiseren. Zo kan volgens de

regulationisten in ieder geval voor Frankrijk slechts een kwart van deze eeuw (1948–1973) in termen van het bestaan van een ontwikkelingsmodel geanalyseerd worden. Wanneer de overige perioden als crises moeten worden beschouwd, verliest deze notie haar betekenis. Voor de tweede helft van de jaren tachtig geldt dat vanuit een historisch perspectief de meeste landen een relatief hoge economische groei, hoge winstvoeten en dalende werkloosheid hebben gekend, zij het met grotere fluctuaties dan voorheen. De vraag is dan of deze groei samenhangt met de opkomst van een nieuwe regulatiewijze of dat kleine veranderingen binnen de regulatiewijze voldoende waren om de aanpassing zonder een structurele crisis te laten verlopen. Deze vragen houden ook verband met de problematiek van de omslag van kwantiteit naar kwaliteit. Als elementen van een bestaande regulatiewijze langzaam maar continue aan het veranderen zijn, of hun inhoud bij ongewijzigde vorm verandert, wanneer komt dan het moment vanaf wanneer er iets nieuws is ontstaan? Wanneer is een institutie verdwenen of een nieuwe praktijk dominant? Deze problematiek wordt door de regulationisten bijna volledig genegeerd.

De voorzichtigheid van de regulationisten om een inschatting van dominante trends te geven, heeft ertoe geleid dat zij op dit punt zijn overschaduwed door benaderingen die niet schromen om een nieuwe fase in het kapitalisme af te kondigen en breken met het verleden aan te geven. De flexibele specialisatie these heeft in dit verband een positieve rol in de discussie gespeeld omdat zij als een soort ideaaltype of 'gestileerd feit' een aan het fordisme concept vergelijkbare functie heeft kunnen vervullen. Maar in appendix 3.1 zal duidelijk worden dat ook bij deze opvattingen grote vraagtekens geplaatst moeten worden. Deze benaderingen kennen het aan stadia- en fasentheorie inherente probleem dat de breken in de ontwikkelingen worden overgewaardeerd ten koste van de continuïteiten. Om verschillende fasen of perioden te contrasteren worden bepaalde aspecten van de huidige, en soms zelf uiteenlopende, ontwikkelingen als karakteristiek van de nieuwe fase gezien en vervolgens opgeblazen. De **groeiperioden worden door stabiliteit en harmonie gekarakteriseerd, terwijl crises alleen instabiliteit, onevenwichtigheden en conflicten lijken te kennen.** Zo open als de **crisisfase wordt beschouwd, zo gesloten wordt het model als de keuze eenmaal gemaakt is.** Een algemeen probleem met dit soort 'meta geschiedenis' is dat geprobeerd wordt om teveel in hetzelfde concept te stoppen wat omgekeerd tot een tot een vertekening of uitsluiting van bepaalde praktijken leidt. In de discussie wordt vervolgens geprobeerd deze afwijkingen weer te integreren wat de elasticiteit van de oorspronkelijke concepten verder vergroot.

Er bestaat dus een dilemma tussen teveel en te weinig zeggen. Dit is een gevolg van het ondoorzichtige geheel van veranderingen, continuïteiten, contradicties, conjuncturele en structurele tendensen. Erkend moet worden dat ten opzichte van

analyses in termen van algemene bewegingswetten van het kapitalisme de regulatie- en verwante benaderingen een vooruitgang betekenen. Maar dit neemt niet weg dat het zinvol is te onderzoeken in hoeverre het debat over dominante trends in het hedendaagse kapitalisme aan diepte kan winnen. Een voorbeeld is de nieuwe orthodoxie onder linkse wetenschappers dat een positieve uitweg uit de crisis in de vorm van meer betrokkenheid van werknemers, meer vaardigheden, democratisering en scholing een reële mogelijkheid is die tegelijk ook nog eens economisch superieur is (Boyer 1989c, Lipietz 1989, Piore en Sabel 1984, Soskice 1990). Voor deze stellingen ontbreekt tot op heden een degelijke onderbouwing en soms lijkt er sprake van een nieuwe sociaal-democratische nostalgie, waarin een beter inzicht in het hedendaagse kapitalisme dan de kapitalisten zelf wordt geclaimd.

Rekening houdend met de uitgangspunten rond de ruimte voor politieke keuzes en het verwerpen van technologisch en economisch determinismen zouden de ideeën over een grotere 'worker involvement' in navolging van Hirst en Zeitlin (1990) op drie manieren kunnen worden onderbouwd. Een eerste methode laat zien dat de geschiedenis ook anders had kunnen verlopen. Dit kan door bestaande afwijkingen van het dominante paradigma op te sporen, en te laten zien dat deze praktijken van 'worker involvement' tot een andere dynamiek leiden als de specifieke bestaansvoorwaarden van het dominante model niet langer opgaan. Zo kan aangetoond worden dat in een context van grote fluctuaties en onzekerheid een groter beroep op de werknemers andere dan schaalvoordelen met zich meebrengt. Voor de huidige periode betekent dit het identificeren van reeds bestaande vormen van 'worker involvement', hun sociale aanvaardbaarheid aan te tonen zijn en te onderzoeken of zij veralgemeniseerd kunnen worden. Een tweede methode is de formulering van alternatieve plannen en politieke strategieën om aan te geven dat het huidige dominante model niet het enig mogelijke is. Op deze manier kan de ruimte voor alternatieven, waarbij verschillende groepen ook wat te winnen hebben, worden aangetoond. Een derde methode is het onderzoek naar de politieke gehalte van huidige ontwikkelingen. Wat zijn de drijfveren van het proces en zijn er keuzemomenten? Zo ja, wat geeft op die momenten de doorslag? Domineren economische beperkingen of legt het nieuwe technologische paradigma zijn eisen op? Het probleem hierbij is de wijze waarop strategie en context kunnen worden onderscheiden. Een eerste stap is aandacht te besteden aan alternatieve strategieën, hun voorwaarden voor succes en de variëteit aan mogelijke uitkomsten. Bij afwezigheid van grote theorieën lijkt de case-studie van specifieke ondernemingen, regio's of nationale economieën de meest acceptabele methode. Deze case-studies kunnen zich in eerste instantie richten op die gevallen die het meest succesvol zijn gebleken in de oplossing van hun individuele crisis of in de actuele internationale concurren-

tiestrijd overeind blijven. Problemen bij deze methode zijn de interpretatie en de representativiteit van de gekozen voorbeelden, waarvoor echter geen algemene criteria voor kunnen worden geformuleerd. De discussies over het Japanse model laten bijvoorbeeld zien dat wanneer het model zelf niet eenduidig is, dit ook voor de discussie zal gelden. Case studies geven inzichten in de cruciale kenmerken en als het goed is een inschatting van politieke keuzes en strategieën en het gewicht van oude structuren. Met behulp van een onderzoek naar de politieke en economische krachten achter de gevolgde ontwikkeling, kan vervolgens de toepasbaarheid van succesvolle praktijken voor andere situaties worden ingeschat. Het spreekt voor zich dat hier dan weer rekening moet worden gehouden met de bestaande structuren en erfenissen en wat Boyer 'nationale stijlen' heeft genoemd.³⁴

De regulatiebenadering is zelf niet bijzonder toegerust voor het verrichten van dergelijke case-studies. Dat wil niet zeggen dat zij overbodig is want naar mijn mening kan zij voorkomen dat in plaats van een wildgroei aan case-studies, die later onvergelijkbaar blijken, een gemeenschappelijke probleemstelling wordt geformuleerd. Vanuit een regulatiebenadering zijn er twee aanknopingspunten. De eerste betreft de in de vorige paragraaf gememoreerde these van een structurele crisis want het denken in termen van (mogelijke) crises onderscheidt de regulatiebenadering ook van andere institutionele benaderingen en de mainstream economie. Een tweede aanknopingspunt betreft het verloop van het aanpassingsproces. De rol van instituties in dit aanpassingsproces kan vanuit twee perspectieven worden geanalyseerd. Enerzijds beïnvloedt hun specifieke inhoud de kans of crisistendenties ook daadwerkelijk optreden en tot een grote crisis leiden, terwijl zij anderzijds aangeven hoe actoren op de gerezen problemen reageren en waarom deze reacties niet direct doeltreffend behoeven te zijn. In deel III worden deze twee punten verder uitgewerkt.

³⁴ Vanuit deze optiek kan ook een positiever oordeel worden geveld over de discussies rond het Zweedse, Japanse, Oostenrijkse, Amerikaanse of Italiaanse model. Los van het mediageweld waarmee deze discussies gepaard gaan, zijn het wel bruikbare middelen om nader inzicht in het hedendaagse kapitalisme te krijgen.

Appendix 3.1 De voorzichtigheid voorbij: post-fordisme en het flexibele-specialisatie scenario

De voorzichtigheid van de regulationisten ten aanzien van de contouren van een nieuw ontwikkelingsmodel wordt niet door iedereen gedeeld. Talrijk zijn de auteurs die al wel de contouren van een nieuwe fase in het kapitalisme menen te zien. De benamingen voor deze nieuwe fase zijn legio: 'post-fordisme', 'disorganized capitalism', 'the fifth Kondratieff wave' en 'flexibele specialisatie'. Daarnaast duiken ook oudere ideeën van de-industrialisering of de opkomst van een diensteneconomie of nieuwe internationale arbeidsverdeling regelmatig op. In deze appendix wil ik stilstaan bij benaderingen die (impliciet) aan het werk van de regulatiebenadering refereren en vooral veranderingen in de internationale concurrentie en de opkomst van nieuwe technologieën benadrukken. Het centrale argument is dat markten veel grilliger en gefragmenteerder zijn geworden en dat met behulp van nieuwe technologieën beter op deze ontwikkelingen kan worden ingespeeld. In de praktijk is een verwarrend debat ontstaan waarin dit argument in combinatie met hypothesen over andere tendensen zoals flexibilisering, internationalisering, individualisering en regionalisering in uiteenlopende varianten een rol speelt. Een gevolg hiervan is dat de term post-fordisme, als opvolger van het fordisme, iedere analytische inhoud verloren heeft en zelfs als periodiseringsmaatstaf onbruikbaar is geworden omdat we volgens sommige auteurs reeds in post-fordistische tijden leven terwijl anderen de term voor een toekomstige groeifase reserveren. Ik wil mijn pessimistische inschattingen van dit debat illustreren aan de hand van een tweetal bijdragen aan dit debat. Als voorbeeld van een theoretisch allegaartje bespreek ik het 'New Times' concept zoals dat onder andere door het blad *Marxism Today* wordt gepromoot. De aanhangers van het 'flexibele specialisatie' scenario (Piore en Sabel) hebben een aantal veel eenduidiger claims op tafel gelegd. Dit is een van de redenen waarom deze bijdrage een grote en positieve rol in de discussie over structurele veranderingen in het kapitalisme heeft gespeeld. Na de presentaties van beide bijdragen zal worden ingegaan op de onderliggende analyse van dominante trends in het hedendaagse kapitalisme.

Het idee van 'nieuwe tijden' heeft in Engeland binnen linkse kringen veel aandacht gekregen omdat de 'new times' aanhangers beweren dat de zwakke positie van Links in Engeland niet los van veranderingen in het kapitalisme kan worden gezien (Barbrook 1990).³⁵ De invloedrijkste exponent van deze stroming

³⁵ In Nederland heeft de groep 'Links Forum' via een conferentie en haar blad 'Achter de zeewering' geprobeerd de discussie rond 'New Times' op te pikken.

is Robin Murray (1988) en zijn belangrijkste stelling is dat we in nieuwe tijden leven als gevolg van de overgang van het fordisme naar een nieuwe dominante vorm van produktie: post-fordisme. Murray ziet beide begrippen erg ruim. Zo stelt hij dat de fordistische principes zoals schaalvergroting en standaardisering; een concurrentiestrategie gebaseerd op kostenverlaging; autoritaire relaties; gecentraliseerde planning niet alleen de industrie maar ook de staat, de politiek (het idee van een massapartij) en de cultuur (American football) domineerden. Signalen van de crisis van het fordisme zijn volgens Murray de toename van het sociale verzet, een grillige en gefragmenteerde in plaats van een voorspelbare vraag, een afname van de produktiviteitsgroei, dalende winsten en investeringen, flexibele wisselkoersen, olieprijsstijgingen, de slump van 1974 en de omslag van keynesianisme naar monetarisme. In Engeland speelde de detailhandel een voorhoederol in de overgang naar het post-fordisme. Zo werd de computer ingezet voor een efficiënter voorraadbeheer en automatisering van het laden en lossen.

Als antwoord op de grenzen van het massaproduct is 'market niching', het opsporen en bedienen van specifieke consumentensegmenten, de dominante strategie geworden. 'Economies of scope' in de detailhandel, die voortkomen uit het aanbieden van een reeks verwante produkten, verdringen 'economies of scale' in de industrie als belangrijkste bron van produktiviteitswinsten.

De industrie kent soortgelijke veranderingen waarbij de meest succesvolle industrieregio's 'flexible manufacturing systems' gebruiken en oog hebben voor 'customisation', design en kwaliteit. Een deel van de flexibiliteit wordt bereikt door de introductie van nieuwe technologie zoals programmeerbare machines die gemakkelijk van produkt kunnen wisselen. Andere elementen zijn nieuwe vormen van voorraadbeheer (just-in-time produktie) en kwaliteitscontrole. Toyota is de pionier op dit terrein en daar zijn de oude vakbonden vernietigd en zien we de opkomst van 'multi-skilled' werknemers die oog hebben voor verbetering van produkten en produktieprocessen. Vanwege hun ervaringen zijn arbeiders niet langer onderling uitwisselbaar en worden levenslange arbeidscontracten en een bedrijfs sociaalzekerheidssysteem gebruikt om werknemers aan het bedrijf te binden.

Vanwege de hoge kosten die deze strategie met zich meebrengt kunnen alleen de 'core' werknemers van de post-fordistische afruil tussen flexibiliteit en zekerheid profiteren. Voor de perifere werknemers geldt dit niet want zij worden gebruikt ter verhoging van de flexibiliteit en kennen geen werkzekerheid. Deze recente ontwikkeling versterkt de reeds bestaande tweedeling op de arbeidsmarkt. Hoewel Murray de materiële basis van de tweedeling in de produktie lokaliseert, is de tweedeling volgens hem geen noodzakelijkheid. Als alternatief voor het Japanse model wijst hij op de Zweedse ervaring, waar geprobeerd is de post-fordistische

afruil door middel van een beleid van volledige werkgelegenheid, minimuminkomens, herscholing en een egalitaire inkomensverdeling voor de gehele bevolking te laten gelden.³⁶ Post-fordisme omvat voor Murray (1988, 12) meer dan het productieproces want andere signalen zijn volgens hem dat:

"on the bookshelf, Peters and Waterman replace FW Taylor, in theatre the audience is served lentils by the actors, at home channel 4 takes its place beside ITV. Majorities are transformed into minorities, as we enter the age of proportional representation. And under the shadow of Chernobyl even Fordism's scientific modernism is being brought to book, as we realise there is more than one way up the technological mountain."

De overeenkomst tussen deze ontwikkelingen is dat zij allen een breuk met het fordistische tijdperk betekenen. Het post-fordisme is tot op heden geïntroduceerd onder de heerschappij van de markt en in overeenstemming met de vereisten van kapitaalaccumulatie. Alleen wat een plaats op de markt kan veroveren komt tot stand, er is een tweedeling onder de beroepsbevolking en grote groepen mensen komen zonder werk te staan. De implicaties van deze analyse voor een alternatieve strategie van Links (Labour) zijn volgens Murray verrijkend. Met behulp van de Zweedse optie zal Labour allereerst de maatschappelijke tweedeling moeten tegengaan. Ten tweede moet Links zich meer met consumptie bezighouden. Dit heeft zij te lang verwaarloosd waardoor overheden ver achter liggen op het bedrijfsleven om in te spelen op de behoeften van consumenten. Ten derde ziet het post-fordisme arbeid als de 'key asset' van moderne productie. Links zou daarom een expansie van volwassenen onderwijs zowel op als buiten de werkplek moeten bevorderen. Werktijden, contracten, sociale zekerheidswetgeving moet veel meer ten gunste en niet ten koste van de factor arbeid worden gevormd. Een laatste conclusie is dat Links de post-fordistische organisatorische innovaties ook binnen haar eigen organisaties en de staat moet toepassen. Representatieve democratie werkt niet zolang zij binnen een fordistische bureaucratie moet functioneren.

Deze korte presentatie laat zien dat de 'New Times' aanhangers er van uitgaan dat een nieuwe fase in het kapitalisme reeds is aangevangen. De contouren van een post-fordistisch ontwikkelingsmodel liggen al vast en economieën hebben enkel

³⁶ Als gevolg van haar fordistische verleden, verloopt de opmars van het post-fordisme in Engeland wat langzamer dan in andere landen. Murray verklaart dit mede vanuit de zeer slechte uitgangspositie van de Britse industrie en de slecht ontwikkelde strategische vermogens van de Britse industrie, de vakbonden en de staat.

de keus zich in dit model te voegen. Een echte keuze is dit niet want in de New Times these ontbreekt iedere handelingstheoretische onderbouwing. Het systeem "ziet", "veroorzaakt", "noodzaakt" en wordt opgedrongen maar wie dat in concreto zijn blijft onbeantwoord. Ten opzichte van de voorzichtigheid van de regulationisten kan de New Times benadering moeilijk als een vooruitgang worden gezien. Problematisch in deze benadering is bovendien het simpelweg tegenover elkaar plaatsen van de twee fasen fordisme en post-fordisme waarbij binnen één fase verschillende en soms contradictoire tendensen onder één noemer worden gebracht. In het geval van fordisme worden bijvoorbeeld een reep Mars, een aflevering van Dallas, de staatsbureaucratie en de Labour Party onder de noemer van gestandaardiseerd massaproduct gerangschikt. Tegelijkertijd wordt wel erg gemakkelijk verondersteld dat de verschillende crises (bijvoorbeeld die van de Labour Party) tot een crisis van het produktiesysteem te herleiden zijn. De schets van het post-fordisme blijft voornamelijk een kretologie met verwijzingen naar marktfragmentatie, produktifferentiatie, innovatie en nieuwe technologieën en een tweedeling in de maatschappij. Het blijft allemaal tamelijk vaag en de onderbouwing is in de meeste gevallen (bijvoorbeeld de hoge arbeidsproductiviteit in het post-fordisme) summier. Het is in die zin ook verbazingwekkend dat deze ideeën zo'n grote rol hebben gespeeld in de discussie onder linkse wetenschappers. Een belangrijke oorzaak hiervan is naar mijn mening ook de politieke implicaties die eruit worden getrokken (Barbrook 1990).³⁷

Aan de andere kant moet de invloed van 'New Times' ideeën ook niet worden overschat omdat de discussie over post-fordisme of, algemener geformuleerd, het debat over dominante trends in het hedendaagse kapitalisme een smeltkroes is van verschillende opvattingen, benaderingen en theorieën. In dit debat heeft de 'flexibele specialisatie' these van Michael Piore en Charles Sabel een veel grotere

³⁷ Deze politieke implicaties hebben aanleiding gegeven voor felle polemieken. Zie bijvoorbeeld Clarke (1990a,b). In dit verband is ook het werk van de Duitse politicoloog Joachim Hirsch van belang. In samenwerking met Roland Roth schreef hij: *'Das neue Gesicht des Kapitalismus'*. Hirsch is verbaasd over de grote aandacht voor dit boek en verdedigt zich tegen de kritiek met de stelling dat het hier niet om een wetenschappelijk maar om een politiek boek gaat. Zie Bonefeld (1987) en Jessop (1988) voor een kritiek. Clarke (1990b) trekt een interessante vergelijking tussen de tijdsgewrichten van de post-fordisme aanhangers en de periode waarin Gramsci zijn *Prison Notebooks* schreef. In beide gevallen was er sprake van verzwakte positie van arbeidersbeweging die werd toegeschreven aan een verouderde ideologie en was er een opkomst van nieuwe technologieën met enorm veel nieuwe mogelijkheden. Clarke is ook sceptisch over de effecten van een kritiek op post-fordisme en flexibele specialisatie theorieën. Volgens hem fungeren deze concepten als idealen, die geen sociale basis hebben, en waardoor de kritieken op de empirische en theoretische consistentie deze idealen alleen maar versterken.

rol gespeeld.³⁸ Het centrale boek in dit verband is "The Second Industrial Divide" uit 1984, waarin zij beargumenteren dat het systeem van massaproductie in een crisis is geraakt en dat de opkomst van een nieuw industrieel paradigma, flexibele specialisering, een antwoord op deze crisis kan betekenen.³⁹ Deze benadering reflecteert een omslag in de discussie onder politiek economen want na de pessimistische inschattingen van het neo-liberale beleid van Reagan, Thatcher c.s. en de aanduiding van de flexibiliseringsstrategie als oude wijn in nieuwe zakken in de eerste helft van de jaren tachtig verschuift nu de aandacht naar de vraag waarom ondanks de economische recessie bepaalde ondernemingen, regio's of zelfs landen het wel goed doen (Leborgne, Lipietz 1990). Voorbeelden van bloeiende regio's zijn Third Italy (Prato, Emilia Romagna), Baden Württemberg, Massachussets en Silicon Valley. Volgens Piore en Sabel hebben deze regio's de opkomst van een strategie van 'flexibele specialisering' gemeen.⁴⁰ Kenmerken van deze strategie zijn de toepassing van nieuwe technologieën, een decentralisatie van productie, een verhoging van de betrokkenheid van geschoolde arbeiders en samenwerkingsverbanden in plaats van concurrentie tussen ondernemingen. Waar de naoorlogse periode door centralisatie, concentratie, massificatie en standaardisering werd gekarakteriseerd, zijn flexibiliteit, diversiteit en lokale samenwerkingsverbanden de nieuwe trefwoorden. Snel en flexibel inspelen op veranderingen in marktomstandigheden is de cruciale kwestie voor organisaties. Piore en Sabel hebben deze ideeën ingebed in een grotere 'theorie' over de organisatie van het productieproces in de

³⁸ In tegenstelling tot de regulatiebenadering heeft het flexibele specialisering concept ook beleidsmatige invloed gehad. Dit geldt in het bijzonder voor Engeland, waar het concept is gebruikt bij het opstellen van alternatieve regionale en lokale industrialisatieprogramma's. (Zie Nolan en O'Donnell (1990) voor een kritiek. Interessant in dit verband is ook het paper van de Hongaar Gábor (1990) waarin de mogelijkheden voor een flexibele specialisatie strategie in Hongarije worden onderzocht (zie hoofdstuk 6).

³⁹ De grote aandacht voor flexibele specialisering hangt zeker samen met het feit dat zij hun ideeën in het Engels presenteren. Vergelijkbare ideeën over flexibele specialisering waren zowel in de Duitse als Italiaanse literatuur allang bekend (Mendner 1975).

⁴⁰ De discussie rond opkomst van een nieuw ontwikkelingsmodel, geïnspireerd op werk van Piore en Sabel over 'flexibele specialisatie', wordt gedomineerd door niet-economen, en in het bijzonder sociaal-geografen (Scott/Storper, Scott/Walker, Moulaert/Swijndegouw, Hirst/Zeitlin). Bij hen gaat om de opkomst van industriële districten, als nieuwe eenheden in het hedendaagse kapitalisme. Dit verklaart bij hen de relatieve welvaart voor sommige regio's, zonder overigens een cijfermatige onderbouwing te geven. Hirst en Zeitlin gebruiken het concept om de relatieve achteruitgang van de Engelse industrie te verklaren. In deze discussies zijn de macro-economische aspecten naar de achtergrond verdwenen.

historische ontwikkeling van het kapitalisme.⁴¹ Zij onderscheiden twee paradigma's: een 'massa-' en 'ambachtelijke' produktie. Iedere fase in het kapitalisme kent een dominant model maar er bestaan keerpunten waarin de zaken weer open liggen: de crisis van de jaren zeventig en tachtig is in hun ogen zo'n periode.⁴² Dat de crisis van het fordistische systeem zowel endogene als exogene oorzaken heeft doet niet ter zake want uiteindelijk telt slechts de realiteit van de crisis: de ineenstorting van de vraag naar gestandaardiseerde massaproducten en hevige fluctuaties in de vraag. De centrale these is dat flexibele gespecialiseerde ondernemingen beter op de veranderingen in marktomstandigheden kunnen inspelen dan op fordistische leest geschoeide bedrijven. Met behulp van nieuwe flexibele produktiesystemen gebaseerd op geavanceerde programmeerbare informatietechnologieën kunnen zij namelijk hun produktiekosten drastisch verlagen, de omloopsnelheid van kapitaal verbeteren en voorraden minimaliseren. Het gecombineerde effect hiervan is een verlaging van de efficiënte omvang van de produktie en het geleidelijk ondermijnen van schaalvoordelen als belangrijkste determinant van de produktiviteit. Ondernemingen moeten in de huidige concurrentiestrijd zorg dragen voor continue produkt- en procesinnovatie om zo voortdurend nieuw ontdekte markt 'niches' te kunnen voorzien. Het aanbieden van

⁴¹ Recentelijk hebben Hirst en Zeitlin zich als vertegenwoordigers van een 'flexibele specialisering' benadering opgeworpen. In tegenstelling tot Piore en Sabel besteden zij veel aandacht aan methodologische vraagstukken. Hirst en Zeitlin (1990) zetten zich scherp af tegen de regulatiebenadering en formuleren een aantal uitgangspunten die op papier de tekortkomingen van de regulatiebenadering voorkomen maar tegelijk te abstract zijn om geoperationaliseerd te kunnen worden: "Flexible specialization emphasizes the contingency and the complexity of the connections between social relations, insists on the distinctiveness of the nationale and regional routes to the establishment of such connections between social relations, it recognizes the crucial role of strategy and bodies of ideas in constructing such routes, and it is aware that things could have been otherwise. It is alert to the specific conditions producing certain outcomes and to the possible coexistence of several distinct sorts of outcomes. The variety of possible outcomes that can be constructed from the basic ideal-typical concepts of flexspex is, therefore, considerable and each establishes a different relation between concepts, constructed social objects, and type of evidence that will demonstrate whether or not the social outcomes connected to such objects are operable."

⁴² Uit de wijze waarop Piore en Sabel flexibele specialisatie als een alternatief voor het massaproductie paradigma presenteren, blijkt dat flexibele specialisatie in wezen los staat van het gebruik van nieuwe computer technologie. Dit laatste is er slechts een vorm van. De tegenstelling massaproductie - flexibele specialisering kan vertroebelen werken omdat de mogelijkheid dat flexibele elementen (bijvoorbeeld produktdifferentiatie) in massaproductie kunnen worden ingebouwd zo wordt uitgesloten (Sayer 1989). Deze combinatie van flexibiliteit en massaproductie is juist een van de kenmerken van het Japanse model. Williams e.a (1987) wijzen op de moeilijkheid om op basis van drie criteria, namelijk dedicated equipment, produktdifferentiatie en de lengte van produktie-run een coherent onderscheid tussen massaproductie en flexibele specialisatie te maken. In de praktijk komen deze extremen nauwelijks voor.

een reeks verwante produkten is binnen dit paradigma de belangrijkste bron van produktiviteit (economies of scope).

De populariteit van de ideeën van Piore en Sabel hangt gedeeltelijk samen met de grote mogelijkheden die zij voor geschoolde werknemers zien. De nieuwe technologie met behulp waarvan snel op veranderingen van de vraag kan worden gereageerd, vereist namelijk de implementatie van 'gespecialiseerde' arbeidskrachten. De flexibele specialisatie strategie is niet gekoppeld aan een specifieke vorm van concurrentieverhoudingen. In feite worden drie verschillende verschijningsvormen onderscheiden. Te weten een netwerk van kleine ondernemingen zoals in de metaalindustrie in Emilia Romagna en de textiel in Prato, beiden in Italië; een decentralisatie binnen grote ondernemingen zoals in West-Duitsland en een perfectionering van het kanban systeem waarin grote Japanse ondernemingen nauwe samenwerken met een omvangrijk lokaal netwerk van toeleveranciers.⁴³

Er zijn grote overeenkomsten tussen de analyse van Piore en Sabel en de New Times these. Beiden spreken van marktfragmentatie, produktifferentiatie, introductie van nieuwe technologie en de noodzaak van hooggeschoolde arbeid. Deze overeenkomsten zijn niet zo verwonderlijk omdat de ideeën rond flexibele specialisatie de 'new times' benadering heeft beïnvloed. Een belangrijk verschil is echter dat waar New Times vooral kretologie is, de flexibele specialisatie school een verhaal probeert te vertellen dat gebaseerd is op enkele case studies en op voorhand een meer plausibele claim op tafel legt. Piore en Sabel geven zo veel meer aanknopingspunten voor verdere discussie (Brody 1985, Salvati 1989).

De aanleiding om op het werk van deze benaderingen in te gaan was de voorzichtigheid of het onvermogen van de regulationisten om een inschatting te geven van dominante trends in het hedendaagse kapitalisme. In het navolgende wil ik laten zien dat deze nieuwe benaderingen op hun beurt de nodige kanttekeningen en kritiek oproepen (Amin, Robins 1990, Clarke 1990b, Sayer 1989, Williams 1987). Hiertoe wordt achtereenvolgens aandacht besteed aan de theoretische en empirische onderbouwing van de geconstateerde veranderde afzetmarkten; het vermogen van het nieuwe technologische paradigma om op de

⁴³ In het Italiaanse model specialiseren kleine en middelgrote ondernemingen zich met verschillende productieprocessen om verschuivingen in de vraag op te vangen. Indien schaalvoordelen mogelijk zijn op het terrein van kredietverlening, marketing en research dan worden er consortia gevormd. De gemeente of de regio garandeert in samenwerking met vakbonden en werkgeversorganisaties de arbeidsomstandigheden en levert training en andere diensten die niet door alleenstaande firma's of consortia verzorgd kunnen worden. In het West-Duitse en Japanse model wordt deze functies verzorgd door het centrale apparaat van de grote onderneming voor de gedecentraliseerde eenheden (Sabel 1987, 36).

nieuwe marktomstandigheden in te spelen en de vraag of de crisis van het massaproductiesysteem niet te makkelijk is afgekondigd. De vraag is namelijk in hoeverre de onderliggende trends van structurele aard zijn en het nieuwe paradigma zowel op micro als macro-economisch niveau superieur is. Een laatste aandachtspunt betreft de stelling dat de strijd om technologische paradigma's vooral een politieke kwestie is terwijl de analyse van politiek en de relevante actoren daarin zeer summier is.

Het centrale argument van Piore en Sabel is tweeledig. Ten eerste constateren zij veranderingen in het niveau en samenstelling van de (inter)nationale vraag en ten tweede stellen zij dat ondernemingen die gebruik maken van het flexibele specialisatie paradigma makkelijker op deze veranderingen kunnen inspelen dan ondernemingen die het massaproductiesysteem blijven volgen. De veranderingen in de marktomstandigheden bestaan vooral uit:

- Een verzadiging van de "kernmarkten". De stelling luidt dat tegen het eind van de jaren zestig de markt van duurzame consumptiegoederen zoals auto's en wasmachines verzadigd raakte, terwijl nieuwe produkten (computer, thuisamusement) om de consumptieve vraag te stimuleren niet van de grond kwamen.
- Een uiteenvallen van massamarkten voor gestandaardiseerde produkten als gevolg van een toenemende produktdifferentiatie aan de aanbodzijde en een groeiende diversiteit aan smaken aan de vraagkant.

De belangrijkste kritiek op Piore en Sabel is dat hun hele analyse slechts is gebaseerd op een analyse van de markt van duurzame consumptiegoederen zoals auto's, wasmachines en koelkasten. Er wordt geen rekening gehouden met het feit dat deze markten slechts een beperkt deel van totale markt uitmaken. Luria (1989) komt voor de Verenigde Staten tot een schatting van vijftien procent in 1985. Er zijn geen redenen om aan te nemen dat de verzadiging en produktdifferentiatie ook voor de componentenindustrie, halffabrikaten en investeringsgoederen zouden gelden. Zeker produktdifferentiatie is voor deze markten geen nieuw verschijnsel.

De karakterisering van een verzadiging van de markten voor duurzame consumptiegoederen is twijfelachtig omdat geen rekening wordt gehouden met de algemene economische context. De gekozen voorbeelden zijn allen rijpe produkten met een hoge marktpenetratie, waar echter wel een grote vervangingsvraag naar blijft bestaan. Voor auto's geldt bijvoorbeeld dat deze vervangingsvraag sterk door de economische situatie wordt beïnvloed. Dezelfde context beïnvloedt ook de ontwikkeling van nieuwe produkten, waarbij de opkomst van nieuwe verwante produkten zoals de personal computer, videorecorder, videocamera, compact-disc, magnetrons, diepvrieskasten, hifi minisets en mountain bikes laat zien dat nieuwe produkten nog steeds een massamarkt kunnen bereiken.

De exacte inhoud van het door Piore en Sabel gehanteerde begrip produktdifferentiatie is onduidelijk (Williams e.a. 1987). Zij geven niet aan waarin produkt- en triviale variatie in vormgeving fundamenteel van elkaar verschillen en het verschil met marktfragmentatie als gevolg van een toegenomen internationalisering blijft onduidelijk (Sayer 1989). Het bestaan van een ruime keuze aan produkten kan met andere woorden niet als bewijs van flexibele specialisatie worden aangevoerd. Ook hier geldt dat een indicatie van het relatieve belang van 'niches' en 'customized products' ontbreekt. Daarnaast wordt niet ingegaan op de mechanismen achter produktdifferentiatie en zo blijven een aantal vragen onbeantwoord: Waarom zou een onderneming de variatie van produkten die zij maakt willen vergroten?, Waarom zou een variabele markt te prefereren zijn boven een stabiele markt? Vergroten firma's produktdifferentiatie omdat consumenten dat willen of omdat technologie dat mogelijk maakt? Wat is het onderscheid met algemene trends in kapitalisme om het aantal verschillende soorten waren in de loop van de tijd te vergroten?

Wanneer produktdifferentiatie als een antwoord op marktverzadiging wordt beschouwd, dan blijft open of dit zowel voor de individuele producent als voor de economie als geheel opgaat. Want ook voor flexibele specialisatie geldt dat de totale effectieve vraag van belang blijft en dat onzekerheid over de toekomst voor flexibele specialisatie dezelfde gevolgen heeft als voor massaproductie: zonder zekerheid geen investeringen. Een op 'niche' vorming gerichte strategie is bovendien per definitie instabiel omdat steeds nieuwe 'niches' moeten worden gezocht.

De crisis van de massaproductie wordt ook verklaard vanuit de verlangens van de consumenten naar meer 'gedifferentieerde' produkten. De onderbouwing hiervan blijft vaak anekdotisch want zij beperkt zich meestal tot het voorbeeld van de overgang van fabrieksbrood (King Corn) naar brood van de 'echte bakker'. Williams e.a. (1987) relativeren de rol van diversiteit in smaken. Orthodoxe massaproducten hebben altijd al een familie van onderling verbonden modellen aangeboden, terwijl consumenten slechts een handvol modellen (bijvoorbeeld kleine, lichte, middelgrote en grote auto's) vragen. Tenslotte blijft ook onduidelijk of consumenten produktvariëteit belangrijker vinden dan de prijs kwaliteit verhouding. Volgens Williams e.a. (1987) is er wel sprake van een kortere levensduur maar voor massaproducten zoals auto's geldt zeker geen 'individualisering van de afzet'.⁴⁴

⁴⁴ Een ander kritiekpunt betreft de wijze waarop de empirische voorbeelden (regio's, landen) de analyse moeten ondersteunen. In het algemeen worden te weinig concrete voorbeelden gegeven om dergelijke theoretische exercities te funderen. Bovendien wordt de interpretatie van die voorbeelden ook betwist (zie bijvoorbeeld voor het geval Italië Amin en Robins (1990). Volgens Korver (1989)

De aanhangers van de flexibele specialisatie theorie zijn voorzichtig wat betreft de implicaties voor de arbeidskracht. De gevolgen zijn niet gepredetermineerd maar afhankelijk is van politiek contingente condities en strategieën van werkgevers en werknemers. Impliciet is de gedachte dat vergeleken met het oude technologische paradigma het nieuwe systeem reële voordelen voor werknemers bevat (Nolan, O'Donnell 1991). Tegenover een verdergaande degradatie van arbeid, gespecialiseerd routinematig werk en onderschikking aan machines wordt gesteld dat flexibele specialisatie het beste werkt als de werknemers worden aangemoedigd om nieuwe vaardigheden aan te leren en in het management van de onderneming te participeren. Er wordt een beeld geschetst van een 'virtuous circle' van verbeterde lonen en condities, verrijkte carrière mogelijkheden en continue scholing op de job als het systeem wordt gestuurd in de richting van innovatie, produktifferentiatie en kwaliteit. Recente studies van de toepassing van nieuwe technologieën geven vaak een minder rooskleurig beeld van de nieuwe arbeidsomstandigheden (Dohse 1985, Nolan, O'Donnell 1991).

Tot nu toe is er vanuit gegaan dat de veranderde marktomstandigheden per definitie tot een crisis van het massaproductie paradigma zouden moeten leiden. Hierbij kunnen twee verschillende soorten crises worden onderscheiden. In het eerste geval volgt de crisis uit het feit dat binnen het massaproductieparadigma geen oplossing voor de veranderde omstandigheden kan worden gevonden. In het tweede geval kunnen de problemen wel binnen het bestaande paradigma opgelost worden maar bestaat er een alternatief paradigma dat efficiënter is. In dit geval krijgt de crisis een ander karakter en worden massaproductie ondernemingen uit de markt geprijsd door ondernemingen die volgens het alternatieve paradigma produceren. Beide standpunten lopen in de discussie door elkaar heen. Zo wordt vaak wel erg gemakkelijk verondersteld dat aanpassingen binnen het massaproductie systeem onmogelijk zijn en tweede dat alternatieve strategieën zoals flexibele specialisatie of introductie van nieuwe technologie economisch veel efficiënter zijn.

In de teksten over nieuwe technologie, zoals robotisering, flexible manufacturing systems, multi-purpose equipment, micro-elektronica worden vaak grote

hebben Piore en Sabel de ervaringen van bepaalde landen, die hun analyse tegenspreken zoals Zweden en Engeland, buiten beschouwing gelaten. Sayer (1989) bevreemdt het dat er in het post-fordisme debat zo weinig aandacht is voor Japan. Volgens hem kent Japan inderdaad kenmerken van 'flexibele specialisatie' maar zij er ook andere karakteristieken die niet onder kop van Fordisme of Post-Fordisme gerekend kunnen worden. Hoewel de Japanse industrie zeker verantwoordelijk is voor een aantal belangrijke innovaties in arbeidsprocessen vindt Sayer organisatievormen en bepaalde bredere contextuele eigenschappen belangrijker. Japans schijnbare rigide organisatie geeft het significante voordelen boven minder georganiseerd westers kapitaal, in het bijzonder voor de lange termijn flexibiliteit in herstructurering en innovatie.

verwachtingen gewekt zonder dat de daadwerkelijke toepassing wordt onderzocht. In de praktijk gaat de verspreiding veel langzamer dan wordt aangenomen, wat gezien de grote mogelijkheden en de vereiste ingrijpende veranderingen van de omgeving en organisatie niet zo verwonderlijk is. Daarnaast hebben nieuwe technologieën ook hun beperkingen. Micro-elektronica kan bijvoorbeeld de korte termijn flexibiliteit vergroten zoals kleine veranderingen aan bestaande produkten maar heeft weinig te bieden voor flexibiliteit in de ontwikkeling van nieuwe produkten (Sayer 1989, 673). Vergeleken met menselijke arbeid, is zelfs de meest flexibele machine rigide en dom wanneer het erop aankomt op het onverwachte te reageren. Nieuwe technologie kan met andere woorden toekomstige problemen niet oplossen. Arbeidsprocesstudies hebben bovendien aangetoond dat 'learning by doing' belangrijk is voor een optimale benutting van nieuwe technologie. Dit verklaart mede waarom de resultaten van nieuwe technologie in het begin vaak tegenvallen want in eerste instantie zullen oude, tayloristische, patronen blijven domineren en pas later worden ook nieuwe toepassingsmogelijkheden ontdekt.

Piore en Sabel benadrukken dat de keuze tussen verschillende paradigma's vooral door de machtsverhoudingen wordt bepaald. Zij besteden weinig aandacht aan de economische efficiency van de verschillende systemen. Dit geldt eigenlijk voor het gehele debat. Zo worden inschattingen over de rol van nieuwe technologieën vaak vertroebeld door het negeren van economische inzichten zoals bijvoorbeeld dat de opkomst van nieuwe sectoren en produkten vaak binnen kleine ondernemingen plaatsvindt en ook niet meteen in massaproductie kan worden vertaald. In het algemeen ontbreekt een kosten / output analyse voor nieuwe technologieën. Een analyse op ondernemingsniveau ligt in dit geval voor de hand (Williams c.s. 1987, Sayer 1989).⁴⁵ De keuze van technologie wordt namelijk op het niveau van de onderneming gemaakt en deze keuze is afhankelijk van de kosten van beschikbare procestechologieën, de produktstrategie van de onderneming en de markten waarop de onderneming opereert. Het is onmogelijk om te spreken van universele trends in technologie en de markt.

⁴⁵ Factoren die hierbij een rol spelen zijn het aandeel van de vaste kosten in de totale kosten, het relatieve belang van afschrijving en directe arbeid, de afschrijvingsduur, de gewenste terugverdientijd van investeringen, kapitaal / output ratio's. Dit kunnen bronnen van economische rigiditeit zijn (Boyer 1987c, 25). Er zijn vaak extreem hoge kosten verbonden aan introductie van nieuwe technologieën. Daarom alleen zinvol bij grote volumes (continu produktie) of grote produktvariëteit. 'Dedicated' machines zijn misschien wel inflexibeler maar vaak ook goedkoper. Bovendien kunnen deze vaak ook intern gemaakt worden, waardoor meer rekening met eigen wensen kan worden gehouden.

De regulationisten zullen in eerste instantie de nadruk leggen op de macro-economische context. Een technologisch paradigma is slechts een onderdeel van een ontwikkelingsmodel waardoor haar effectiviteit ook afhankelijk is van de afstemming met de andere elementen van het ontwikkelingsmodel. De relatie tussen het micro- en macroniveau kan worden gelegd via de investeringen want in geval van grote investeringen is de (middel)lange termijn macro-economische context. In het geval van flexibele specialisatie kan men bijvoorbeeld afvragen in hoeverre deze strategie tot een nieuwe 'virtuous circle' kan leiden of eerder als een aanpassingsstrategie in een krimpende markt moet worden opgevat. Een geslaagde poging hiertoe is Boyer en Coriat (1986).

Een laatste groep kanttekeningen bij de post-fordisme en flexibele specialisatie thesen betreft de gehanteerde opvatting van politiek. Politiek speelt vooral een rol bij de implementatie van nieuwe technologie, waarbij de internationale concurrentie haar eisen oplegt. Macro-economische vraagstukken als de inkomensverdeling en het op peil houden van de effectieve vraag worden niet ter discussie gesteld. Hetzelfde geldt voor de maatschappelijke ondersteuning van een eventueel nieuw model. Deze ondersteuning wordt niet geproblematiseerd en zo blijft onduidelijk of iedereen kan mee profiteren dan wel dat de tweedeling in de maatschappij wordt versterkt en wat de waarschijnlijkheid en exacte inhoud van een nieuw maatschappelijke compromis is. Bestaat deze uit een afruil van 'worker involvement' tegen werkzekerheid, hogere lonen en of sociale zekerheid en hoe komt een dergelijk compromis van de grond. In wezen wordt een paradoxale opvatting van politiek gehanteerd. Aan de ene kant wordt gewezen op de mogelijkheden van nieuwe maatschappelijke compromissen maar anderzijds moeten landen, regio's en ondernemingen zich voegen naar de wetten van het hedendaagse kapitalisme (intense concurrentie en de noodzaak van snel inspelen op veranderingen). Deze spanning wordt helaas niet geconcretiseerd en een eerste stap in deze zou bijvoorbeeld een inventarisatie van de verschillende politieke krachten achter de verschillende scenario's kunnen zijn. Dit zou misschien ook een licht kunnen werpen op de vragen waarom ondanks het geschetste lucratieve karakter zo weinig kapitalisten de strategie van vergroting van 'worker involvement' volgen en hoe ontwikkelingen zijn te rijmen met tegengestelde tendensen zoals de toenemende macht van grote financiële conglomeraten en industriële transnationale ondernemingen (Nolan, O'Donnell 1991).

Daarnaast valt ook op dat nauwelijks wordt ingegaan op de mogelijkheid dat de verschillende netwerken, grote ondernemingen, regio's of zelfs landen in een concurrentiestrijd verdeeld raken rond de continue introductie van nieuwe producten en procesinnovaties. Op basis van micro-economische redeneringen

wordt een macro-beeld geschetst waarin enkel winnaars en geen verliezers van de concurrentiestrijd bestaan.⁴⁶ Deze uitgebreide bespreking van het post-fordisme / flexibele specialisatie debat heeft laten zien dat uiteindelijk slechts een zeer klein deel van de theorie overeind is gebleven. In de evaluatie in paragraaf 3.5 is reeds aan de orde geweest in hoeverre hier ook algemene conclusies uit zijn te trekken.

⁴⁶ In zijn lezing op de najaarsconferentie (december 1991) van de Vereniging Voor Politieke Economie sprak Andrew Sayer in dit verband van de 'fallacy of composition'.

Deel II

Amerikaanse helderheid: een overzicht en evaluatie van de Social Structure of Accumulation benadering

De pogingen om de economische teruggang in de eerste helft van de jaren zeventig vanuit een historisch perspectief te verklaren hebben ook in de Verenigde Staten tot vernieuwende bijdragen aan de politieke economie geleid. Ongeveer tegelijkertijd maar volledig onafhankelijk van de opkomst van de regulatiebenadering hebben een aantal Amerikaanse economen een vergelijkbare benadering rond het 'Social Structure of Accumulation'(SSA) concept ontwikkeld. Deze economen maken deel uit van een grotere beweging, Radicals genaamd, die vanaf het midden van de jaren zestig de Amerikaanse politieke economie nieuw leven heeft ingeblazen. Want van een situatie waarin Paul Baran de enige marxist op een economische faculteit was, is de Amerikaanse politieke economie geëvolueerd in de richting van een ook door de mainstream erkende dissidente stroming binnen de economische wetenschap. Zo besteedde zelfs Business Week onlangs aandacht aan de gevolgen van de omwentelingen in Oost-Europa voor de positie van de Amerikaanse Radicals (14 oktober 1991). De Amerikaanse politieke economen noemen zichzelf radicale politieke economen, om zich te onderscheiden van de mainstream politieke economie, d.w.z. public choice theoretici zoals bijvoorbeeld Nobelprijs-winnaar James Buchanan. Daarnaast willen zij aangeven dat naast het marxisme ook Kalecki, Keynes, Schumpeter en Veblen belangrijke inspiratiebronnen zijn geweest (Bowles, Edwards 1985). In de presentatie van de SSA benadering staat het werk van haar drie belangrijkste exponenten, Samuel Bowles, David Gordon en Thomas Weisskopf, centraal. Richard Edwards, Herbert Gintis, David Kotz, Michele Naples, James Rebitzer, Michael Reich en Juliet Schor hebben met hen samengewerkt en kunnen derhalve tot deze groep worden gerekend. Met hun aandacht voor macht, verandering en concurrentie in de economie hebben deze SSA-auteurs voor een belangrijk gedeelte het gezicht van de radicale politieke economie naar Europa bepaald. Mijn presentatie van de SSA benadering in dit deel kent een vergelijkbare opbouw als deel I, maar als gevolg van de beperktere omvang van de SSA benadering is de presentatie in één hoofdstuk geconcentreerd.

Macht, instituties en stadia in het kapitalisme

De opbouw van dit hoofdstuk is als volgt. Paragraaf 4.1 geeft een algemene karakterschets van de Amerikaanse politieke economie. Hierin wordt aandacht besteed aan de vraag waar radicale politieke economen zich precies mee bezighouden, aan hun institutionele verankering in URPE (= Union for Radical Political Economics) en aan hun politieke betrokkenheid. In de ontwikkeling van de sociale accumulatiestructuurbenadering kunnen drie fasen worden onderscheiden, die elk in een aparte subparagraaf worden toegelicht. Paragraaf 4.2.1 gaat in op de oorsprong van deze benadering en schets de formulering van het oorspronkelijke theoretische kader. In de loop van de tijd hebben de SSA auteurs zich vooral op de naoorlogse groei en crisis geconcentreerd. De presentatie van de tweede fase in paragraaf 4.2.2 laat daarnaast zien hoe machtsverhoudingen en econometrische toetsingen een steeds grotere rol in het analysekader krijgen. Vanuit het perspectief van de SSA auteurs zou het beleid van Reagan om de macht van de Amerikaanse kapitalisten weer te herstellen tot duurzaam economisch herstel hebben moeten leiden. Het uitblijven van dit economische herstel is het centrale thema van de derde fase en daarmee van paragraaf 4.2.3. De evaluatie en een vergelijking met de regulatiebenadering staan respectievelijk in de paragrafen 4.3 en 4.4 centraal.

In tegenstelling tot de regulationisten hebben de SSA-auteurs op meerdere terreinen een theoretische bijdrage geleverd. Voorbeelden hiervan zijn arbeidsmarktsegmentering, de kapitaal-arbeidverhouding in het arbeidsproces en de interactie tussen een kapitalistische economie en een liberale democratie. Deze theorieën worden in dit hoofdstuk alleen geïntroduceerd als zij in de SSA benadering een rol spelen.

4.1 Een karakterschets van radicale politieke economie

Radicale politieke economie kenmerkt zich allereerst door een ruime aandacht voor maatschappelijke problemen. In de jaren zestig betrof dit armoede, imperialisme, ghettovorming en discriminatie op de arbeidsmarkt. De jaren zeventig stonden in het teken van de economische crisis, terwijl in de jaren tachtig onder meer AIDS en de 'Farm crisis' de nodige aandacht kregen. De

Radicals stellen dat de dominerende mainstream economie niet in staat is deze problemen te analyseren en bepaalde minder florissante aspecten van het kapitalisme verhuult. Via een kritiek op het neo-klassieke denken zijn zij bij Marx en het werk van eigentijdse marxisten als Mandel en Sweezy terechtgekomen.¹ Ontevredenheid over deze bijdragen heeft de Radicals, meer dan hun Europese kameraden, ertoe gebracht nieuwe wegen in te slaan en originele theorieën vanuit een links perspectief te ontwikkelen.

Amerikaanse politiek economen hebben zich georganiseerd in de 'Union for Radical Political Economics' (URPE). URPE is opgericht na de Democratische Conventie in 1968 en het eerste nummer van haar tijdschrift 'Review for Radical Political Economics' verscheen een jaar later.² Naast de verzorging van dit blad, organiseert URPE jaarlijks een zomercongres en sessies op de grote conferenties van de American Social Sciences Association. URPE kent een gemêleerd ledenbestand, waarin zowel professoren als vakbondsactivisten voorkomen. Deze diversiteit komt ook in haar activiteiten tot uitdrukking. Op de zomerconferentie die meestal in een vakantie-oord wordt georganiseerd overheerst het sociale aspect, terwijl de gearriveerde wetenschappers hun nieuwste materiaal bij voorkeur op de grote conferenties presenteren. Een andere URPE activiteit is de uitgave van verzamelbundels, die de staat van de radicale politieke economie weergeven: *The Capitalist System* (1972), *U.S. Capitalism in Crisis* (1978), *Crisis in the Public Sector* (1981), *Imperiled Economy* (1987). Deze bundels laten duidelijk de evolutie zien van geselecteerde artikelen van Marx, Engels en Mandel naar uitsluitend eigen bijdragen.

Op dit moment kent URPE ongeveer 1000 leden, dit is ruim 700 minder dan aan het eind van de jaren zeventig. Voor de radicale wetenschappers geldt dat zij vaak een geïsoleerde positie aan een economische faculteit innemen en vooral vakken als geschiedenis van het economisch denken of micro/macro economie cursussen onderwijzen. Er zijn wel enkele bolwerken geconcentreerd rond de graduate schools van de New School for Social Research in New York, The University of Massachusetts in Amherst, The University of Utah in Salt Lake City, The University of California (Berkeley en Riverside) en The University of Notre Dame (Notre Dame, Indiana). De SSA-auteurs nemen een paradoxale positie ten opzichte van de mainstream economie in. Zij zijn vaak aan de topuniversiteiten Harvard en M.I.T. afgestudeerd en gepromoveerd en hebben

¹ Buhle (1987) geeft een goed overzicht van de geschiedenis van het marxisme in de Verenigde Staten.

² Verwante tijdschriften zijn *Monthly Review*, *Socialist Review*, *Dissent*, *Science and Society*, *Politics and Society*. De meeste van deze bladen zijn in de jaren zestig opgericht. Vanaf 1988 verschijnt ook 'Rethinking Marxism, a journal of political economy and social analysis'.

ondanks hun kritiek op de mainstream economie wel een eigen strategie ontwikkeld om aan de eisen van deze laatste te voldoen.³ Hiertoe hebben zij citeerkaartels gevormd en publiceren zij ook in de toptijdschriften (Glombowski en Künzel 1987).⁴ De radicale politieke economen vormen overigens geen homogeen gezelschap want er zijn grote onderlinge verschillen. Ten aanzien van bijvoorbeeld de crisisverklaringen en de ontwikkeling van het indirecte loon bestaat geen consensus (Miller 1988, Shaikh en Tonak 1987, Szymanski 1984, URPE 1988).⁵ Dit draagt ertoe bij dat de radicale politieke economie makkelijker kan worden omschreven aan de hand van wat ze doet dan wat ze is (Bronfenbrenner 1964, Flaherty 1987).

Ten opzichte van haar Europese tegenhangers kenmerkt de Amerikaanse politieke economie zich ook door een grotere rol voor feministische theorievorming. Zo hebben Amerikaanse Radicals belangrijke bijdragen geleverd aan de analyse van 'The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism' (Hartmann 1979), de

³ Buiten het SSA werk, hebben de drie belangrijkste auteurs zich met een scala aan onderwerpen beziggehouden. Bowles is mede auteur van een boek over problemen in de neo-klassieke micro-economie (1971). Veelal in samenwerking met Gintis heeft hij onder andere gepubliceerd over de (disciplinerende) rol van het onderwijs in het kapitalisme (1976), de arbeidswaardeleer, de relatie tussen een kapitalistische economie en een liberale democratie (1982, 1986), de keynesiaanse welvaartsstaat (1981) en marxistische modellen van het productieproces (1985). Samen met Edwards schreef hij een tekstboek voor radicale politieke economie (1985). In zijn recente werk staan vooral de micro-fundering voor de politieke economie en de werking van markten centraal (1990, 1991). Vroege thema's in het werk van Gordon zijn: armoede, ghettovorming en het verval van grote steden. Samen met Edwards en Reich heeft Gordon een belangrijke bijdrage geleverd in de discussie over arbeidsmarktsegmentering (1973, 1982). Terugkerende onderwerpen bij Gordon zijn het arbeidsproces (1976, 1981) en de lange golven discussie (1980, 1989a), terwijl hij zich in het midden van de jaren tachtig met de nieuwe internationale arbeidsdeling heeft beziggehouden (Gordon 1988a, 1988c, Verhagen 1991), terwijl Gordon (1988d, 1991) de laatste jaren ook werkt aan een zeer ambitieus project om een groot links macro-economisch model te ontwikkelen waarmee niet alleen de naoorlogse periode econometrisch kan worden geanalyseerd maar ook de plausibiliteit van verschillende theoretische invalshoeken (neo-klassiek, post-keynesiaans, orthodox marxistisch en zijn eigen opvattingen) kan worden getoetst. Weisskopf heeft zich vooral vanuit verschillende invalshoeken met de marxistische crisistheorie beziggehouden. Namelijk vanuit theoretische (1978) en empirisch (1979) en historisch perspectief (1981), de integratie in marxistische accumulatiemodellen (1987b) en een comparatieve studie van de crisisoorzaken in 8 grote OECD landen. De laatste jaren heeft Weisskopf (1991) zich volledig op de transitie in Oost-Europa geworpen.

⁴ In een peperdure serie van Edward Elgar, waarin een staalkaart wordt gegeven van stromingen in de economie, hebben Bowles en Edwards (1990) geen moeite om voor het thema radicale politieke economie bijna alleen maar teksten uit eigen kring op te nemen.

⁵ Vermakelijk in dit verband is het onderscheid tussen 'good and bad guys', waarbij de auteurs die nog de lijn van het orthodoxe marxisme volgen zichzelf als de 'good guys' beschouwen (Sherman 1985).

materialistische basis van het patriarchaat (Rubin 1975) en de reproductie van dominantieverhoudingen (Folbre 1986). Als reactie op Dziobek 1988 kan geconcludeerd worden dat ondanks de beleiden erkenning, het feministische gedachtengoed binnen de analyses van de SSA-auteurs nauwelijks een rol speelt. Gezien de grote nadruk op het kapitaal-arbeidconflict in hun werk, is dit ook niet zo verwonderlijk.⁶

Een belangrijke karakteristiek van radicale politieke economie is tenslotte ook de politieke betrokkenheid die zich uit in het benadrukken van politieke implicaties van de analyse of de formulering van alternatieve politieke programma's zoals Bowles, Gordon en Weisskopf in hun 'Beyond the Wasteland'. Via publikaties als 'The Economic Report to the People' en organisaties als 'Center for Popular Demands' proberen de Radicals bovendien economische kennis voor een groter publiek toegankelijk te maken en sociale bewegingen inhoudelijk bij te staan en mensen aan het denken te zetten. In tegenstelling tot sommige Radicals die in splinterbewegingen zoals de International Communist Workers Party actief zijn, zijn de SSA-auteurs politiek niet partijgebonden. Een uitzondering hierop is David Gordon, die in 1988 de belangrijkste economisch adviseur van de presidentscampagne van Jackson en zijn Rainbow coalitie is geweest. Gordon (1991) wijst erop dat vanwege het ontbreken van sterke sociaal-democratische of linkse partijen en vakbonden, de beleidsrelevantie van hun politieke voorstellen beperkt is. In plaats daarvan proberen de Radicals het politieke debat te beïnvloeden, waarbij binnen het academische debat de invalshoek vooral pragmatisch lijkt, namelijk een verweer tegen het argument 'zeggen jullie maar hoe het anders kan'. Opvallend in hun politieke werk is tenslotte ook de toon van hun betoog. Gezien de omvang van de linkse beweging en de effecten van 12 jaar republikeins presidentschap, zou een cynische of teleurgestelde toon niet verbazen. De Radicals zijn echter Amerikaans optimistisch zonder overdreven verwachtingen voor het komende decennium. Het kapitalistische systeem wordt niet als de grote boosdoener en een socialistische revolutie wordt niet als realistische oplossing gezien. De kritiek spitst zich eerder toe op het ondemocratische karakter van de economie, waardoor er geen verantwoording over machtsuitoefening hoeft worden afgelegd, en op het verspillende karakter van het

⁶ Het speelt wel een belangrijke rol in het werk van Bowles en Gintis (1986) over de verhouding tussen kapitalisme en democratie. Daarin erkennen zij expliciet de invloed van feministische auteurs en wordt het gezin naast de economie en de staat op gelijke hoogte geplaatst als arena voor politieke activiteiten. De sekseverhoudingen spelen natuurlijk ook binnen URPE een rol. Zo werd naar aanleiding van het feit dat vrouwen in interne discussies te weinig aan het woord kwamen, op de URPE jaarvergadering van 1989 besloten om bij de vaststelling van de spreekvolgorde afwisselend vrouwen en mannen aan het woord te laten.

kapitalistische systeem. Een verspilling die onder meer in de supervisie over arbeiders en het gebruik van werkloosheid als disciplineringswapen tot uiting komt. De Radicals hebben hun eigen theoretische inzichten serieus genomen in de zin dat zij de strijd voor democratisering belangrijk achten omdat die ongeacht de resultaten de deelnemers al verandert.

4.2.1 De ontwikkelingsfase van het SSA concept

Hoewel de SSA benadering verschillende invloeden kent, kan zij het gemakkelijkst in de traditie van de 'profit-squeeze' theorie worden geplaatst. Binnen deze theorie is de verdeling tussen lonen en winsten afhankelijk van de machtsverhoudingen tussen arbeiders en kapitalisten. De 'profit-squeeze' aanhangers wijzen er vooral op dat een machtsverschuiving ten gunste van de arbeidersklasse in een stijgend loonaandeel kan worden omzet, waardoor de winsten worden 'gesqueezd' (geklemd) (Glyn, Sutcliffe 1972; Glyn, Harrison 1980; Armstrong, Glyn en Harrison 1991). De invloed van de 'profit-squeeze' benadering op de SSA benadering is in de loop van de tijd steeds groter geworden.⁷

De aanleiding voor de SSA benadering lag echter in een geheel andere hoek, namelijk de discussie over arbeidsmarktsegmentering. Centraal in deze discussie stond de bevinding dat werknemers op de arbeidsmarkt verschillende posities innemen en de aangeboden banen verschillende lonen, carrièremogelijkheden, werkzekerheid en arbeidsomstandigheden kennen. Wie wat voor soort banen krijgt wordt niet willekeurig bepaald want bepaalde groepen zoals zwarten en vrouwen blijken een structureel zwakke positie op de arbeidsmarkt in te nemen. Deze discussie heeft in een theorie van arbeidsmarktsegmentering geresulteerd, waarin verschillende segmenten op de arbeidsmarkt worden onderscheiden die elk hun eigen regels kennen en waarbij de mobiliteit tussen de segmenten beperkt is. Op basis van hun specifieke kenmerken zoals huidskleur, geslacht, leeftijd en vakbondslidmaatschap worden werknemers tot één van de segmenten gerekend (Bowles, Edwards 1985, 222). In deze discussie werd het idee geopperd om arbeidsmarktsegmentering niet als een universeel maar als een historisch

⁷ Volgens Gordon, Weisskopf en Bowles (1987, 56) wijkt hun analyse op drie punten af van 'profit squeeze' benaderingen, waarin crises ook kunnen ontstaan omdat de kapitalisten te zwak zijn: "First, we stress that power relationships may affect more components of the rate of profit share. Second, we place a greater stress on the centrality of power relationships in the determination of the basic conditions of profitability, an emphasis which has been somewhat more implicit in traditional profit-squeeze accounts. Third, we recognize that attempts to restore capitalist power – for example, through restrictive monetary and fiscal policy – may replenish the reserve army of labor but fail to restore the profit rate as a result of their negative effects on capacity utilization."

verschijnsel en uitkomst van de strategieën en machtsposities van kapitalisten en vakbonden te beschouwen (Gordon, Edwards en Reich 1973). Een uitwerking van dit idee vereiste volgens hen een nieuw analysekader voor de historische ontwikkeling van het kapitalisme en zijn nationale varianten omdat de uit het historisch materialisme afgeleide tendensen zoals een toenemende concentratie en warenproductie te abstract zijn voor een analyse van concrete veranderingen. Gordon (1978) heeft de eerste expliciete aanzetten gegeven, die later in Gordon (1980) en Gordon, Edwards en Reich (1982) tot een theorie van sociale accumulatiestructuren zijn uitgewerkt. De oorspronkelijke verwijzingen naar lange golven in de kapitalistische ontwikkeling zijn als gevolg van de grote theoretische en empirische problemen om het bestaan ervan te verklaren vervangen door 'long swings' die verwijzen naar de afwisselingen van perioden van groei en perioden van crisis, waarvan de duur en regelmaat niet vastliggen.⁸

Het SSA kader kan met behulp van vier stellingen worden samengevat. De eerste stelling en vertrekpunt in de analyse van de Radicals is de noodzaak van structurele stabiliteit voor de kapitaalaccumulatie. De gedachte is dat een kapitalist pas (produktief) kan en zal investeren als hij in staat is een redelijk zekere inschatting van zijn te verwachten winstvoet te maken wat zonder een stabiele en gunstige externe omgeving niet mogelijk is. Deze stabiele en gunstige externe omgeving wordt de Social Structure of Accumulation (SSA) genoemd. Dit begrip SSA verwijst naar een geheel van wetten, instituties en sociale gewoontes (Bowles, Edwards 1986, 94). Volgens Gordon, Edwards en Reich (1982) kunnen elf terreinen worden onderscheiden waarvan instituties of structuren van een SSA deel uitmaken. Algemene instituties zijn het geldwezen, de aard van het staatsoptreden en de structuur van de klassenstrijd. De overige instituties ontleen zij aan een kringloopschema van het accumulatieproces waarin de volgende drie fasen worden onderscheiden: de aanschaf van de noodzakelijke input; het productieproces en het verkoopproces. Voor de eerste fase noemen zij als noodzakelijke instituties de aanvoer van grondstoffen en intermediaire goederen. Voor het arbeidsaanbod wijzen zij op de structuur van de arbeidsmarkt en de sociale instituties die zorg dragen voor de reproductie van de arbeidskracht (gezin, onderwijs). Voor het productieproces zijn de manage-

⁸ Gordon (1978) zet zich af tegen lange golfbenaderingen waarin technologische innovaties voor de dynamiek zorgen. Binnen het SSA concept ligt de nadruk op socio-politieke structuren en krijgen technologische innovaties weinig aandacht. Hierin lijkt de laatste jaren een verandering te zijn opgetreden want zowel Bowles (1989a) als Gordon (1989a) zien technologische verklaringen ten opzichte van SSA verklaringen niet als tegengesteld maar als complementair. Gordon (1989b) geeft een plaatsbepaling ten opzichte van de 'bunched investment' theoretici, de neo-Schumpeterianen, de traditionele marxisten, de Trotskisten, de wereldsysteemtheoretici en de regulationisten.

mentstructuur en de organisatie van het arbeidsproces van belang. Het verkoopproces wordt beïnvloed door de structuur van de finale vraag, de aard van de concurrentie tussen de kapitalisten onderling en systemen van verkoop en marketing praktijken. De eerste stelling houdt in dat een goed functionerend geheel van onderling op elkaar afgestemde instituties aanwezig moet zijn om de accumulatie te garanderen (Gordon 1980).

De tweede stelling houdt in dat een SSA meer is dan de som van alle afzonderlijke instituties en er derhalve van een geïntegreerd geheel van instituties sprake is. Dit betekent dat voor het plaatsvinden van accumulatie een geïntegreerd geheel van instituties noodzakelijk is en dat veranderingen in één institutie zeer waarschijnlijk ook gevolgen hebben voor de gehele structuur en bijgevolg ook algemene instabiliteit kunnen veroorzaken.

De derde stelling betreft de wederzijdse beïnvloeding van een SSA en de accumulatie. Een SSA kan het accumulatie tempo zowel bevorderen als belemmeren. Gordon, Edwards en Reich (1982, 26) schetsen het volgende beeld. De expansie vangt aan wanneer een gunstige SSA, die een stabilisering van de productievoorwaarden garandeert, van de grond is gekomen. Omdat de klassenstrijd in de crisisperiode is verscherpt, is de matiging van de klassenstrijd een expliciet onderdeel van de nieuwe SSA. De expansie zal waarschijnlijk langere tijd duren omdat de voorwaarden voor winstgevendheid in de crisis hersteld en vervolgens geïnstitutionaliseerd zijn. Tenslotte wijzen Gordon, Edwards en Reich op de multiplier-effecten van de investeringen die noodzakelijk zijn voor de opbouw van de SSA. Maar omdat het accumulatieproces aan onevenwichtigheden onderhevig is en de expansie ook krachten met zich meebrengt die de institutionele basis van de expansie ondermijnen, duurt de expansiefase niet onbeperkt. Daarnaast kunnen ook ontwikkelingen binnen de instituties belemmeringen voor de accumulatie veroorzaken. Als de economie begint te stagneren komt de SSA verder onder druk te staan, wat het herstelproces bemoeilijkt.

Hierop aansluitend is een vierde en laatste stelling dat SSA's niet het eeuwige leven hebben maar aan contradicties en inherente spanningen onderhevig kunnen zijn. De evolutie van een SSA kent drie fasen, namelijk exploratie, consolidering en verval, waarbij de exploratie van een nieuwe SSA met het verval van de oude SSA samenvalt. Het voortduren van de crisis heeft een verandering van de oriëntatie van de betrokken actoren (kapitalisten, vakbonden, overheden, politieke partijen) tot gevolg want wanneer duidelijk wordt dat de bestaande SSA niet langer in staat is om een nieuwe groeifase te bevorderen, zullen actoren zich op een herstructurering van de oude structuren richten. De uitkomst van dit proces is onzeker: de Radicals benadrukken de historische contingentie en het open karakter van deze crises. Deze perioden van economische crises worden

gekaracteriseerd door politieke en institutionele innovatie. De aard van de politieke conflicten en de waarschijnlijke uitkomsten zijn niet alleen afhankelijk van de opstellingen van de betrokken partijen maar ook van het karakter van de economische crisis zelf. Bijvoorbeeld of de crisis het gevolg is van een sterke of zwakke positie van de kapitalisten (Weisskopf, Bowles, Gordon 1985). Gordon, Edwards en Reich (1982, 38) benadrukken vooral de rol van het bewuste optreden van politieke actoren en politieke programma's ⁹:

"The construction of a SSA requires explicit and self-conscious actions by leading political actors. By emphasizing these conscious acts we do not intend to suggest a purely conspiratorial, behind the scenes process that is hidden from the public's view until it is unveiled as an accomplished fact. Instead, we see this process as occurring quite openly and as involving first the development and then the mobilization of a consensus supporting the new institutional structure."

De noodzaak van collectief handelen verklaart ook de mogelijke lange duur van crises. Het kost namelijk de nodige tijd voordat individuele actoren gezamenlijk gaan optreden. De kapitalisten moeten bijvoorbeeld eerst hun onderlinge concurrentiestrijd negeren. Vervolgens is de totstandkoming van een nieuwe SSA afhankelijk van het bereiken van een compromis of overwinning in de politieke strijd. De noodzakelijke coalitievorming wordt bemoeilijkt doordat het multi-dimensionale karakter van een SSA gemakkelijk tot uiteenlopende (deel) belangen leidt.¹⁰ Deze grote, structurele crises moeten van de neergaande fase van de conjunctuurencyclus onderscheiden worden want in dit geval bevat de SSA zelf de mechanismen om tot een endogene aanpassing komen en zijn er geen institutionele veranderingen noodzakelijk. Gordon, Weisskopf en Bowles (1983) spreken in dit verband van een reproductieve cyclus.

Kort samengevat wordt een hoog accumulatietempo ('boom') mogelijk gemaakt door de vestiging van een goed functionerende SSA. De erosie van deze SSA leidt uiteindelijk tot een stagnatie en crisis. Het gegeven dat de lange termijn ontwikkeling van de Amerikaanse economie niet gelijkmatig is geweest maar door een afwisseling van perioden van groei en crises wordt gekarakteriseerd, interpreteren de SSA-auteurs in termen van de opkomst en ondergang van een

⁹ Zo stellen Bowles, Weisskopf en Gordon (1984, hfdst 11) over de crisis van 1880-1890 dat de transformaties voornamelijk via een politieke strijd tot stand kwamen. Hierbij was vooral de strategie van het bedrijfsleven van belang. McDonough (1990) nuanceert deze opvattingen.

¹⁰ Gordon, Edwards en Reich wijzen erop dat een geleidelijke aanpassing van een SSA onmogelijk is omdat de actoren, mede vanwege de multidimensionaliteit, niet over volledige informatie beschikken.

drietal opeenvolgende SSA's. Deze SSA's definiëren evenzovele historisch unieke stadia in het Amerikaanse kapitalisme: een "concurrentieel kapitalisme" voor de periode 1840–1890, een "monopolistisch concurrentieel kapitalisme" voor de jaren 1890 – 1940, terwijl de naoorlogse periode als "hedendaags kapitalisme" wordt bestempeld. Deze vrij cryptische benamingen hangen samen met de summierende aandacht voor de exacte inhoud van de verschillende SSA's. Met uitzondering van de naoorlogse SSA beperkt de aandacht zich tot een opsomming van de belangrijkste instituties (Gordon 1978, Edwards 1985, Bowles en Edwards 1985, Kotz 1988a).¹¹

Dit is ook een van de redenen waarom de balans van de eerste fase van de SSA benadering niet onverdeeld positief kan zijn. Het SSA concept is juist ontwikkeld om de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën te kunnen analyseren maar in de toepassing van dit concept is het lange termijn perspectief naar de achtergrond verdwenen. Tot op heden ontbreekt een samenhangende schets van de historische ontwikkeling van de noodzakelijke instituties, een analyse van het accumulatieproces en een onderzoek naar de samenhang tussen accumulatie en de verschillende sociale accumulatiestructuren. In plaats daarvan beperkt men zich meestal tot de periode na 1945. De studie "Segmented Work, Divided Workers" (1982) vormt hierop een uitzondering omdat dit boek de historische ontwikkeling van het Amerikaanse arbeidsproces en arbeidsmarkt onderzoekt. Volgens Gordon, Edwards en Reich (1982) kunnen voor deze twee terreinen verschillende historisch unieke institutionele arrangementen worden onderscheiden. Maar omdat deze twee instituties slechts een beperkt deel van een SSA vormen, is het niet verbazingwekkend dat de auteurs er niet slagen om het bestaan van een lange golf beweging in de economie vanuit de opkomst en ondergang van verschillende sociale accumulatiestructuren te verklaren (Edwards, Nolan 1984, Norton 1988b).

Wat betreft de centrale stellingen kan worden geconcludeerd dat iedere stelling vragen oproept (Kotz 1988, McDonough 1990, Verhagen 1988, maar zie ook Gordon, Edwards, Reich (1982, 33)). Zo blijft open hoe grote crises tot een einde komen, wat de eenheid van een SSA bepaalt en waarom een SSA überhaupt in een crisis geraakt.¹² Andere vragen betreffen de relatie tussen ontwikkelingen binnen een SSA en de algemene tendensen in het kapitalisme, zoals die door het

¹¹ McDonough (1988) vormt hierop een uitzondering, maar ook bij hem blijft de relatie tussen de SSA en het accumulatieproces open.

¹² Gordon (1980) probeert de levensduur van instituties naar analogie van economische redeneringen te verklaren. Instituties worden opgevat als duurzame investeringen met afnemende meeropbrengsten. Instituties moeten volledig afgeschreven worden voordat zij vervangen kunnen worden.

historisch materialisme worden geponoerd en waar Gordon, Edwards en Reich zelf naar verwijzen en de relatie van een nationale SSA ten opzichte van het kapitalistische systeem op wereldschaal. De SSA-auteurs hebben deze vragen in het algemeen links laten liggen. Kotz (1988a) problematiseert wel de veronderstelde eenheid van een SSA door naar de centrale instituties te zoeken.

Zijn idee is dat wanneer een SSA duidelijker en op beperktere schaal is gedefinieerd, het gemakkelijker wordt om de theoretische problemen aan te pakken. De aanpak van Kotz is gevolgd door McDonough (1990), die ook expliciet aandacht besteedt aan de wijze waarop SSA's van de grond komen. Een van zijn conclusies is dat als gevolg van de nadruk op historische contingentie in de totstandkoming van SSA's (Weisskopf, Bowles en Gordon 1988,3), het einde van de crisis en de duur van de crisis, de verklarende en voorspellende waarde van de SSA theorie zeer beperkt is. Net zoals in het geval van de regulatiebenadering kan men zich afvragen of het überhaupt mogelijk is om van een theorie te spreken (Salvati 1989).¹³ Naast de onduidelijkheid over wat nu eigenlijk de eenheid van een SSA bepaalt, is de belangrijkste tekortkoming dat de link tussen de SSA en het accumulatieproces in dit stadium nog erg vaag is geformuleerd. De Radicals zijn zich ook bewust van deze tekortkomingen en hebben in de volgende fase het SSA kader ingrijpend veranderd (Bowles, Weisskopf en Gordon 1986, 133).

4.2.2 De tweede fase: de naoorlogse groei en crisis vanuit een SSA perspectief

De veranderingen in het SSA kader hangen samen met de pogingen van de Radicals om de vertraging van de arbeidsproductiviteitsgroei in de Verenigde Staten aan het eind van de jaren zestig te verklaren en zo de 'productivity puzzle' oplossen. De Radicals willen aannemelijk maken dat deze vertraging voor een belangrijk deel is toe te schrijven aan één van haar determinanten, namelijk een afnemende arbeidsintensiteit of werkdruk. Zij bouwen hierbij voort op hun eerder ontwikkelde conceptie van het arbeidsproces als een 'contested terrain' vanwege

¹³ Noël (1987, 310) vindt de analyse van de SSA onbevredigend vanwege de afwezigheid van strikt causale verklaringen. Hij verwijst Gordon, Edwards en Reich (1982) van 'mutually determining' variabelen en van een 'multi-dimensional' proces te spreken zonder de sleutelvariabelen te specificeren. Jessop (1990a) spreekt van een speculatieve benadering.

de belangentegenstelling tussen arbeid en kapitaal (Edwards 1979).¹⁴ Deze opvatting van het arbeidsproces wijkt zowel af van de mainstream opvattingen waarin het productieproces als een puur technisch proces van het combineren van verschillende inputfactoren wordt gezien als van marxistische interpretaties waarin de succesvolle onttrekking van meerwaarde als een gegeven wordt beschouwd. De Radicals stellen dat de mate waarin kapitalisten erin slagen deze onttrekking af te dwingen afhankelijk is van hun machtspositie en de effectiviteit van de gehanteerde strategieën.¹⁵

Twee marxistische intuïties spelen hierbij een belangrijke rol, namelijk het onderscheid tussen arbeidskracht en arbeid en de disciplinerende rol die aan het arbeidsreserveleger wordt toegekend. Het onderscheid tussen arbeidskracht en arbeid is van belang omdat de werkgever de arbeidskracht en zijn vermogen om te werken inhuurt waarbij echter de feitelijk te leveren arbeid niet kan worden vastgelegd c.q. gecontroleerd. In de praktijk bevat een arbeidsovereenkomst daarom wel bepalingen omtrent de arbeidsduur maar niet over de arbeidsintensiteit. Deze arbeidsintensiteit is dus onbepaald en hangt volgens de Radicals af van de factoren die de motivatie van de arbeiders beïnvloeden aan de ene kant en de effectiviteit van de controle door de werkgever anderzijds. De disciplinerende rol van het arbeidsreserveleger verwijst naar de dreiging van ontslag als het ultieme middel van de kapitalisten om de arbeiders zowel op de werkplek als in de loononderhandelingen te controleren. Want bij een relatief hoge werkloosheid is ontslagdreiging een effectief middel om arbeiders te disciplineren. Omgekeerd zorgt een gespannen arbeidsmarkt voor voldoende alternatieve werkgelegenheidsmogelijkheden, waardoor de arbeiders zich makkelijker kunnen weren tegen de pogingen van werkgevers om het werktempo en de arbeidsintensiteit te vergroten. De Radicals stellen dat de werkloosheid als maatstaf voor ontslagdreiging onvolledig is omdat zij geen rekening houdt met het inkomen dat de ontslagen arbeider ontvangt in de vorm van een uitkering of loon afkomstig van een nieuwe dienstbetrekking. Hun vernieuwing bestaat uit de introductie van de notie 'cost of job loss', die "measures the difference between a worker's income in her current job, and what she will receive should she lose the job" (Schor 1987, 174). Nauwkeuriger is deze gedefinieerd als (Schor 1987, 176):

¹⁴ Het proces van meerwaarde-onttrekking en zijn implicaties voor de politieke organisatie van het arbeidsproces is volgens Gintis (1982) het sleutelstuk van een marxistische economische benadering. De arbeidswaardeleer wordt in dit verband overbodig geacht (Bowles, Gintis 1985).

¹⁵ Dit leidt ertoe dat de kapitalisten bij de concrete organisatie van het arbeidsproces en de introductie van nieuwe technieken niet alleen met een maximalisatie van het surplus maar ook met het verzekeren van dit surplus rekening moeten houden (Gordon 1976, Marglin 1974).

$$w^* = \frac{w - (ub + (1 - u) wn)}{y}$$

w^* = de kosten van baanverlies op jaarbasis, als percentage van het totale inkomen

w = jaarlijkse verdiensten in huidige baan

u = duur van de werkloosheid

b = jaarlijkse inkomensvervangende sociale uitkeringen

wn = jaarlijkse verdiensten in nieuwe baan

y = totale jaarlijkse inkomen, gedefinieerd als de totale verdiensten uit werkgelegenheid en de waarde van inkomens vervangende sociale uitkeringen.

Een verklaring van de veranderingen in de arbeidsproductiviteitsgroei vanuit de fluctuaties in de arbeidsintensiteit stuit op het probleem dat de arbeidsintensiteit niet direct kan worden waargenomen.¹⁶ In hun 'sociale arbeidsproductiviteitsmodel' ondervangen Weisskopf, Bowles en Gordon (1983) dit door een indirecte benadering van de arbeidsintensiteit via een kwantificering van de factoren die de motivatie van de werknemers en de effectiviteit van de controle door de werkgevers bepalen. De motivatie is in hun model afhankelijk van het reëel beschikbare loon, de veiligheid op het werk en de waardering voor het werk. De effectiviteit van de controle wordt door de intensiteit van het toezicht, de cost-of-job-loss en de inkomensongelijkheid bepaald. Gecombineerd met economische variabelen zoals de bezettingsgraad en de kapitaal-arbeidcoëfficiënt geeft de regressievergelijking van de SSA-auteurs een statistisch significante verklaring van de vertraging van de productiviteitsgroei in de Amerikaanse industrie. Een aantal veronderstellingen van dit model zoals de veronderstelde causaliteit tussen ongevallengraad en arbeidsintensiteit, zijn vervolgens ter

¹⁶ De meeste directe maatstaf van de arbeidsintensiteit is de Engelse 'percentage utilization of labour' (PUL) index. De index is afgeleid van de metingen van arbeidsstudie-ingenieurs in de Engelse industrie. Deze ingenieurs stellen voor gedetailleerde taken standaardtijden vast, die vervolgens met de daadwerkelijk gebruikte tijden worden vergeleken. Omdat de standaardtijden worden aangepast aan technische veranderingen en hierdoor voor technologische veranderingen worden gecorrigeerd, meet de PUL index impliciet hoe hard iemand werkt. Op basis van de PUL index komt Schor (1988) tot de conclusie dat voor Engeland in de periode 1970 - 1986 de cost of job loss een significante positieve invloed op de arbeidsproductiviteit heeft gehad. De drie miljoen werklozen in het Thatcher tijdperk hebben met andere woorden geleid tot grotere inspanningen. Green (1990) wijst er op dat de PUL index nog niet echt onderzocht is, waardoor het onduidelijk is of deze index daadwerkelijk meet waar hij door Schor (1988) voor wordt gebruikt.

discussie gesteld (Buhbe 1985, Grunberg 1986, Moseley 1986, Norton 1988). Als reactie hierop hebben de Radicals de meeste 'sociale' variabelen laten vallen en wordt de cost-of-job-loss als de centrale verklarende variabele beschouwd. Deze variabele wordt dan als indicator van de machtsverhoudingen tussen kapitaal en arbeid opgevat.¹⁷

De geschetste relatie tussen arbeidsproductiviteitsgroei en machtsverhoudingen wordt vervolgens ook gebruikt om de link tussen een SSA en het accumulatie-proces te expliciteren. Dit gebeurt via een investeringstheorie waarin de winsten de investeringen determineren en de winsten op hun beurt afhankelijk zijn van de machtspositie van de kapitalisten ten opzichte van hun werknemers, de buitenlandse concurrenten en de burgers:

"It may be illuminating, then, to consider profits as the spoils of a three front war fought by capital in its dealings with workers, foreign buyers and sellers, and the state (or indirectly with the citizenry). The military analogy is deliberate; it is intended to stress the essentially political nature of the profit rate and the strategic nature of the interaction involved in its determination. The representation of profits as the money measure of the power of capital bids us to explore in detail the manner in which the institutions which make up the SSA regulate the relative power of the contestants engaged in capital's three-front war." (Bowles, Gordon, Weisskopf, 1986, 137).

Binnen deze optiek is de functie van een SSA het garanderen van de machtspositie van de Amerikaanse kapitalisten in de verschillende arena's. Om deze machtsdimensie tot uiting te brengen hebben de Radicals de invulling van het SSA begrip veranderd. In plaats van een opsomming van elf noodzakelijke instituties bevat een SSA nu een ordening rond een drietal centrale relaties in kapitalistische economieën: arbeid-kapitaal, kapitaal-kapitaal (incl. internationale relaties) en de kapitaal-burgers verhouding. Later wordt nog expliciet onderscheid gemaakt tussen nationale en internationale concurrentieverhoudingen. Een aantal van de 'noodzakelijke' instituties is zonder moeite in het nieuwe schema terug te vinden, maar er zijn er ook zoals het geldwezen en de vraag- en aanbodstructuur waarvoor dit aanzienlijk moeilijker is. Deze laatste structuren verdwijnen dan ook uit beeld, waardoor een aantal structuren die van belang

¹⁷ De ideeën over de relatie tussen arbeidsintensiteit en de cost of job loss spelen ook in het overige werk van de Radicals een belangrijke rol. Volgens Lärm (1986, 73) Marglin (1990) en Bowles en Boyer (1990a) zijn het ook de meest vernieuwende bijdragen. Bowles en Gintis (1990a) gebruiken deze ideeën als basis voor een microfundering van de economie (zie Verhagen 1992).

(zouden kunnen) zijn in de crisis van de jaren zeventig en tachtig in het vervolg ~~over~~ buiten beschouwing blijven. Een belangrijke karakteristiek van de tweede fase van de SSA benadering is dat de concentratie nu bijna volledig op de naoorlogse periode ligt. In deze periode werd de machtspositie van de kapitalisten gegarandeerd door de Pax Americana op het internationale vlak, een kapitaal-arbeidakkoord voor de arbeidsverhoudingen, terwijl de relatie tussen de kapitalisten en de burgers in een zogenoemd 'kapitalist-burger akkoord' werd georganiseerd. Bowles, Gordon en Weisskopf (1984) geven een uitgebreide beschrijving van de naoorlogse SSA maar vanwege de centrale plaats in de analyse wil ik hier kort stilstaan bij het kapitaal-arbeidakkoord.

De beschrijving van dit akkoord hangt samen met de wijze waarop de Radicals tegen de relatie tussen politiek en economie aankijken (Bowles en Gintis 1982, 1986). In navolging van O'Connor beschouwen zij de kapitalistische maatschappij als een articulatie van een liberaal democratische staat en een kapitalistische economie. Beide structuren kennen een verschillende vorm van politieke participatie want in een kapitalistische economie worden de 'spelregels' door de bezitters van eigendom of hun vertegenwoordigers vastgesteld, terwijl een liberale democratie de rechten aan personen, ongeacht hun eigendomspositie, toekent.¹⁸ Beide principes van rechten zijn niet alleen verschillend maar ook potentieel met elkaar in conflict. Het principe van vrije vereniging van arbeiders staat bijvoorbeeld tegenover het principe van individuele contractvrijheid, terwijl anti-discriminatie principes de vrije uitoefening van eigendomsrechten beperken. De succesvolle articulatie in de periode na de Tweede Wereldoorlog kan volgens de

¹⁸ Deze opvattingen zijn onderdeel van een grotere maatschappijtheorie, waarin de werking van structuren wordt belicht. De drie belangrijkste structuren in de maatschappij, de economie, de staat en het gezin, structureren de maatschappelijke activiteiten van individuen en groepen. Een maatschappelijke activiteit is gedefinieerd als een sociale interventie met het doel om een bepaald aspect van de sociale werkelijkheid te transformeren of te stabiliseren. Op basis van hun objecten geven Bowles en Gintis de volgende typologie van activiteiten. Produktieve ('appropriative') activiteiten richten zich op de transformatie van de natuur. Distributieve activiteiten richten zich op de verdeling van gebruikswaarden binnen de gegeven regels. Politieke activiteiten richten zich op de transformatie of bestendiging van regels, terwijl culturele praktijken tenslotte zijn gericht op de instrumenten van het 'discours', de symbolen en culturele uitingen op basis waarvan solidariteit en fragmentatie tussen groepen tot stand komen. Belangrijk is nu dat de activiteiten en de structuren ('sites') niet samenvallen maar dat binnen elke structuur alle vier de soorten activiteiten op een specifieke wijze zijn georganiseerd. Een poging tot verandering van de controle over investeringen en de arbeidsdeling in een kapitalistische onderneming is daarom niet minder 'politiek' dan een campagne voor de wijziging van de manier waarop in een liberaal democratische staat beslissingen worden genomen.

Radicals in termen van een kapitaal-arbeidakkoord worden geanalyseerd.¹⁹ Hoewel dit akkoord uiteindelijk door de belangrijkste segmenten van kapitaal en arbeid werd geaccepteerd lag er geen formele overeenkomst aan ten grondslag. Het akkoord kwam vooral tot uiting in nieuwe instituties en vier belangrijke stukken wetgeving, die ieder op zich het resultaat van afzonderlijke strijd waren.²⁰ Als gevolg van dit akkoord beperkte het klassenconflict zich voortaan tot verdelingsvraagstukken zoals loonhoogte en het belasting- en uitgavebeleid van de staat (Bowles 1981). De vraagstukken van de controle over de technologie en de werkplek verdwenen bijna volledig naar de achtergrond, terwijl de Democratische Partij en de geallieerde vakbeweging de belangrijkste instrumenten van de arbeidersbeweging werden, waardoor de gewone leden weinig meer hadden in te brengen. In ruil voor hun eigen erkenning stemden de vakbonden in met winstgevendheid als het belangrijkste criterium voor het ondernemingsbeleid. In plaats van een revolutionair-socialistische en marxistische idioom overheerste voortaan een liberaal discours rond rechten (Bowles en Gintis 1986). De grotere rol van de staat in de naoorlogse periode is een belangrijke consequentie van het kapitaal-arbeidakkoord. Naast de verdelende functies probeerde hij via een keynesiaanse politiek van vraagmanagement cyclische fluctuaties te beperken en massa-werkloosheid te voorkomen. Daarnaast nam de staat via het stelsel van uitkeringen, gezondheidszorg en onderwijs, een groeiend deel van de reproductie van de arbeidskracht voor haar rekening.

In samenhang met de andere elementen van de naoorlogse SSA heeft het kapitaal-arbeidakkoord volgens de Radicals tot de hoge naoorlogse economische groei geleid. De naoorlogse SSA zorgde voor een hoge bezettingsgraad, lage loonkosten per eenheid produkt en lage grondstoffenprijzen. Deze factoren droegen bij aan een hoge en toenemende winstvoet, die op haar beurt de

¹⁹ Het kapitaal-arbeidakkoord of het keynesiaanse compromis is in de Amerikaanse geschiedenis voorafgegaan door Bowles en Gintis (1986, 330) door andere historisch specifieke institutionele 'accommodations'. Zo onderscheiden zij achtereenvolgens de Lockiaanse praktijk waarin de politieke participatie tot de bezittende klasse beperkt blijft; de visie van Jefferson om het eigendom onder de burgerij te verdelen; de strategie van Madison om 'deel' belangen onder burgers te bevorderen en zo een collectief optreden van de niet-bezitters te voorkomen.

²⁰ Belangrijke wetgeving betreft de 'Social Security Act' als de belangrijkste onderbouwing van de welvaartsstaat; de 'Wagner Act' die het recht voor arbeiders op onafhankelijke bonden regelt; de 'Taft-Hartley Act' legt de macht van bonden aan banden door een verbod op secundaire boycotts, de verwijdering van communistische vakbondsleiders en een inperking van stakingsrechten; de 'Employment Act' verplicht de federale overheid tot voeren van anti-depressie politiek wanneer nodig. Volgens Jefferies (1986) en Piore en Sabel (1984) is het niet mogelijk om van een kapitaal-arbeidakkoord te spreken en geeft dit een te positief beeld van de Amerikaanse verhoudingen.

winstverwachtingen vergrootte. Zo ontstond een gunstig klimaat voor toenemende investeringen en economische groei (Bowles en Edwards 1985, 336).

Een keerzijde van de hoge groei is dat deze op termijn de erosie van de SSA met zich meebracht. De internationale dominantie van de Verenigde Staten kwam onder druk te staan door de opkomst van Japan en West-Europa, in het bijzonder West-Duitsland, als concurrenten op de wereldmarkt, het groeiende verzet van de Derde Wereldlanden tegen de imperialistische politiek van de Verenigde Staten en tenslotte bedongen de grondstoffenexporteurs hogere prijzen voor hun grondstoffen (Bowles, Gordon, Weisskopf 1984, 79-84). Het kapitaal-arbeidakkoord reflecteerde de duale structuur van de Amerikaanse economie met enerzijds een scheiding tussen de grote, oligopolistische en kleine ondernemingen en anderzijds de arbeidsmarktsegmentering. Het akkoord gold vooral voor de grote ondernemingen en de werknemers uit het primaire segment. Het akkoord werd in eerste instantie ~~door~~ ondergraven door de 'uitgesloten' groepen arbeiders en burgers, die zich vanaf het einde van de jaren vijftig begonnen te verzetten tegen de toenemende inkomensverschillen tussen primaire en secundaire werknemers en de groeiende discriminatie naar ras en sekse. Het akkoord werd ook op twee manieren van binnenuit ondergraven. Ten eerste veranderden de opstelling en opvattingen van de werknemers, die als gevolg van de verminderde materiële onzekerheid meer betrokken raakten bij veiligheids- en gezondheidsproblemen en wensen op het vlak van democratisering en inhoudelijk en afwisselend werk gingen stellen. Ten tweede leidde de dalende cost-of-job-loss tot een verminderde controle over de arbeiders: de arbeidsintensiteit kon moeilijker vergroot en de lonen moeilijker gedrukt worden (Bowles, Gordon en Weisskopf 1984, 91). Het kapitalist-burger akkoord was gebaseerd op de rentabiliteit als het centrale principe in de maatschappij. Dit principe als zodanig werd niet aangevallen maar de wel enkele consequenties van dit primaat zoals een toenemende radio-activiteit en luchtvervuiling, milieu-onvriendelijke produkten en een verslechterring van de arbeidsomstandigheden. Dit verzet werd gedragen door talrijke protest- en consumentenbewegingen en behaalde successen op het vlak van de wetgeving en de rechtspraak.

De machtspositie van de Amerikaanse kapitalisten werd dus op drie fronten langzaam maar zeker aangetast. De gevolgen waren echter niet direct zichtbaar omdat de Amerikaanse economie in het midden van de jaren zestig een enorme 'boom' doormaakte. In de presentatie van het cost-of-job-loss concept is de werkloosheid als een belangrijke determinant van de krachtsverhoudingen tussen arbeid en kapitaal naar voren gekomen. Dit maakt het voor de betrokken partijen interessant om de werkloosheid te beïnvloeden. Zo zullen kapitalisten ter bescherming van hun machtspositie geen langdurige situatie van volledige werkgelegenheid nastreven (Kalecki 1943). Boddy en Crotty (1975) hebben dit

Tabel 4.1: *Enkele gestileerde feiten van de Amerikaanse economie*

	1948-66	1967-73	1974-79	1979-89
<u>macro-economische indicatoren</u>				
1. Groei BNP	3,8	3,1	2,5	2,6
2. Accumulatievoet	3,6	4,4	3,5	2,6
3. Produktiviteitsgroei	2,6	1,8	0,5	1,2
4. Overheidstekort (in % BNP)	-0,2	-0,6	-1,2	-2,5
5. Handelsbalans (in % BNP)	0,4	0,1	0,0	-1,8
6. Netto spaarquote (piekjaar)	9,6	10,8	8,5	3,2
7. Winstvoet na belastingen	6,9	7,0	5,6	6,0
8. Cost-of-job-loss	0,31	0,21	0,22	0,23
9. verandering relatieve importprijzen	-1,4	-0,3	5,2	-1,7
10. bezettingsgraad ²¹	0,98	0,99	0,96	0,94
11. reële rentevoet	-0,3	1,7	0,8	4,8
<u>niveau op piek van cyclus</u>				
12. reëel beschik. uurinkomen (in \$)	8,07	8,75	8,33	7,73
13. uren gewerkt per hoofd.	682	707	742	790
14. werkloosheid %	3,8	4,9	5,8	5,3
15. inflatie (consumptieprijzen)	3,5	8,7	13,3	4,6
<u>Indicatoren van ongelijkheid</u>				
16. inkomen 5% rijkste / 40% armsten	0,87	0,89	0,94	1,12
17. % mensen in armoede	14,7	11,1	11,7	13,1
18. ratio inkomen zwart/wit mannen	0,55	0,60	0,62	0,60
19. idem bij vrouwen	0,76	0,90	0,91	0,81
20. ratio zwart/ wit werkloosheid	2,15	2,19	2,41	2,53
21. ratio vrouw/man inkomens	0,58	0,57	0,60	0,68
<u>Onzekerheidsmaatstaven</u>				
22. % werklozen met een uitkering	39,3	41,1	42,2	32,6
23. schulden part. sector / BNP	0,84	0,88	0,92	1,03
24. hypotheek executie (per 10.000)	n.b.	38	38	106
25. faillissementen (per 10.000 ondern.)	52	36	28	98

Bron: Bowles, Gordon, Weisskopf (1990: 141, 144, 149, 151)

²¹ Deze hoge cijfers zijn de ratio's van de werkelijke ten opzichte van de potentiële output. De potentiële output is door Bowles, Gordon en Weisskopf zelf geschat, waarbij zij gebruik maken van de methode van de Council of Economic Advisers (Bowles, Gordon, Weisskopf 1988a, 132).

verder uitgewerkt tot een theorie van politieke conjunctuurscycli, die veronderstelt dat kapitalisten de zittende regering, indien nodig, zullen overtuigen van de noodzaak een beleid te voeren dat de toenemende macht van de arbeidersklasse bedwingt. Via een bezuinigings- of strikt monetair beleid zorgt de overheid dan voor een toename van de werkloosheid. Dit herstel van de winstcondities leidt op termijn tot een nieuwe boom, waardoor de werkloosheid weer afneemt. Omdat de aldus ontstane conjunctuurscyclus door de politiek wordt uitgelokt spreekt men van de politieke conjunctuurscyclustheorie.²²

Gegeven deze theorie zou de Amerikaanse overheid de boom van de jaren zestig via een uitgelokte recessie hebben moeten onderbreken om zo de machtspositie van het kapitaal weer te herstellen. Omdat deze reactie uitbleef, spreken de Radicals van een 'gemiste recessie'. Het uitblijven van deze recessie wordt toegeschreven aan de pressie van de burgerrechtenbeweging, de anti-Vietnambe-
weging en verzet van de kapitalisten (Bowles, Edwards 1985, 342).

De gemiste recessie droeg ertoe bij dat de erosie van de machtspositie van de kapitalisten zich vanaf het midden van de jaren zestig in een dalende winstvoet en accumulatievoet vertaalde. De onderbouwing van de SSA-auteurs bestaat uit drie stappen. De eerste stap omvat voor elke centrale relatie een institutionele analyse, waarin onderzocht wordt welke instituties bijdragen aan de stabiliteit van het accumulatieproces en de machtspositie van de kapitalisten ondersteunen. In deze fase wordt ook aandacht besteed aan veranderingen binnen de institutionele arrangementen en de wijze waarop de instituties eventueel in een crisis geraken. Voor de naoorlogse periode komen Bowles, Gordon en Weisskopf (1990, 11) tot de volgende fasering, terwijl tabel 4.1 enkele gestileerde feiten ter onderbouwing van deze fasering geeft.

- 1948 - 1966 : aanhoudende naoorlogse welvaart
- 1966 - 1973 : eerste fase van de crisis: erosie van de naoorlogse SSA
- 1973 - 1979 : tweede fase van de crisis: politieke patstelling
- 1979 - 1989 : derde fase van de crisis: overwicht voor de kapitalisten

De tweede stap omvat pogingen om de institutionele ontwikkelingen in SSA indicatoren samen te vatten (Tabel 4.2).²³ Dit kunnen speciaal ontwikkelde

²² In een later stadium zijn er ook andere interpretaties van politieke conjunctuurscycli gekomen, waarin bijvoorbeeld zittende regeringen proberen door een expansief beleid in het verkiezingsjaar de verkiezingen te winnen omdat het stemgedrag door de actuele macro-economische situatie wordt bepaald.

²³ Katzner (1990) wijst op de grote problemen om economische variabelen of indicatoren als proxie voor institutionele ontwikkelingen te beschouwen.

indicatoren zijn zoals de reeds genoemde cost-of-job-loss of bekende variabelen zijn zoals de ruilvoet, die als indicator voor de internationale machtspositie wordt opgevat. De derde en laatste stap bestaat uit het gebruik van de SSA indicatoren in econometrische toetsingen om zo de ontwikkeling van economische grootheden (winstvoet en arbeidsproductiviteit) te verklaren. Op basis van de genoemde fasering van de naoorlogse periode, verklaren de Radicals de verschillen in economische grootheden tussen twee verschillende fasen vanuit veranderingen in de SSA indicatoren. Aangevuld met variabelen als de bezettingsgraad en de reële rente, zijn alle SSA indicatoren statistisch significant in een verklaring van de winstvoet (Bowles, Gordon, Weisskopf 1986, 1988a).²⁴

Tabel 4.2: *Indicatoren van de SSA en hun effecten op de winstvoet*

Dimensies van de SSA	Indicatoren van macht van kapitalisten	Effect op winstvoet
1. Kapitaal-arbeidakkoord	<ul style="list-style-type: none"> • cost-of-job-loss • index van arbeidersverzet (samengesteld uit stakingsactiviteit, verloop onder arbeiders, doel van staking) 	<ul style="list-style-type: none"> • reële loon (-) • arbeidsintensiteit (+) • bezettingsgraad (+) • input/output coëfficiënten (-)
2. Pax Americana	<ul style="list-style-type: none"> • handelsmacht (reële rentevoet en militaire macht van VS) 	<ul style="list-style-type: none"> • ruilvoet (+)
3. Kapitaal-burgerakkoord	<ul style="list-style-type: none"> • index van overheidsregulering van het bedrijfsleven • aandeel van kapitalisten in totale belastingen 	<ul style="list-style-type: none"> • winstbelastingdruk (-) • bezettingsgraad (+) • input/output coëfficiënten (-)²⁵
4. Matiging van de concurrentie tussen kapitalisten onderling	<ul style="list-style-type: none"> • importpenetratie • krapte op produktmarkten 	<ul style="list-style-type: none"> • reële loon (-) • ruilvoet (+) • bezettingsgraad (+)

Bron: Bowles, Gordon, Weisskopf 1988a (vgl Bowles, Edwards 1985, 337)

²⁴ Gordon (1989b) heeft recentelijk een geheel andere methode toegepast om het moment van inwerkingtreding en het begin van de crisis van de naoorlogse SSA te bepalen. Het criterium is de stabiliteit van de karakteriserende winstvergelijking van de naoorlogse SSA. Op basis Met behulp van een 'rolling regressions backward' methode komt Gordon tot de conclusie dat de hoogtijdagen van de naoorlogse in de periode 1951-1967 lagen.

²⁵ De redenering is dat toenemende wetgeving, de kapitalisten dwingt minder efficiënte produktietechnieken te hanteren.

Het jaar 1979 markeert volgens de Radicals een omslag in de politieke verhoudingen. De politieke patstelling werd doorbroken en er werd vanaf dan een openlijke politieke strijd gevoerd, waarin de kapitalisten de aangetaste machtspositie probeerden terug te winnen. Omdat zij hierin ook slaagden wordt de derde fase van de crisis ook wel als de periode van 'business ascendancy' bestempeld.²⁶ Vanuit de optiek van de Radicals zou dit tot economisch herstel hebben moeten leiden. Het uitblijven van dit herstel heeft de Radicals ertoe gebracht om hun theoretisch kader te verfijnen.

4.2.3 De derde fase: de contradicties van het Reagan beleid onderzocht

Het Reagan beleid zoals dat in de jaren tachtig werd gevoerd kan volgens Bowles, Weisskopf en Gordon (1990, 123) in vijf punten worden samengevat. Ten eerste werd er een restrictief monetair beleid gevoerd om een hoge rentevoet te krijgen. Zo kon voor de eerste helft van de jaren tachtig een recessie worden geforceerd, en vervolgens een lage groei om te voorkomen dat de grote vraag naar arbeid tot hogere lonen en inflatie zou leiden. Een tweede onderdeel was een aanval op de vakbonden en het intimideren van werknemers door middel van een hoge werkloosheid, een anti-vakbond beleid op het vlak van wetgeving en overheidsbeleid met bijbehorende ideologie. Ten derde werd een deregulering voor het bedrijfsleven doorgevoerd, waarin onder meer een deel van de milieuwetgeving werd teruggedraaid. Ten vierde zorgde de belastingpolitiek voor een inkomensverschuiving van de grote meerderheid naar de welgestelden en de kapitalisten. Een vijfde en laatste onderdeel was uitbreiding van de defensie en een agressieve 'gunboat diplomacy' om weer een internationaal economisch voordeel te verkrijgen.

Dit rechtse beleid dat expliciet op een versterking van de machtspositie van de kapitalisten was gericht, zou vanuit het SSA perspectief gezien, tot een herstel van de winsten en vervolgens van de investeringen hebben moeten leiden. Maar zowel de winsten als de investeringen bleven in de jaren tachtig bij de verwachtingen achter. Het bleek met andere woorden onmogelijk om de drie belangrijkste determinanten van de investeringen – de winstvoet na belastingen,

²⁶ De omslag wordt gemarkeerd door de 'koude douche' recessie aan het begin jaren tachtig die vergezeld ging van een expliciete poging om de machtspositie van arbeiders en burgers te breken door middel van een tegenoffensief op de werkplek, 'union busting', 'concession bargaining', de verplaatsing van de industrie naar andere regio's en een toename van de investeringen in het buitenland (zie ook Edwards, Podgursky 1986).

de reële rentevoet, de bezettingsgraad – tegelijk ten gunste van de winstvoet te sturen. Bowles, Gordon en Weisskopf (1990) verklaren deze onverenigbaarheid eerst in de terminologie van de mainstream economen en vervolgens met behulp van hun eigen kader. In het eerste geval is er sprake van twee afrijsituaties. Tegenover de wenselijkheid van een hoge bezettingsgraad om zo via een hoog winstaandeel en daardoor hoge winstvoet de investeringen te stimuleren, staat namelijk de wenselijkheid van een lage bezettingsgraad om zo een hoge werkloosheid te creëren, die via een hoge arbeidsdiscipline ook een hoog winstaandeel met zich meebrengt. De tweede afrijl betreft de keuze tussen een lage reële rente om de investeringen te bevorderen enerzijds en een hoge reële rentevoet om de waarde van de dollar op peil te houden en zo door middel van een reële importprijsverlaging bij te dragen aan een hoog winstaandeel, anderzijds. Als gevolg van deze trade-offs is een beleid gericht op verhoging van het winstaandeel in het algemeen moeilijk te combineren met een beleid gericht op een hoge bezettingsgraad en een lage rentevoet.

Het rechtse beleid om de investeringen te stimuleren faalde omdat de ingezette instrumenten, namelijk een hoge werkloosheid, rente en dollarkoers, weliswaar hun individuele doelen bereikten, lage lonen, hoge arbeidsdiscipline en gunstige ruilvoet maar een keerzijde in de vorm van een lage bezettingsgraad kende. Terwijl aan de ene kant het winstaandeel werd vergroot, zorgde de lagere bezettingsgraad aan de andere kant toch voor een lage winstvoet, die op haar beurt de investeringen ontmoedigde.

Deze bevindingen hebben de SSA-auteurs ertoe gebracht hun machtsconcept te herformuleren. Zij onderkennen nu dat verschuivingen in de machtsverhoudingen verschillende oorzaken kunnen hebben en dat machtsuitoefening kostbaar kan zijn. Een versterkte machtspositie van de kapitalisten kan voortkomen uit een verbod op vakbonden, een toename van etnische conflicten onder arbeiders maar ook uit een toename van de werkloosheid. Maar een poging om de machtspositie te versterken, bijvoorbeeld door een vergroting van de werkloosheid en tot een toename van de cost-of-job-loss kan repercussies hebben op de andere determinanten van de winstvoet zoals een lagere bezettingsgraad. De cost-of-job-loss is op dat moment geen goede indicator voor de machtspositie van de kapitalisten omdat daarin geen rekening gehouden wordt met de kosten van de machtsuitoefening. Om de machtsverschuivingen die ten koste gaan van de winstvoet te elimineren, maken de SSA-auteurs een onderscheid tussen 'waargenomen' en 'onderliggende macht'. De waargenomen macht is de aggregatie van de indices van de machtspositie in de verschillende arena's in één samengestelde index. Om nu verschuivingen in de waargenomen macht die voortvloeien uit veranderingen van de bezettingsgraad en de reële rentevoet te elimineren, wordt de waargenomen macht uitgaande van een constante bezettingsgraad en

reële rentevoet opnieuw berekend. De aldus gevonden index wordt de onderliggende machtspositie van de kapitalisten genoemd. Veranderingen in deze index representeren machtsverschuivingen die de winstgevendheid beïnvloeden, maar die niet uit (on)gunstige macro-economische ontwikkelingen volgen.²⁷ Een empirische studie voor de naoorlogse periode laat zien dat de onderliggende macht tot aan het midden van de jaren zestig toenam, waarna een langdurige daling tot aan het eind van de jaren 70 is opgetreden. In het begin van de jaren tachtig was er sprake van een korte opleving. Tot aan het eind van de jaren 70 gingen de waargenomen en onderliggende macht gelijk op, maar vanaf die periode nam de waargenomen macht veel sterker toe dan de onderliggende macht. Hieruit kan worden geconcludeerd dat de sterkere machtspositie vooral moet worden toegeschreven aan een lage bezettingsgraad en hoge reële rentevoet. De heerschappij van het conservatieve beleid na 1979 heeft de erosie van de naoorlogse SSA niet kunnen keren. Zij is er vooralsnog niet in geslaagd de structurele relaties tussen de macht van de kapitalisten, winstgevendheid en accumulatie te versterken. Maar vanwege het ambitieuze karakter van de conservatieve agenda en haar concentratie op institutionele verandering, is het volgens Bowles, Gordon, Weisskopf (1990) voor een definitief oordeel nog te vroeg.

4.3 Evaluatie

De evaluatie van de SSA benadering kent de volgende opbouw. Allereerst worden de vernieuwingen in het SSA kader en de grote aandacht voor de macht van de kapitalisten besproken. Vervolgens wordt onderzocht in hoeverre de Radicals hun bewering van een structurele crisis van de naoorlogse SSA hebben kunnen waargemaakt. Een belangrijke rol in de crisisverklaring wordt door het cost-of-job-loss effect gespeeld. Mede omdat sommige Radicals dit als hun belangrijkste bijdrage zien wil ik hier wat langer bij stilstaan. Thema's die hierbij aan bod komen zijn in hoeverre wordt rekening gehouden met sectorale en

²⁷ Dezelfde analyse kan ook geformuleerd worden in termen van exogene of endogene verklaring van de machtserosie. De onderliggende macht dan verwijst naar ontwikkelingen die exogeen zijn aan de interne dynamiek van het accumulatieregime, en dus bijvoorbeeld niet wordt veroorzaakt door een toename van de werkloosheid die voortkomt uit een daling van de bezettingsgraad. De Radicals claimen dat de daling van de winstvoet een gevolg is van de erosie van de onderliggende macht van de kapitalisten, deze was onafhankelijk van de ontwikkelingen in het accumulatieproces zelf. "Whether we can eventually develop an analysis which treats that erosion of capitalist power as endogenously generated by the internal contradictions of the postwar SSA remains to be seen" (Gordon 1989b, 23)

internationale verschillen in institutionele arrangementen, de positie ten opzichte van de mainstream economie en de spanning tussen algemene theorie en historische uniciteit.

Het SSA kader

Het SSA kader is ontwikkeld voor een verklaring van de afwisseling van periodes van groei en crisis vanuit de opkomst en ondergang van historisch unieke sociale structuren. In de ontwikkeling van dit kader valt op dat algemene uitspraken steeds meer naar de achtergrond zijn verdwenen en in plaats daarvan wordt de historische contingentie voor het uitbreken van de crisis, de duur van de crisisperiode, het einde van de crisis en de duur van de groeiperiode benadrukt (McDonough 1990). Hierdoor ontbeert het SSA concept voorspellende en verklarende waarde en is zij in plaats van een theorie eerder tot een methodologisch kader voor historisch onderzoek geëvolueerd. In eerste instantie is overigens wel degelijk geprobeerd om tot een theorie van de historische ontwikkeling van het kapitalisme te komen. Toen echter de tekortkomingen en hiaten, vooral met betrekking tot de relatie tussen ontwikkelingen in de SSA en het accumulatieproces, te fundamenteel bleken hebben de Radicals het kader geherformuleerd.

Deze vernieuwing heeft een aantal belangrijke voordelen met zich meegebracht. Ten eerste wordt het door het verleggen van de aandacht van twaalf abstracte instituties naar drie belangrijke relaties, namelijk arbeid-kapitaal, kapitaal onderling en kapitaal-burgers, mogelijk om de actoren te identificeren die in staat zijn om institutionele arrangementen te veranderen. Er moet direct worden aangetekend dat de Radicals deze ruimte nog niet hebben benut. Een tweede aspect van de vernieuwing is de explicatie van de relatie tussen de SSA en het accumulatieproces. In plaats van het vrij vage idee van een noodzakelijke stabiliteit om winstverwachtingen te creëren, wordt nu de winstvoet afhankelijk gesteld van de krachtsverhoudingen, waarbij de SSA een dominante positie van de Amerikaanse kapitalisten moet garanderen. De aandacht van de Radicals voor de machtsdimensie moet als een positieve bijdrage aan de economische wetenschap worden beschouwd. De Radicals proberen deze machtsdimensie volledig in een economische analyse te integreren en gaan hiermee verder dan ad-hoc opmerkingen dat macht een rol speelt. Een tweede positief aspect is dat zij het begrip macht operationaliseren en met behulp van speciaal geïntroduceerde variabelen ook proberen te kwantificeren. Een derde en misschien wel belangrijkste bijdrage is dat macht geen vaststaand gegeven is maar dat machtsverhoudingen in de loop van de tijd kunnen verschuiven (Gordon 1990). Dit betekent ook dat de macht van de kapitalisten zowel toe als af kan nemen.

De grote nadruk op macht in het SSA kader en de sterke koppeling van de winstvoet aan de machtspositie van de kapitalisten heeft ook een keerzijde in de zin dat de Radicals op dit punt vaak doorschieten. De gekozen invalshoek, bijvoorbeeld machtsongelijkheid of conflicten, is in het algemeen relevant maar wordt vervolgens veralgemeniseerd waarbij andere mogelijke perspectieven worden verwaarloosd (Norton 1988a). In het verlengde hiervan worden partiële verklaringen gebruikt om macro uitkomsten te verklaren. Dit resulteert in analyses waarvan de strekking redelijk plausibel is maar die niet volledig overtuigen. Het blijft onduidelijk hoe andere potentiële crisisoorzaken uit de marxistische crisistheorieën zoals overproductie, onderconsumptie of een tendentiële daling van de winstvoet aan machtsverhoudingen kunnen worden toegeschreven en in het SSA kader geïntegreerd kunnen worden. Ook de aandacht voor concurrentieverhoudingen is in dit verband problematisch. De concurrentiepositie wordt mede door kwalitatieve (Schumpeteriaanse) aspecten zoals produktvernieuwing, kwaliteit en de introductie van nieuwe, efficiëntere, produktiemethoden bepaald. Achterstanden op deze gebieden kunnen tot een daling van het marktaandeel leiden en via een lagere bezettingsgraad tot een dalende winstvoet. Dit soort (produktiviteits) verschillen kunnen moeilijk tot machtsverschillen worden herleid. Een derde probleem is dat wijzigingen in de aard van het accumulatieproces, zoals de regulationisten met hun accumulatieregime concept pogen te doen, niet geanalyseerd kunnen worden. De concentratie op macht heeft er ook toe bijgedragen dat de oorspronkelijke vraagstelling omtrent de lange termijn ontwikkeling en de daarin opgetreden kwalitatieve veranderingen enigszins uit het zicht is verdwenen. In het verlengde hiervan is het bovendien twijfelachtig of de concentratie op de macht van de kapitalisten een bruikbaar uitgangspunt voor een historische analyse is aangezien de Radicals zelf al aangeven dat zowel een te sterke als een te zwakke machtspositie van de kapitalisten tot een crisis kan leiden.²⁸

Daarnaast is de machtsopvatting van de SSA-auteurs ook tweeslachtig. In het algemeen wordt een nul-som opvatting van macht gehanteerd waarin iedere machtsverschuiving als winst voor de ene en verlies voor de andere partij wordt opgevat. Macht wordt hier min of meer geïdentificeerd met fysieke dreiging of dwang en in samenhang met het uitgangspunt van vaststaande, liefst eng geformuleerde, belangen van actoren vergemakkelijkt dit de analogie met de

²⁸ Zie voor dit eerste hun analyse van de crisis van de jaren dertig (Weisskopf, Bowles, Gordon 1985).

militaire strijdkunst (zie de verwijzing naar de drie fronten oorlog).²⁹ In deze optiek is een compromis of positieve afruil uitgesloten. Dit in tegenstelling tot de opvattingen over de naoorlogse akkoorden die enerzijds als een compromis worden opgevat omdat de kapitalisten bepaalde concessies hebben gedaan, maar anderzijds ook de machtsposities van de Amerikaanse kapitalisten garanderen. Een voor de Radicals karakteristieke redenering is dan dat binnen deze akkoorden in eerste instantie verschillende logica's naast elkaar kunnen bestaan maar er een moment komt waarop deze vreedzame coëxistentie omslaat in een situatie waarin één van de twee effecten gaat domineren. Via een extern criterium (winstvoet) wordt vervolgens een omslagpunt bepaald, dat vooral beschreven maar niet verklaard wordt.³⁰

De structurele crisis van het naoorlogse model

Een centrale claim in het latere werk van de SSA-auteurs is, dat de jaren zeventig en tachtig als de structurele crisis van het naoorlogse SSA moet worden beschouwd. In hoofdstuk drie zijn voor de beoordeling van deze bewering zes criteria geïntroduceerd. Vanwege hun algemene karakter en om een vergelijking met de analyses van de regulationisten mogelijk te maken, kunnen deze criteria worden aangepast en zou de analyse van de SSA-auteurs de volgende punten moeten kunnen bevestigen:

1. De groeiperiode wordt gekarakteriseerd door de aanwezigheid van een geheel van stabiele instituties. Ontwikkelingen binnen deze instituties of politieke en economische evoluties hebben deze instituties zodanig geërodeerd dat zij niet langer de accumulatie bevorderen.
2. Herstel en terugkeer naar de institutionele arrangementen van de gouden jaren zijn onmogelijk.
3. Er is geen sprake van een vloeiende beweging naar een nieuwe institutionele structuur. Een inventarisatie van veranderingen rond institutionele vormen laat nieuwe en oude vormen, experimenten en mislukkingen zien.
4. Een nieuwe SSA kan slechts ontstaan indien de ontwikkelingen op de verschillende gebieden enige coherentie vertonen en de arbeid-kapitaal,

²⁹ Elders erkennen de SSA-auteurs dat macht geen eenduidig concept is. Zo stellen Bowles en Gintis (1986, 94): "Power is heterogeneous, wielding a variety of weapons, yielding to a host of counterpressures, and obeying no single logic. Power is not an amorphous constraint on action but rather a structure of rules empowering and restraining actors in varying degrees".

³⁰ Een bijkomend probleem is dat omdat winstgevendheid als de belangrijkste indicator van macht wordt beschouwd, het verschil tussen macht en rentabiliteit onduidelijk blijft.

kapitaal-burgerverhoudingen en de relaties tussen kapitalisten onderling op elkaar zijn afgestemd.

5. Een verklaring geven voor de richting waarin de oplossingen worden gezocht en aangeven waarom op een gegeven moment bepaalde vernieuwingen standhouden en anderen niet. En hierbij de ruimte voor politieke keuzes en strategische beslissingen aantonen.
6. Recentelijk is duidelijk geworden dat landen, regio's, branches en zelfs ondernemingen op uiteenlopende wijze en met wisselend succes op de crisis hebben gereageerd. Een analyse moet de verschillen in succes en de verschillen in gemaakte keuzes verklaren.

De SSA-auteurs hebben zich in hun crisisanalyses vooral op het eerste punt geconcentreerd. Hun modellen hebben expliciet ten doel om de consequenties van het vastlopen van de SSA voor de accumulatie te analyseren en daarnaast kunnen de SSA-auteurs aannemelijk maken dat bepaalde instituties (een keynesiaans beleid, werkloosheidsuitkeringen) bijdragen aan het voortduren van de crisis. Weisskopf, Bowles en Gordon (1988) erkennen dat zij de erosie van de SSA vooral beschrijven en niet zozeer verklaren. Wanneer de contradicties van het Reagan beleid geanalyseerd worden, verandert de argumentatie enigszins. De verscherping van de crisis wordt dan niet verklaard vanuit de steeds verder vastlopende sociale accumulatiestructuur maar vanuit de keuze van rechts om de machtsverhoudingen te veranderen. Deze interpretatie volgt meer het gedachten-goed van Kalecki dan het concept van een 'grote crisis'. Een mogelijke combinatie van beide redeneringen zou kunnen zijn dat het niet langer functioneren van traditionele oplossingen, zoals uitgelokte recessies een signaal van een structurele crisis is.³¹ In dit geval moet er meer aan de hand zijn en de oorzaken dieper liggen. De Radicals hebben geprobeerd dit te ondervangen door het onderscheiden van 'waargenomen' en 'onderliggende' machtsposities van de Amerikaanse kapitalisten. Problematisch hierbij is dat de notie 'onderliggende macht' weliswaar kan worden gekwantificeerd maar als abstract begrip onduidelijk blijft.

Soortgelijke tegenstrijdigheden doen zich voor bij de bepaling van het structurele karakter van de crisis waarbij zowel een theoretische als een institutionele invalshoek gehanteerd kan worden. In de theoretische argumentatie wordt de afnemende arbeidsproduktiviteitsgroei verklaard vanuit een dalende arbeidsintensiteit als gevolg van een dalende cost-of-job-loss. Vanuit de positie van de kapitalisten is een vergroting van de werkloosheid of verlaging van de sociale

³¹ Dit is precies de definitie van een non-reproductive cycle (zie 4.2.1).

uitkeringen een voldoende oplossing zonder dat een institutionele herstructurering noodzakelijk is. Deze opvatting wijkt af van de ideeën van Gordon, Edwards en Reich (1982), die juist stellen dat historisch unieke structuren van arbeidsmarkt en arbeidsproces aan hun contradicties ten ondergaan. Vanuit dit perspectief zou de afnemende arbeidsintensiteit of produktiviteit een indicatie van een 'uitputting' van het naoorlogse model kunnen zijn, en daarmee niet als een conjunctureel verschijnsel moeten worden beschouwd. Deze redenering is vergelijkbaar met de stelling van een crisis van het fordistische produktieproces door de regulationisten.

De vragen die bij de institutionele analyse open zijn gebleven zijn ten eerste in hoeverre de aangevoerde ontwikkelingen ook een erosie van de macht van de kapitalisten betekenen en of de link met het cost-of-job-loss model kan worden gelegd. Ten tweede is er de vraag in hoeverre deze ontwikkelingen een structureel karakter kennen. De beschrijving van de naoorlogse kapitaal-arbeidverhouding concentreert zich namelijk op het bestaan van een zogenoemd 'labor accord', die een specifieke dynamiek van de Amerikaanse economie met zich meebracht. Het verzet tegen dit akkoord wordt in eerste instantie buiten de betrokken groepen arbeiders gelokaliseerd. Het zijn de uitgesloten groepen arbeiders die zich gaan roeren. Maar omdat deze groepen in de naoorlogse SSA een secundaire rol speelden, blijft open hoe dit verzet tot een economische crisis kan leiden. Een tweede bron van verzet is afkomstig van de arbeiders uit het primaire segment. Deze keren zich tegen de bestaande organisatie van het arbeidsproces en krijgen meer oog voor gezondheid en veiligheid op het werk. Het inschatten van het structurele karakter wordt in dit geval bemoeilijkt doordat de Radicals zich niet uitlaten over de oorzaken van dit verzet. Is het een gevolg van de veranderde machtsverhoudingen, tot uiting komend in een afnemende cost-of-job-loss, of volgt zij uit een diepere trend naar inhoudelijk, verantwoordelijk, gezond en veilig werk? Is er met andere woorden sprake van een onomkeerbaar proces, waarin een nieuwe machtsverschuiving niet tot een verdwijning van deze eisen zal leiden? In dit laatste geval is er sprake van een daadwerkelijke crisis en onmogelijk herstel van het naoorlogse kapitaal-arbeidakkoord.³²

Voor de punten 2 tot en met 6 geldt dat de SSA-auteurs hier minder aandacht aan hebben besteed. De onmogelijkheid van een terugkeer naar de oude SSA wordt onvoldoende onderbouwd. De inventarisatie van veranderingen in de SSA is minimaal. In Gordon, Edwards en Reich (1982) worden drie fasen in de

³² De vraag is ook of alternatieve verklaringen niet te gemakkelijk worden uitgesloten. Bijvoorbeeld het bereiken van de endogene grenzen van het systeem en opkomst van nieuwe methoden, die beter rekening houden met kwaliteitseisen en noodzaak van snellere produktvernieuwing.

ontwikkeling van een SSA onderscheiden, namelijk exploratie, bloei en verval. De SSA-auteurs hebben zich vooral geconcentreerd op het verval van de oude SSA. Het zoeken naar en experimenteren met nieuwe institutionele vormen krijgt incidenteel aandacht (Edwards, Podgursky 1986, Brown, Reich 1989) maar wordt niet in een grotere analyse geïntegreerd. De nadruk komt bijna volledig te liggen op het gevoerde macro-economische beleid, dat in de naoorlogse periode juist een secundaire rol speelde. Het oorspronkelijke idee van politieke strijd en het belang van keuzen in een grote crisis komt niet uit de verf. Gegeven deze beperkte aandacht voor alternatieve mogelijkheden, ligt het voor de hand dat de SSA-auteurs nauwelijks ingaan op de vraag welke vernieuwingen standhouden en welke experimenteren zullen falen. Het vraagstuk van uiteenlopende sectorale en nationale ontwikkelingen wordt tenslotte bijna volledig genegeerd. Er wordt af en toe wel gesuggereerd dat hun analyse voor de belangrijkste OECD landen opgaat maar dit wordt verder niet uitgewerkt. Dit is jammer want een analyse in deze richting zou de grote nadruk op macht kunnen nuanceren.³³

De analyses van de Radicals van de ontwikkelingen in de afgelopen 25 jaar laten niet alleen een aantal vragen onbeantwoord, maar stellen eigenlijk ook hun eigen SSA kader ter discussie. Want hoewel de naoorlogse SSA volgens hen al 25 jaar aan erosie onderhevig is, is er geen sprake van een neerwaartse spiraal volgens de gangbare maatstaven. De gemiddelde economische groei ligt voor deze periode eerder boven het naoorlogse niveau en bovendien kenden de jaren tachtig de langste opgaande fase van de conjunctuurencyclus sinds 1945. Aangezien de contouren van een nieuwe SSA volgens de Radicals nog niet zichtbaar zijn, kan een economie kennelijk zonder een stabiele SSA groeien. Natuurlijk kan worden gewezen op de grote onevenwichtigheden in de Amerikaanse economie, die in de grote handels-, betalingsbalans- en begrotingstekorten en de schuldencrisis tot uiting komen. Maar ook hiervoor geldt dat zij tot op heden nog steeds in toom zijn gehouden. De problemen van de SSA-auteurs zijn niet uniek want in feite hebben alle theoretische benaderingen moeite om het samengaan van fundamentele instabiliteiten en economische groei te verklaren. De SSA-auteurs spreken bij voorkeur van een verval van de oude SSA zonder dat de contouren van een nieuw model al zichtbaar zijn. Dit roept de vraag op of structurele veranderingen überhaupt in de modellen van de Radicals zichtbaar kunnen worden. Gaat dit via een afnemende significantie of juist andere waarden van de parameters? Door de macht van de kapitalisten als ijkpunt te nemen blijft onduidelijk in hoeverre andere vormen van machtsuitoefening tot uiting kunnen

³³ Toepassing van het SSA-kader op niet-Amerikaanse economieën zou bijvoorbeeld duidelijk maken dat kapitalisten geen dominante positie op de wereldmarkt nodig hebben om winst te maken.

komen. Om in de termen van de discussie rond de arbeidsintensiteit te blijven, in hoeverre wordt een groter gewicht voor hegemoniale strategieën ten koste van cost-of-job-loss zichtbaar. Het onbeantwoord laten van dit soort vragen draagt ertoe bij dat het project van de Radicals om de stagnatie in de jaren zeventig en tachtig vanuit een stadia-theoretisch perspectief te analyseren vooralsnog in zijn goede bedoelingen blijft steken.

De cost-of-job-loss, macht en de arbeidsintensiteit

De ideeën over de relaties tussen de cost-of-job-loss en arbeidsintensiteit en produktiviteit spelen een belangrijke rol in het werk van de Radicals. Het vervangen van de werkloosheid door de cost-of-job-loss als indicator van de krachtsverhoudingen tussen kapitaal en arbeid geeft een preciezer beeld van de individuele onderhandelings situatie tussen arbeider en kapitalisten.³⁴ Deze onderhandelings situatie wordt gedetermineerd door de alternatieven die beide partijen hebben en cost-of-job-loss geeft een beter beeld voor de alternatieven van de individuele arbeider. Het is vreemd dat de vakbonden in dit concept geen rol meer spelen maar dat kan samenhangen met het feit dat de cost-of-job-loss de individuele onderhandelings situatie moet reflecteren. Op dit punt heeft het werk van de Radicals een stille maar ingrijpende verandering ondergaan. In de oorspronkelijke formulering waarin de positie van de arbeiders mede werd bepaald door de organisatiegraad en de onderlinge ongelijkheid in inkomen en arbeidsmarktpositie is het kapitaal-arbeidconflict in het arbeidsproces verengd tot een optimaliseringsprobleem voor de kapitalisten, waarbij de reacties van de arbeiders als bekend gelden en het loon de strategische variabele is. In de meest recente modellen is er feitelijk geen conflict meer omdat de arbeiders op basis van het aangeboden loon een van tevoren bekend inspanningsniveau zullen kiezen.³⁵ De spanning tussen micro-economische redeneringen en macro argumenten komt ook op andere plaatsen in het werk van de Radicals terug. In de theorie van de politieke conjunctuurencyclus kunnen kapitalisten bijvoorbeeld wel collectief optreden.

³⁴ Volgens van Riel (1989) geeft de cost-of-job-loss ook betere empirische resultaten dan de werkloosheid wanneer de winstvoet verklaard moet worden. De cost-of-job-loss index is in de jaren zeventig constant gebleven, net zoals de winstvoet. In dezelfde periode is het werkloosheidspercentage wel aanzienlijk toegenomen. Dat de relatie tussen het werkloosheidspercentage en de winstvoet in de jaren zeventig niet langer opgaat, blijkt ook uit de opkomst van 'non-reproductive cycles'.

³⁵ Deze modellen spelen op het niveau van de onderneming. Vakbonden en bedrijfstakgebonden omstandigheden komen er niet aan te pas.

De Radicals beschouwen de cost-of-job-loss als de belangrijkste determinant van de arbeidsintensiteit, die op haar beurt als voornaamste determinant van de arbeidsproductiviteit wordt opgevat. Maar naar mijn mening geven zij weinig theoretische redenen en empirisch bewijsmateriaal in de vorm van case-studies om de centrale plaats van de arbeidsintensiteit te rechtvaardigen. Dit geldt in het bijzonder voor hun verklaring van de crisis van het naoorlogse model. Andere determinanten van de arbeidsproductiviteit zoals de automatiseringsgraad, arbeidsorganisatie, produktiviteitsreserves van specifieke rationaliseringstypen en investeringen worden zonder duidelijke motivering terzijde geschoven, terwijl deze determinanten op zich ook geëndogeniseerd kunnen worden (Künzel 1986).

De aandacht van de Radicals voor het productieproces en hun bevindingen omtrent de lonen en werkloosheid als determinanten van de produktiviteit geenszins uniek is in de economische wetenschap (Schor 1988). Binnen de mainstream economie wordt meer en meer van het Walrasiaanse model afgeweken en de onderneming als een sociale organisatie opgevat. In dit verband is vooral de 'efficiency wage' theorie van Akerlof, Yellen, Shapiro en Stiglitz van belang (zie Stiglitz 1987 voor een overzicht).³⁶ Deze theorie is een antwoord op de vraag waarom ten tijde van grote onvrijwillige werkloosheid in het begin van de jaren tachtig de lonen niet daalden (Rebitzer 1989). Deze theorie stelt dat het voor ondernemingen onrendabel kan zijn om de lonen te verlagen omdat een loonsverlaging een lagere produktiviteit met zich mee brengt. De efficiency wage theorie kent twee varianten, namelijk 'effort regulation' en 'shirking' modellen. In de 'effort regulation' modellen, die vergelijkbaar zijn met de modellen van de Radicals, wordt verondersteld dat de arbeidsruil ongedetermineerd is en de feitelijk geleverde arbeid afhankelijk is van het vermogen van de werkgever om autoriteit uit te oefenen over de werknemer. De 'shirking' modellen veronderstellen dat de werknemer zich in principe niet zal inspannen maar dat ontslagdreiging de centrale prikkel is om werknemers toch aan het werk te krijgen.

De veronderstellingen van 'shirking', 'free-riding' of 'malfeasance' in de mainstream modellen zijn voor Bowles (1985) aanleiding om deze modellen als 'neo-Hobbesiaans' te bestempelen. Het centrale vraagstuk is voor deze modellen de verenigbaarheid van het door eigen belangen gevoed gedrag van individuen en het collectieve of groepsbelang. De hiërarchische organisatie van de onderneming wordt dan als de oplossing voor dit Hobbesiaanse vraagstuk opgevat. Het belangrijkste verschilpunt tussen de neo-Hobbesiaanse en

³⁶ Een andere relevante vernieuwende stroming is de transactiekostenbenadering in de traditie van Coase, Alchian, Demsetz, Williamson en North. Goldberg (1980) heeft al vroeg de overeenkomsten tussen de transactiekostenbenadering en de ideeën van de Radicals onderkend.

marxistische economen betreft volgens Bowles de 'eeuwigheidswaarde' van hun bevindingen. Omdat arbeid als een onnut wordt opgevat suggereren de neo-Hobbesiaanse modellen dat malfeasance een universeel menselijke eigenschap is, waardoor onvrijwillige werkloosheid een kenmerk wordt van ieder evenwicht ongeacht het produktiesysteem. Marxisten benadrukken de klassenstructuur van een kapitalistische maatschappij, waarbij de eigendomsverhoudingen van produktiemiddelen verstreckende gevolgen hebben voor de organisatie van het produktieproces. Het is deze klassenstructuur die het arbeidersverzet en zo het gebruik van controle-instrumenten verklaart (Bowles 1985, 28). De kapitalistische klassenstructuur is niet universeel, waardoor het conflict over de arbeidsintensiteit op zijn minst gedeeltelijk het gevolg van een specifieke arbeidsorganisatie en het resulterende vervreemde karakter van arbeid is (Edwards 1990, Green 1988).

In de abstracte formulering van de cost-of-job-loss model spelen instituties alleen een rol voor zover zij het kapitalistische karakter definiëren. Dit model staat dan ook op gespannen voet met hun eigen bevinding van gesegmenteerde arbeidsmarkten. Wanneer verschillende segmenten met hun eigen regels, praktijken en werkgeversstrategieën moeten worden onderscheiden, is het plausibel te veronderstellen dat de cost-of-job-loss effecten voor de verschillende segmenten uit elkaar lopen en in sommige gevallen misschien niet relevant zijn. Voor de Amerikaanse industrie wordt deze hypothese door empirische studies bevestigd (Green 1991). Omdat de cost-of-job-loss index slechts voor een beperkt aantal gevallen is gespecificeerd, wordt in de meeste empirische studies overigens alleen de invloed van de werkloosheid op de arbeidsproductiviteitsgroei onderzocht. Deze invloed, ook wel het arbeiderdiscipline effect genoemd, blijkt niet voor alle industriële sectoren in de Verenigde Staten significant te zijn. Het effect is het sterkst en significantst in die sectoren, waarin geen langlopende werkgelegenheidsrelaties zijn (Rebitzer 1987, 1988) of waar de arbeidsomstandigheden het zwaarst en gevaarlijkst zijn (Oster 1980; Green, Weisskopf 1990). Deze studies bevestigen het bestaan van een gesegmenteerde arbeidsmarkt. In 'secundaire' sectoren is de ontslagdreiging een belangrijk instrument voor produktiviteitsverhoging en zijn de werkzekerheid en lonen laag.³⁷ Wanneer een hoog verloop echter teveel kosten voor recrutering, selectie

³⁷ Rebitzer ziet voor dit segment veel overeenkomsten met de efficiency loonmodellen van Bowles, Shapiro en Stiglitz (zie p.). Dit gaat echter lijnrecht tegen de opvattingen van Bulow en Summers, Akerlof en Yellen in. Deze auteurs menen dat het juist primaire sector ondernemingen, met goede banen en langlopende werkzekerheid, efficiency lonen gebruiken om de inspanningen te vergroten. Voor deze banen geldt dat de inspanningen moeilijk of slechts tegen hoge kosten te controleren zijn.

en scholing met zich meebrengt kan het voor de onderneming voordeliger zijn om op langlopende werkgelegenheidsrelaties over te schakelen. Langlopende werkgelegenheidsrelaties komen vooral in de 'primaire' sectoren voor en de drie belangrijkste vormen zijn vakbondscontracten, bureaucratische controle en impliciete contracten (Rebitzer 1989).

De empirische bevinding van uiteenlopende cost-of-job-loss effecten kan tot vier verschillende reacties leiden. Men kan ten eerste een herformulering van de index noodzakelijk achten omdat de huidige formulering de kosten van baanverlies voor primaire werknemers onderschat (Tsuru 1984).³⁸ Toekomstige loonstijgingen als gevolg van promotie, carrièrepatronen en senioriteitsregels worden namelijk niet meegenomen. Hetzelfde geldt voor de kosten van ontslag voor de werkgever want hier geldt dat een toename van ontslagen zou betekenen dat werknemers hun primaire status verliezen. De tweede mogelijke opstelling is de erkenning dat de relevantie van het cost-of-job-loss model niet zo groot is omdat zij enerzijds voor bepaalde gevallen niet opgaat en anderzijds te eenzijdig is geformuleerd en andere vormen van motivering uitsluit. Het cost-of-job-loss model is een eenzijdige formulering van de relatie tussen arbeidsmotivatie en produktiviteit omdat alleen negatieve sancties in de analyse worden betrokken. De mogelijkheid van positieve prikkels of partiële belangenovereenkomsten tussen werknemers en werkgevers wordt ten onrechte uitgesloten. Hierbij kan gedacht worden aan het gezamenlijke belang van continuïteit van de onderneming of aan een lange termijn afruil tussen loonmatiging en een uitbreiding van de sociale zekerheid of tussen invoering van nieuwe technologie die met een hoge arbeidsintensiteit gepaard gaat en hogere lonen. Een derde opstelling beschouwt de verschillende werkgeversstrategieën als complementair. De redenering is dat wanneer werkgevers gebruikmaken van strategieën die niet op expliciete ontslagdreiging zijn gebaseerd, deze ontslagdreiging wel degelijk op de achtergrond meespeelt. Dit is ook het argument van Bowles en Gintis (1990b) in hun reactie op Burawoy en Wright (1990). Deze laatsten achten culturele invloeden zoals normen en waarden over wat een redelijke inspanning en een rechtvaardige beloning is veel belangrijker dan sancties. Ter illustratie verklaren zij het feit dat arbeiders in het algemeen niet van hun bazen stelen uit het bestaan van normen en waarden hierover, terwijl Bowles en Gintis zich niet kunnen

Om op de supervisiekosten te besparen gebruiken ondernemingen hoge loonpremies met langlopende contracten.

³⁸ Tsuru (1984) wijst er bovendien op dat de nadruk teveel op factoren ligt die de werking van het arbeidsreserveleger verzwakken en niet op tegengestelde krachten zoals de dreiging voor primaire arbeiders vanuit de potentiële concurrentie of vervanging door onderbetaalde en werkloze arbeiders in andere sectoren in de economie.

voorstellen dat een verzwaring van de sancties op diefstal geen effecten op de frequentie van diefstallen zou hebben. Op deze manier proberen Bowles en Gintis normen en waarden, die niet in hun model zijn opgenomen, weinig overtuigend via de achterdeur binnen te halen. Hoe deze normen en waarden dan functioneren blijft bovendien onduidelijk. Dit is vreemd gezien hun analyse van de rol van het onderwijs in het bijbrengen van normen en waarden (Bowles, Gintis 1976). De vierde en naar mijn mening interessantste reactie is het zoeken naar een verklaring en de consequenties van de geconstateerde verschillen in cost-of-job-loss effecten en hun implicaties. Rebitzer (1989) laat bijvoorbeeld zien dat langlopende werkgelegenheidsrelaties ertoe bijdragen dat een situatie van volledige werkgelegenheid tot hogere lonen, een lagere arbeidsproductiviteitsgroei en dus hogere loonkosten per eenheid produkt leidt. Aan de andere kant geldt dat de effecten van de werkloosheid op de lonen en de arbeidsproductiviteitsgroei beperkter zijn, naarmate een sector meer langlopende arbeidscontracten kent (Rebitzer 1989).³⁹ Gegeven deze eigenschappen concludeert Rebitzer (1988, 393) dat langlopende arbeidscontracten relatief duur zijn in perioden van hoge werkloosheid en relatief goedkoop tijdens perioden van lage werkloosheid. Langdurige perioden van hoge werkloosheid zullen derhalve het anders zo stabiele systeem van langlopende arbeidscontracten onder druk zetten.

De analyses van de Radicals prikkelen de nieuwsgierigheid naar de geldigheid van hun bevindingen voor niet-Amerikaanse situaties (Edwards, Nolan 1984). Gegeven de variabiliteit van het cost-of-job-loss effect in de Amerikaanse industrie, voortkomend uit verschillen in institutionele vormgeving, zou een internationaal vergelijkend onderzoek een soortgelijk beeld moeten laten zien. Weisskopf (1987) onderzoekt hiertoe onder meer de relatie tussen de hoogte van de arbeidsproductiviteit en de arbeidsmarktsituatie. Weisskopfs hypothese luidt dat een toename van de werkloosheid in geval van een antagonistische kapitaal-arbeidverhouding een positieve invloed op de arbeidsproductiviteitsgroei heeft,

³⁹ De aanwezigheid van vakbonden met expliciete contracten leidt namelijk tot een grotere werkzekerheid en vermindert zo het effect van arbeidsmarktomstandigheden op lonen. Omdat de werkgever niet met ontslag kan dreigen om de intensiteit te vergroten, is het effect van de werkloosheid op de arbeidsproductiviteitsgroei beperkt. Bureaucratische controle is een vergelijkbare strategie voor grote ondernemingen, die vakbonden expliciet buiten de deur willen houden. Promotie en ontslag vinden hier plaats volgens niet persoonsgebonden vastgestelde patronen. Werkloosheid heeft dan weinig effect omdat de loyaliteit van de werknemers gebaseerd is op het vertrouwen dat de ondernemingen zich aan hun beleid houden. In het geval van impliciete contracten biedt de onderneming haar werknemers langlopende contracten met periodieke loonsverhogingen aan. In de context van efficiency lonen verminderen zij de gevoeligheid van de loonkosten ten opzichte van de werkloosheid.

terwijl in geval van een coöperatieve kapitaal-arbeidverhouding een werkloosheidstoename tot een afnemende produktiviteitsgroei leidt (vgl. Christiansen en Naples 1986). De empirische resultaten bevestigen de hypothese want het verband tussen een werkloosheidstoename en arbeidsproduktiviteitsgroei is sterk positief voor de Verenigde Staten en in mindere mate voor het Verenigd Koninkrijk en Italië. Voor Canada, Frankrijk en Japan ontbreekt ieder verband, terwijl Weisskopf voor West-Duitsland en Zweden zelfs een negatief verband vindt (vgl. Peaucelle, Petit 1987).

Hoewel Weisskopf in zijn studie wel verschillende karakteriseringen van de niet-Amerikaanse economieën hanteert, kan geconcludeerd worden dat de Radicals in het algemeen weinig oog hebben voor het feit dat andere kapitalistische economieën uiteenlopende institutionele arrangementen en ervaringen (sociaal democratie, corporatisme). Aan de ene kant wekken ze de indruk dat hun modellen een kapitalistische werkelijkheid beschrijven, die in alle economieën terug te vinden is waardoor hun modellen een algemene waarde hebben. Zo stellen Bowles, Weisskopf en Gordon (1984, 273) bijvoorbeeld dat hun crisisanalyse toch voor de meeste grote kapitalistische landen opgaat. Anderzijds stellen zij dat hun produktiviteitsmodel, dat de kern van hun crisisverklaring vormt, niet voor alle landen toepasbaar is (Bowles, Weisskopf en Gordon, 1985, 264). Dan wordt plotseling wel gewezen op Zweden en andere Noord-Europese landen die een hoge arbeidsproduktiviteitsgroei hebben gekend met arbeidsverhoudingen, waarin werkloosheid en andere marktdreigingen nauwelijks een rol speelden.⁴⁰

Deze discussie over het cost-of-job-loss model illustreert naar mijn mening de spanning tussen enerzijds de wens om tot algemene theorievorming te komen en anderzijds uit te gaan van de historische uniciteit van instituties. Het voordeel van het cost-of-job-loss concept is dat het abstract is en daardoor in algemene modellen gebruikt kan worden. Een nadeel ervan is dat zeker de recente

⁴⁰ De bruikbaarheid van de ideeën van de Radicals voor niet-Amerikaanse economieën is geenszins duidelijk. Hun analyse van ontwikkelingen van de wereldeconomie is bijvoorbeeld bijna geheel toegespitst op het verlies van de Amerikaanse dominantie. De SSA-auteurs maken ook gebruik van ad-hoc verwijzingen naar de ervaringen in Europese landen ter onderbouwing van hun eigen analyse. Zo worden het mislukken van het Mitterrand experiment en het feit dat rechtse regeringen geen expansief beleid voerden aangehaald om het profit-squeeze karakter van de crisis van de jaren en zeventig aan te tonen. Ter onderbouwing van hun politieke ideeën, bijvoorbeeld over de inefficiëntie van een groot defensie apparaat gebruiken de SSA auteurs graag grafiekjes waarin voor verschillende landen twee variabelen (groei en omvang defensie) zijn afgebeeld. De richting van de raaklijn die vervolgens als 'bewijs' van hun stelling.

formuleringen weinig recht doen aan specifieke fase gebonden instituties.⁴¹ De gehanteerde machtsopvatting is om een aantal redenen problematisch. Ik heb al gewezen op de onmogelijkheid om met gezamenlijke belangen rekening te kunnen houden. Andere vormen van machtsuitoefening die worden uitgesloten zijn ideologische macht d.w.z. invloed op de wijze waarop actoren zelf hun belangen definiëren (Norton 1988a). Het uitgangspunt van autonome vaststaande belangen houdt geen rekening met mogelijke wijzigingen in de oorspronkelijk gedefinieerde belangen. Deze veranderingen kunnen enerzijds het gevolg zijn van leerprocessen waardoor actoren zich ontwikkelen en hun doelen beter kunnen bereiken en anderzijds een gevolg zijn van veranderingen van de doelen zelf. Zo kan er bijvoorbeeld een verschuiving optreden naar eisen op het vlak van de organisatie van de arbeid ten koste van financiële doelen (vraag naar inhoudelijk werk, scholing en betrokkenheid, democratisering of medezeggenschap). Gechargeerd weergegeven is er bij de Radicals geen verschil in Amerikaanse arbeiders anno 1950 en anno 1990.⁴²

Gegeven deze kanttekeningen kan het cost-of-job-loss model moeilijk als een basis voor een microfundering van de politieke economie worden beschouwd. Daarvoor is het model te eenduidig en valt er voor de arbeiders en kapitalisten feitelijk weinig meer te kiezen (Salvati 1990). De agenten worden bepaalde belangen en nutsfuncties toebedeeld, op basis waarvan zij worden geacht strategisch te handelen. De keuze voor deze oorspronkelijke belangen wordt echter niet toegelicht, terwijl dit juist een taak zou moeten zijn voor een micro-fundering van de politieke economie.

Slot

De SSA benadering kan als een marxistische variant van de groeiende aandacht voor de rol van instituties en de exacte werking van markten worden beschouwd. Zij onderscheidt zich van andere institutionele benaderingen door haar expliciete aandacht voor de interactie tussen instituties en economische processen. Naast een kwalitatieve institutionele analyse probeert zij de institutionele veranderingen in SSA indicatoren samen te vatten, die vervolgens in een econometrische

⁴¹ Een bijkomend probleem is dat de fluctuaties in de cost of job loss index moeilijk te interpreteren zijn, omdat deze index niet alleen uiting is van de kapitaal arbeidverhouding maar ook van de kapitaal-burger verhouding (sociale zekerheid) en het gevoerde macro-economisch beleid is.

⁴² Problematisch voor een beoordeling van de Radicals op dit punt is dat zij op andere plaatsen hier wel uitvoerig op zijn ingegaan. Zo laten Bowles en Gintis (1986) zien hoe het discours van democratie zijn eigen dynamiek kent waarbij burgers zullen proberen de geldigheid van democratische principes uit te breiden.

analyse geïntegreerd kunnen worden. Dit stelt de Radicals in staat om, geheel in lijn met de Amerikaanse traditie, tot een empirische onderbouwing van hun stellingen te komen. Ten opzichte van benaderingen die de relatie tussen instituties en economische processen in verbale term analyseren, is één van de aantrekkelijke kanten van de Radicals dat zij heldere controleerbare uitspraken doen. Tegelijkertijd moet geconstateerd worden dat in de overgang van beschrijving naar kwantificering de nodige nuances verloren gaan en men zich kan afvragen in hoeverre de geformuleerde variabelen daadwerkelijk meten wat ze volgens de SSA-auteurs geacht worden te meten. De link tussen instituties en economische processen wordt door de SSA-auteurs vooral op macro-economisch niveau gelegd. Hoe de instituties op micro-niveau functioneren blijft open omdat vaak volstaan wordt met een verwijzing naar het effect. In de relatie tussen de cost-of-job-loss en de arbeidsinspanningen worden de arbeiders als hyper rationale actoren voorgesteld, die direct op wijzigingen in de omstandigheden reageren. Vragen over de wijze waarop de arbeiders dit doen of waarom er geen stapsgewijze ontwikkeling of slechts reactie op grote veranderingen plaats zullen vinden blijven buiten beschouwing.

Gegeven deze beperkte aandacht voor de werking van instituties is het niet verbazingwekkend dat ook institutionele veranderingen en de totstandkoming van nieuwe instituties niet die aandacht krijgen, die zij gezien de ambities van deze SSA benadering zouden moeten krijgen.⁴³ Stellingen als 'the rules transform the people and the people transform the rules' verwijzen naar het aloude probleem van de relatie tussen handeling en structuur. Het gaat hierbij om de bepaling van de relatieve gewichten tussen individuele handelingen (keuzen) en de context (structuren) waarbinnen dit handelen zich afspeelt. Bij de Radicals lijkt de structurele invalshoek te overheersen. Er wordt uitgegaan van vaste abstracte belangen, die volgen uit de specifieke kapitalistische omgeving zoals meer loon, sociale zekerheid, autonomie op de werkplek en hogere winsten. Het zijn veranderingen in de omgeving, in het bijzonder gewijzigde machtsverhoudingen, die tot aanpassingen van het gedrag leiden. De analyse draait om vaststaande belangen en sterke en zwakke posities van actoren maar de veranderingen van de context waarbinnen dit zich afspeelt blijven onverklaard. Zo zijn voor de naoorlogse periode een aantal compromissen geëxpliciteerd zonder dat hun specifieke ontwikkeling en reproductie verklaard wordt. Soortgelijke problemen gelden voor het SSA concept: Hoe worden structuren gereproduceerd? Hoe structureren de handelingsmogelijkheden van subjecten zich en hoe verloopt hun transformatie (Scherrer 1988)?

⁴³ Zo is het jammer dat de Radicals het idee van Bowles en Gintis dat het discours van democratische rechten zijn eigen dynamiek kent niet verder hebben uitgewerkt.

Wanneer het gaat om de afbraak van oude institutionele structuren en de keuze voor nieuwe institutionele arrangementen bestempelen de Radicals dit proces meestal als politieke strijd (Verhagen, Elshout 1986). Maar omdat een verdere invulling van politieke strijd ontbreekt, is deze verwijzing een loos gebaar. In de praktijk vallen de Radicals dan ook terug op beschrijvingen van historische ontwikkelingen. In de analyse van de jaren zeventig en tachtig, zoals bijvoorbeeld bij de karakterisering van het tegenoffensief van de kapitalisten in Bowles, Gordon en Weisskopf (1984), krijgen vooral de kapitalisten en de conservatieve politici veel aandacht. De praktijken van arbeiders, bonden en burgerrechten bewegingen blijven onderbelicht, waardoor de argumentatie onevenwichtig wordt. De acties van deze groepen hebben tot een crisis geleid maar als deze crisis eenmaal is uitgebroken verdwijnen zij van het toneel. Ze worden slachtoffers zonder te reageren. Een belangrijk gevolg hiervan is dat er een onvermijdelijkheid van gebeurtenissen, die hebben plaatsgevonden, wordt gesuggereerd terwijl verklaard zou moeten worden waarom bepaalde strategieën wel en anderen niet met succes doorgevoerd kunnen worden. De SSA-auteurs stuiten dus op dezelfde problemen als de regulationisten: institutionele veranderingen spelen een belangrijke rol maar tegelijk ontbreekt ook een kader om deze veranderingen te analyseren. Dit maakt het mogelijk om deel III van dit proefschrift beide benaderingen samen te voegen en te laten zien dat zij impliciet wel een aantal aanknopingspunten voor een verdere uitwerking hebben gegeven.

4.4 Een vergelijking tussen de regulatie- en de SSA benadering

Na de uitgebreide besprekingen van beide benaderingen, wil ik in deze paragraaf beide benaderingen kort met elkaar vergelijken. De aanleiding om beide benaderingen in één proefschrift te combineren was de gemeenschappelijke problematiek. Beide gaan ervan uit dat de ontwikkeling van het kapitalisme geen regelmatig en gelijkmatig groeiproces is geweest maar dat zij wordt gekarakteriseerd door afwisselingen van perioden van economische groei en perioden van stagnatie of crisis. Beide benaderingen verklaren deze afwisselingen vanuit de opkomst en neergang van historisch unieke institutionele structuren. Daarnaast waren er ook gemeenschappelijke uitgangspunten zoals de band met de marxistische traditie, een kritische houding ten opzichte van de mainstream economie en het nastreven van een combinatie van theorievorming en historisch en empirisch onderzoek.

Van de twee benaderingen heeft de regulatiebenadering tot op heden de meeste weerklank gevonden. Dit hangt niet alleen samen met de reeds gememoreerde ruimte voor eigen interpretaties binnen de regulatiebenadering, maar ook met de

promotionele activiteiten van de regulationisten en hun aanhangers. Hoogtepunt hierbij was de 'International Conference on Regulation Theory' in Barcelona in juni 1988. Met ongeveer driehonderd papers was dit een van de grootste politiek-economische conferenties in de afgelopen tien jaar. Achteraf blijkt deze conferentie ook het hoogtepunt van de regulatiebenadering te zijn geweest omdat door de grote aandacht ook vele hiaten en tekortkomingen van de regulatiebenaderingen duidelijk werden. In vergelijking tot het regulatiekader, heeft het SSA concept binnen het werk van de Radicals een minder dominante rol. De Radicals hebben ook meer op andere deelgebieden een bijdrage aan de marxistische politieke economie geleverd zoals de segmentering van arbeidsmarkten (Gordon, Edwards en Reich 1982), het arbeidsprocesmodel van Bowles (1985) de contradictoire verhouding tussen kapitalisme en democratie (Bowles, Gintis 1982) en de profit-squeeze theorie (Weisskopf 1979). De laatste jaren ligt de nadruk meer op het LAPSUS model van Gordon en de microfundering van Bowles en Gintis (1990) dan op het SSA werk.

Gegeven de vele overeenkomsten in hun werk lijkt het vreemd dat beide benaderingen zolang onafhankelijk van elkaar hebben gewerkt. In eerste instantie zijn er nauwelijks verwijzingen naar elkaars werk. Gordon (1980) ziet wel overeenkomsten met het werk van de Japanse auteur Uno maar is dan nog niet bekend met het werk van de regulationisten, terwijl in Gordon, Edwards en Reich (1982) wordt slechts in een voetnoot op het fordisme concept van Aglietta gereageerd. De laatste jaren is er echter sprake van een groeiende samenwerking en uitwisseling van ideeën (Boyer 1985a, Gordon 1989b, Kotz 1988b, Peaucelle, Petit 1987). Dit geldt in het bijzonder voor Samuel Bowles en Robert Boyer (1990) met hun modellen, waarin het cost-of-job-loss model van Bowles met een vraagdimensie is uitgebreid. Deze modellen liggen echter niet direct in de lijn van het SSA- of regulatieconcept.

Maar naast een aantal overeenkomsten, zijn er ook grote verschillen tussen beide benaderingen en zijn zij in de loop van de tijd in verschillende richtingen geëvolueerd. De SSA heeft zich ontwikkeld tot een theorie van het naoorlogse Amerikaanse kapitalisme, waarbij het idee van stadia in het kapitalisme bijna volledig naar de achtergrond is verdwenen. De regulatiebenaderingen heeft steeds meer de status van een onderzoekprogramma gekregen, waarin de geïntroduceerde concepten vooral een ordende rol spelen. Binnen dit onderzoekprogramma komen nieuwe vragen op zoals het thema van nationale divergenties, die om een verfijning van de bestaande concepten vragen.

Accumulatietheorie

Een gezamenlijk uitgangspunt is dat de kapitalistische accumulatie geen evenwichtig proces is maar interne contradicties en onevenwichtigheden kent of in een contradictoire relatie met andere elementen van de maatschappij staat. Op dit punt zijn de Radicals veel eenduidiger dan de regulationisten omdat zij de onevenwichtigheden vertalen naar de machtsposities van de kapitalisten en andere klassen en sociale groeperingen en daarnaast de problematische verhouding tussen kapitalisme en een liberale democratie benadrukken. Zij hanteren een simpele accumulatietheorie waarin de accumulatie afhankelijk is van de gerealiseerde winsten. Deze winsten worden op hun beurt afhankelijk verondersteld van de machtspositie van de kapitalisten. Deze machtspositie kan van vier kanten worden betwist en daarom is het SSA kader geformuleerd in termen van de (machts) relaties tussen kapitalisten en arbeiders, tussen Amerikaanse kapitalisten onderling, tussen kapitalisten en burgers en tenslotte de relaties tussen Amerikaanse kapitalisten en hun buitenlandse concurrenten. Deze benadering ligt vooral in de lijn van de profit-squeeze theorie, waarin de inkomensverdeling centraal staat. Dit betekent wel dat andere potentiële crisisoorzaken zoals onderconsumptie, disproportionaliteiten en de tendentiële daling van de winstvoet, maar ook de consequenties van grote technologische veranderingen moeilijk binnen dit kader kunnen worden geanalyseerd.

De grotere nadruk op potentiële crisisoorzaken, in het bijzonder machtsverschuivingen, in het werk van de Radicals heeft er ook toe geleid dat zij binnen het gemeenschappelijke lange termijn perspectief meer aandacht aan de overgang van een groeifase naar een crisis besteden. De regulationisten zijn meer geïnteresseerd in het tegenover elkaar plaatsen van verschillende groeiperioden (bijvoorbeeld extensieve versus intensieve accumulatie). Een soortgelijke methode wordt bij de crisisanalyses gehanteerd want ook daarin worden twee fasen (groei en crisis) tegenover elkaar geplaatst en krijgt de overgang tussen deze twee fasen weinig aandacht.

Empirische onderbouwing

Op het vlak van de empirische onderbouwing zijn er grote verschillen. Geheel in lijn van de Amerikaanse traditie vinden de Radicals empirische onderbouwing erg belangrijk. Zo onderzoeken zij zeer nauwkeurig de ontwikkeling van de winstvoet en de arbeidsproductiviteit en proberen met behulp van multiple regressie de ontwikkeling van deze grootheden te verklaren. Een ander voorbeeld is de introductie van de begrippen 'reproductieve en niet-reproductieve conjunctuurcycli' om de effecten van het arbeidsreserveleger te meten. De

regulationisten, en in het bijzonder Boyer en Lipietz zelf, hebben een voorkeur voor theoretisch geïnspireerde verhalen rond abstracte concepten, die moeilijk gekwantificeerd kunnen worden. Empirische relevantie lijkt voor hen ook geen argument in de beoordeling van de geïntroduceerde concepten. Voor zover zij pogingen in deze richting doen, zijn de resultaten mager. Zo wordt het bestaan van verschillende accumulatieregimes zowel in Boyer 1979a als Boyer 1988a met dezelfde voor meerdere interpretaties vatbare tabel ondersteund.⁴⁴ Typerend is ook dat pas met Glyn e.a (1990) de crisis van het fordisme statistisch wordt aangetoond. De verschillen in empirische onderbouwing worden nog duidelijker wanneer naar de invloed van de instituties op het accumulatieproces wordt gekeken. Binnen de regulatiebenadering ontbreekt iedere poging hiertoe, terwijl de Radicals op dit punt juist vernieuwende bijdragen hebben geleverd. Via de ontwikkeling van nieuwe variabelen zijn zij in staat om institutionele ontwikkelingen te kwantificeren en vervolgens in een econometrische analyse te integreren. Dit geldt in feite ook voor macht omdat de Radicals instituties vooral als reflecties van machtsverhoudingen zien. De wens tot empirische onderbouwing dwingt de Radicals ook tot een explicitering van hun stellingen. Zij poneren meer causale verbanden en dit is zeker een verfrissing ten opzichte van de vaak ondoorzichtige analyses van de regulationisten.

Instituties en aandachtsgebieden

In dit proefschrift worden beide benaderingen als institutionele benaderingen opgevat. Bij de integratie van institutionele ontwikkelingen in een economische analyse, hanteren de SSA-auteurs een meer individualistische opvatting. Bij hen spelen instituties vooral een rol bij het vormgeven van het gedrag van individuen of ondernemingen en dit sluit aan bij hun verlangen naar een microfundering voor de politieke economie. Dit komt bijvoorbeeld duidelijk naar voren in hun cost-of-job-loss concept waarin het bestaan van bepaalde instituties (sociale zekerheid) de alternatieven van individuele arbeiders beïnvloedt. Bij de Radicals overheersen redeneringen waarin de macro uitkomsten worden verklaard vanuit de gedragingen van de 'gemiddelde' kapitalist, de 'gemiddelde' arbeider en de 'gemiddelde' regering. Collectief optreden speelt in hun analyse slechts een beperkte rol maar dit kan debet zijn aan de Amerikaanse situatie. De hang naar microfunderingen sluit natuurlijk ook goed aan bij hun eigen mainstream achtergrond. Zo heeft Bowles (1971) meegewerkt aan een boek over problemen van de micro-economie. De regulationisten hanteren een meer 'structuralistische'

⁴⁴ Het bestaan van accumulatieregimes is vooral door anderen onderzocht (Bertrand 1979, Juillard 1988, Mazier 1984).

opvatting aangezien het bij hen vooral gaat om de wisselwerking tussen de verschillende instituties en de gevolgen voor de macro-economische dynamiek. De microfundering van ontwikkelingen speelt bij hen op zich geen rol maar zij hebben wel de wisselwerking tussen structuren en individuele gedragingen geproblematiseerd. De term regulatie moet het problematische karakter van de reproductie van structuren aanduiden, maar zoals in de evaluatie naar voren is gekomen komt dit aspect tot op heden nog niet echt uit de verf.

Wanneer gekeken wordt naar welke instituties in de analyse worden betrokken, dan blijken in beide gevallen de instituties op het vlak van de kapitaal-arbeidverhouding dominante posities in de analyses in te nemen. Alvorens hier nader op in te gaan, komen eerst de andere terreinen aan bod. Het is opvallend dat hoewel veranderingen in de concurrentieverhoudingen als een belangrijke factor in de naoorlogse crisis worden gezien, de concurrentieverhoudingen en met name recente ontwikkelingen daarin maar weinig aandacht krijgen. Op dit punt wreekt zich ook de eenzijdige nadruk op de kapitaal-arbeidverhouding. Het vastlopen van het naoorlogse model van kapitaal-arbeidverhoudingen verklaart voor een groot deel de crisis maar dit sluit niet uit dat in de crisis andere relaties belangrijker zijn geworden. Zo is het voorstelbaar dat de concurrentiepositie van een land tegenwoordig niet meer in eerste instantie door de organisatie van de kapitaal-arbeidverhouding wordt bepaald maar door de relatie tussen het financiële en industriële kapitaal of beheersing van nieuwe technologieën, die steeds grotere investeringen en subsidies vereisen. De mogelijkheid van dit soort veranderde gewichten komen binnen beide benaderingen nauwelijks aan bod. De regulationisten hebben op dit punt meer opties omdat zij in tegenstelling tot de Radicals wel aandacht aan het monetaire systeem besteden.

De contradictoire verhoudingen in de maatschappij komen bij de Radicals het duidelijkst naar voren. Zij spelen ook een rol in hun staatsopvatting, die verre van eenduidig is (Verhagen, Elshout 1986). Enerzijds wordt de staat opgevat als een politieke arena waarin burgers veel te winnen hebben, anderzijds verdedigt de staat de belangen van de kapitalisten en lokt en wanneer dat nodig is een recessie uit. De cruciale vraag is dan natuurlijk of er iets te zeggen valt over wanneer welk element overheerst. De theoretische onderbouwing van het staatsoptreden beperkt zich tot opmerkingen dat dit optreden als uitkomst van 'geïstitutionaliseerde compromissen' moet worden opgevat (Verhagen 1991). Het staatsoptreden wordt bij hen vooral beschreven en zij maken zich niet druk om een algemene theorie van het staatsoptreden.

Bij de internationale relaties beperken de Radicals zich tot de dominante positie van de Verenigde Staten in de naoorlogse periode en de gevolgen daarvan voor de Amerikaanse economie. De regulationisten richten zich meer op de gevolgen van deze dominantie voor de stabiliteit van het internationale systeem. Als gevolg

van de verschillende antwoorden en ervaringen in de crisis en het internationale bereik van de regulatiebenadering, is de thematiek van nationale variaties van het kapitalisme de afgelopen jaren binnen de regulatiebenadering in het middelpunt van de belangstelling komen te staan. Deze thematiek is in de SSA benadering bijna volledig afwezig en het is ook onduidelijk zij binnen de recente formuleringen geïntegreerd zouden kunnen worden. Men kan zich afvragen in hoeverre de eenzijdige concentratie op de Amerikaanse situatie een cultureel probleem is omdat de Radicals en ook andere linkse Amerikaanse sociale wetenschappers zich voor hun politieke ideeën vaak op Europese ervaringen oriënteren.

De crisis van het naoorlogse kapitaal-arbeidakkoord of compromis

De kapitaal-arbeidverhoudingen spelen in beide benaderingen de belangrijkste rol. Dit geldt in het bijzonder voor hun analyses van de naoorlogse periode, die op het eerste gezicht ook erg op elkaar lijken. Beide spreken van een naoorlogs akkoord of compromis. De kern van deze akkoorden was dat de kapitalisten de vrije hand hadden in de organisatie van het productieproces en via een voortdurende technische vernieuwing een hoge arbeidsproductiviteitsgroei wisten te bewerkstelligen. In ruil hiervoor kregen een deel van de arbeiders hogere lonen of uitbreiding van de sociale zekerheid. Bij nadere bestudering blijken de interpretaties van de SSA-auteurs en de regulationisten van deze akkoorden te verschillen (Van Riel 1989). Dit wordt vooral duidelijk als de werking van het arbeidsreserveleger in ogenschouw wordt genomen. De SSA-auteurs stellen dat tijdens het akkoord de werkloosheid haar disciplinerende functie vervulde en dat de erosie van dit akkoord tot uiting komt in een daling van de cost-of-job-loss en het ontstaan van 'non-reproductive cycles', waarin de werkloosheid haar disciplinerende werking heeft verloren. De regulationisten benadrukken daarentegen dat het akkoord en het nieuwe systeem van collectieve onderhandelingen en regelingen de marktinvoeden op de loonvorming aanzienlijk hebben teruggedrongen. De vermindering van het arbeidsreserveleger effect is volgens hen geen signaal van de erosie van het akkoord maar juist zijn gevolg (Tsuru 1988).

De interpretatie van de SSA-auteurs van een samengaan van een constante disciplinerende werking van het arbeidsreserveleger en het bestaan van een kapitaal-arbeidakkoord is problematisch omdat het belang van de vakbonden om met een dergelijk akkoord in te stemmen afwezig is. De SSA-auteurs verklaren de instemming van de vakbonden als volgt: "... the continuing threat of cyclical unemployment was the stick sustaining capital's take-it-or-leave-it offer. Four cyclical downturns between the late 1940s and the early 1960s periodically boosted unemployment rates and reminded workers that they should be grateful

to have a job. Carrots and sticks combined to effect a steady movement towards labour cooperation" (Bowles, Gordon en Weisskopf 1984, 73). Op dit punt blijkt dus dat de Radicals een zeer specifieke invulling van het begrip akkoord hanteren, want hun interpretatie is alleen te handhaven door het akkoord tussen kapitaal en arbeid als een vorm van kapitalistische dominantie te beschouwen. Deze dominantie is gebaseerd op de permanente dreiging van werkloosheid. Als deze dreiging wegvalt, wordt de dominantie ter discussie gesteld en valt het akkoord uit elkaar. Künzel (1988, 212) heeft deze interpretatie bekritiseerd want "since capitalist' leverage over workers rest on their monopolistic ownerships of the means of production, specific institutional or legal provisions for the regulation of the exercise of power on this basis should be thought of as a limiting rather than securing the dictatorial powers of capital". De hier aangehaalde interpretatie door de Radicals van het 'capital-labor accord' staat volgens mij ook op gespannen voet met hun eerdere analyses in Gordon, Edwards en Reich 1982 waarin ook de totstandkoming van dit akkoord aan bod komt en de interpretatie van Bowles en Gintis (1982) die stellen dat dit akkoord de termen van de klassenstrijd in de naoorlogse periode definieerde.

Ook voor de verklaringen van de crisis van het naoorlogse model geldt dat deze op het eerste gezicht erg op elkaar lijken, maar uiteindelijk toch van elkaar verschillen en uiteenlopende consequenties hebben. In beide benaderingen is de daling van de arbeidsproductiviteitsgroei de belangrijkste factor. De Radicals hanteren een 'profit-squeeze' verklaring, waarin de daling wordt toegeschreven aan de versterkte machtspositie van de arbeiders die zo hun arbeidsintensiteit hebben verminderd. De regulationisten verklaren de vertraging van de arbeidsproductiviteitsgroei vanuit de uitputting van de fordistische principes in het arbeidsproces, waarbij de versterkte machtspositie van de arbeiders een secundaire rol spelen. Beide verklaringen hebben verschillende consequenties. In de vorige paragraaf heb ik er al op gewezen dat vanuit de positie van de kapitalisten een vergroting van de werkloosheid of verlaging van de sociale uitkeringen een voldoende oplossing is zonder dat een institutionele herstructurering noodzakelijk is. Deze opvatting wijkt af van de ideeën van Gordon, Edwards en Reich (1982), die juist stellen dat historisch unieke structuren van arbeidsmarkt en arbeidsproces aan hun contradicties ten ondergaan. Vanuit dit perspectief zou de afnemende arbeidsintensiteit of produktiviteit een indicatie van een 'uitputting' van het naoorlogse model kunnen zijn, en daarmee niet als een conjunctureel verschijnsel moeten worden beschouwd. Deze redenering gaat in de richting van de opvattingen van de regulationisten, die uitgaan van een crisis van het fordistische productieproces. Mede vanwege de vele inconsistenties in het werk van de Radicals zijn de regulationisten naar mening overtuigender in het

aannemelijk maken van een crisis van het naoorlogse model van arbeidsverhoudingen.

In hun analyse van de grote crisis van het naoorlogse model stuiten beide benaderingen op vergelijkbare problemen. Beide hebben grote problemen bij het inschatten van recente trends, waarbij de Radicals een sceptischer standpunt over de herkenbaarheid van de contouren van een eventueel nieuw model innemen. De Radicals besteden ook minder aandacht aan mogelijke innovaties en zo besteden zij ook nauwelijks aandacht aan de ontwikkelingen in Japan. Binnen 'het laboratorium van de crisis' gebruiken de regulationisten de transitie naar een nieuwe technologisch paradigma steeds meer als houvast in hun analyses.

Slot

De ontwikkeling van de regulatie- en de SSA benadering en hun benadrukken van het structurele crisiskarakter van de huidige ontwikkelingen kan niet los worden gezien van de ontwikkelingen binnen hun land van oorsprong, respectievelijk Frankrijk en de Verenigde Staten. De stelling van een crisis van naoorlogse institutionele arrangementen is niet voorbehouden aan de regulationisten en de Radicals. Chaskiell (1989), Davis (1984), Halberstam (1986), Katz (1986), Kochan e.a (1986) en Moody (1988) komen met vergelijkbare argumenten voor de Amerikaanse arbeidsverhoudingen en de ineenstorting van het geïnstitutionaliseerde bouwwerk van collectieve onderhandelingen, waarbij vooral de situatie in de automobieliindustrie goed is gedocumenteerd. Harris (1989), Kesselman (1984), Noblecourt (1989), Ross en Jenson (1988) en Sellier (1986) doen hetzelfde voor de crisis in de Franse arbeidsverhoudingen en de teloorgang van de communistische vakbonden. Veel meer dan in andere landen is de vakbeweging, die al een zwakke positie had, de laatste decennia in Frankrijk en de Verenigde Staten nog verder structureel verzwakt. Ook qua arbeidsverhoudingen kenden beide landen een aantal overeenkomsten zoals een sterke institutionalisering en vastlegging in regels of wetgeving. Waarbij in de Verenigde Staten de institutionalisering voortkwam uit de strijd tussen vakbonden en werkgevers en in Frankrijk vooral door de staat werd opgelegd. Na de Verenigde Staten is Frankrijk bovendien het land waar de fordistische principes in het arbeidsproces het verst zijn doorgevoerd. Voor wat betreft de veranderde concurrentieverhoudingen als belangrijke factor in de crisis geldt, dat beide economieën relatief gesloten waren. Dit verklaart waarschijnlijk ook waarom de toegenomen internationale concurrentie deze economieën voor grote problemen stelden. Deze opmerkingen bevestigen dat de opkomst van beide theoretische benaderingen niet los gezien kan worden van de ontwikkelingen in de landen van herkomst. waarbij de 'theorie' vooral een veralgemenisering van een nationale

situatie is. In die zin kunnen zij geplaatst worden in de lijn van het monopolie-kapitalisme van Baran en Sweezy in de Verenigde Staten, de Stamokap theorie uit Frankrijk en West-Duitsland en de profit-squeeze benadering uit Engeland. Van Nederlandse politiek-economen kunnen we dan op termijn een theorie van het christen-democratisch kapitalisme verwachten.

Deel III

Politiek en institutionele transformatie in een grote crisis

Politiek en institutionele transformatie in een grote crisis: aanzetten voor een analysekader

De regulatie- en de SSA benadering zijn pogingen om de relevantie van instituties voor het economisch proces te laten zien. Zij willen aangeven dat het uitmaakt hoe actoren zoals mensen, ondernemingen, groepen en organisaties met elkaar omgaan. Hun belangrijkste onderbouwing hiervoor was de analyse van de opkomst en ondergang van de 'gouden jaren van het kapitalisme'. Praktijken die in eerste instantie de groei ondersteunden bleken vervolgens een belemmering voor verdere groei te vormen. De hierdoor ontstane grote crisis stelt de oude praktijken ter discussie en dwingt actoren uitwegen uit de crisis te vinden. In de voorgaande hoofdstukken is naar voren gekomen dat beide benaderingen zich vooral op het vastlopen van het oude model hebben geconcentreerd en dat zij moeite hebben om de richting van recente ontwikkelingen in te schatten. In het algemeen worden deze ontwikkelingen als uitkomsten van politieke strijd opgevat. Hoe deze politieke strijd of met andere woorden het proces van een grote crisis verloopt blijft open. De concepten grote crisis, politieke strijd en institutionele transformatie blijven alhoewel ze een cruciale rol in het analytische kader spelen, 'zwarte dozen'. Deze opvatting wordt zowel door Boyer (1986e) en Lipietz (1985c) als door anderen gedeeld (Boismenu, Drache 1990, Hübner 1988, Jenson 1989, Kotz 1988a, Mahnkopf 1988b, Noël 1987, 1990, Verhagen 1991a). Het doel van dit hoofdstuk is te onderzoeken in hoeverre de concepten grote crisis, politieke strijd en institutionele veranderingen nader ingevuld kunnen worden. Mijn stelling is dat beide benaderingen een aantal aanknopingspunten hebben gegeven, die met elkaar gecombineerd tot een specifieke logica van institutionele verandering kunnen worden uitgewerkt. Het is dit element van verandering dat in de recente heropleving van institutionele benaderingen naar mijn mening te weinig aandacht heeft gekregen (vgl. Hodgson 1988, Eggertsson 1990). Centrale kenmerken van de hier gepresenteerde invulling van institutionele verandering zijn ten eerste dat instituties in een crisis kunnen geraken. Een tweede kenmerk is dat instituties zich niet geleidelijk aan veranderde omstandigheden aanpassen. Instituties kunnen vastlopen en hun aanpassing verloopt via crises waardoor het mogelijk is om van breuken in institutionele ontwikkeling te spreken. Een laatste karakteristiek is dat politieke factoren op verschillende manieren dit institutionele transformatieproces beïnvloeden. Anders dan beide

benaderingen wil ik echter benadrukken dit politieke element minder via openlijke politieke strijd maar meer op een indirect manier van invloed is. De pretentie van dit hoofdstuk is niet om een algemene theorie van instituties en hun veranderingen te leveren maar om vanuit de onderzoekprogramma's van de regulationisten en SSA-auteurs enkele aanzetten te geven voor de formulering van één logica van institutionele verandering, namelijk de logica die voortkomt uit het vastlopen van instituties. De twee benaderingen worden hier dus als inspiratiebronnen gebruikt.

Een reflectie op institutionele veranderingen vanuit bovenstaand perspectief heeft te kampen met het dilemma van enerzijds een institutie als een duurzaam iets te beschouwen en tegelijkertijd de mogelijkheid van een crisis van een institutie open te houden. Daarnaast zou zij de volgende vragen moeten kunnen beantwoorden: Waarom ontwikkelen actoren regelmatige gedragspatronen? Waarom worden deze patronen geïnstitutionaliseerd en in de loop van de tijd versterkt? Hoe functioneren instituties? Waarom passen actoren hun gedrag niet direct aan, als de omstandigheden zich wijzigen? Waarom moet de aanpassing via een crisis verlopen? Als instituties uitkomst zijn van politieke strijd, waarin verschillende belangen tegenover elkaar staan, waarom is deze politieke strijd dan niet continu en eindeloos (vgl. Lipietz 1988a)?

In de vorige delen van dit proefschrift is geconstateerd dat beide benaderingen op het punt van instituties nog veel vragen openlaten. Dit belemmert natuurlijk een verdere uitwerking en ter ondervanging worden in dit hoofdstuk nog wel eens ad-hoc veronderstellingen gemaakt, die meer de richting van het antwoord dan een antwoord zelf geven. Om te voorkomen dat de analyse te abstract wordt beperk ik mij tot de instituties die mede een invulling aan de kapitaal-arbeidverhouding geven en haal regelmatig voorbeelden uit de naoorlogse Franse en Amerikaanse kapitaal-arbeidverhoudingen. Dit hoofdstuk is verder als volgt opgezet. De relatie tussen institutionele transformatie en grote crises staat in paragraaf 5.1 centraal. Naar aanleiding van de gehanteerde opvatting van politiek en politieke strijd wordt de wenselijkheid van een uitwerking toegelicht en wordt voorgesteld om in de analyse twee lagen te onderscheiden. De eerste laag omvat de transformatieprocessen van individuele instituties, terwijl de tweede laag verwijst naar de pogingen om het totaal van transformatieprocessen te sturen. In de uitwerking voor de eerste laag in paragraaf 5.2 wordt een institutie als regelmatig terugkerend patroon van interactie tussen meerdere actoren opgevat. De omslag in het handelen van actoren en daarmee van instituties ligt in het verschijnen van problemen die niet binnen de gebruikelijke kaders en met beproefde middelen kunnen worden opgelost. Na een inventarisatie van mogelijke problemen wordt in paragraaf 5.3 een fasering van het veranderingsproces aangegeven, waarbinnen ook verschillende patronen worden onderscheiden.

Hierbij komt ook het door Menger gemaakte onderscheid tussen organische en pragmatische instituties aan de orde. Dat de politiek bij zowel de totstandkoming van organische als pragmatische instituties een rol speelt wil ik in paragraaf 5.4 illustreren aan de hand van de opkomst van flexibiliseringspraktijken in de Franse arbeidsverhoudingen.

5.1 Grote crises en institutionele verandering: de noodzaak van een verdere uitwerking

De talrijke verwijzingen en definities van grote crises in het werk van de regulationisten en de SSA-auteurs geven een duidelijk beeld van de veronderstelde samenhang tussen institutionele veranderingen, politieke strijd en grote crises:

"Periods of economic crises are without exception periods of political conflict and institutional innovation. Nature of political conflicts and the likely outcomes differ radically, depending not only on the political organization of the contending parties and the ideological environment, but also on the nature of economic crisis itself." (Weisskopf, Bowles, Gordon, 1985, 260)

"Regimes of accumulation and modes of regulation are chance discoveries made in the course of human struggles and if they are for a while succesful, it is only because they are able to ensure a certain regularity and a certain permanence in social reproduction." (Lipietz 1987, 15)

"But the manner in which the ensuing crisis is resolved is not fully endogeneous, for the crisis exacerbates conflict over the structural reforms that are necessary for a recovery, and the resolution of this conflict involves unpredictable political elements." (Gordon, Edwards en Reich 1982, 26)

"The construction of a SSA requires explicit and self-conscious actions by leading political actors. By emphasizing these conscious acts we do not intend to suggest a purely conspiratorial, behind the scenes process that is hidden from the public's view until it is unveiled as an accomplished fact. Instead, we see this process as occuring quite openly and as involving first the development and then the mobilization of a consensus supporting the new institutional structure." (Gordon, Edwards en Reich 1982, 38)

" Capitalists, workers, and other socioeconomic groupings will acquire an increasingly structural orientation in their activities and struggles as crisis continues and deepens." (Gordon 1980, 23)

" L'invention et la mise en place d'un mode de régulation permettant à un régime donné de se reproduire n'est donc pas la réalisation d'une nécessité fonctionnaliste transhistorique. Le modèle de développement est le produit involontaire de luttes sociales, comme de conflits idéologiques, opposant non seulement les classes sociales entre elles, mais au sein de chacune de celles-ci des courants d'opinion divergents quant aux buts les plus souhaitables pour la société, ou quant aux compromis les plus intéressants avec le reste de la société." (Lipietz 1986a, 14)

" Structural crisis is any episode during which the very functioning of regulation becomes contradictory with the existing institutional forms, which in fact are abandoned, destroyed or passed around. More precisely three features:

- within the given mode of regulation, there exist no self correcting mechanisms for the profit decline.*
- most of the institutional forms are destroyed*
- way out of the trouble is not obtained by letting the economic mechanisms to play their role, since they are precisely coming into contradiction one with the other. Thus some strategic choices, made by leading firms, unions, governments are necessary to promote a new mode of development." (Boyer 1986c, 15)*

Uit deze definities blijkt dat economische en technologisch deterministische verklaringen van de uitkomst van de crisis worden verworpen terwijl het politieke karakter van het institutionele transformatieproces wordt benadrukt. De notie grote crisis lijkt een analytisch helder concept te zijn. Het is duidelijk gedefinieerd wat er in een grote crisis gebeurt (geen endogeen winstherstel, afbraak oude structuur, zoeken en vervolgens installeren van een nieuwe structuur) en er worden enkele verklarende factoren voor de afloop van de crisis genoemd. Hoe de politieke strijd verloopt, hoe strategische keuzes worden gemaakt en hoe institutionele innovatie plaatsvindt wordt niet echter verhelderd. De concepten grote crisis, politieke strijd en institutionele transformatie blijven alhoewel ze een cruciale rol in het analytische kader spelen, 'zwarte dozen'.

Een nadere invulling van deze noties is naar mijn mening om meerdere redenen wenselijk. Voor grote crises geldt dat zij een cruciale rol in de conceptuele kaders spelen. Wanneer cruciale perioden (en omslagpunten) niet bevredigend geanalyseerd kunnen worden, verzwakt dit de waarde van lange termijn benaderingen aanzienlijk. Ook vanuit historisch perspectief zijn het

belangrijke perioden. De huidige grote crisis duurt al minstens twintig jaar, terwijl de vorige crisis mede als gevolg van de Tweede Wereldoorlog ook zo lang heeft geduurd. Dat betekent dat minstens 40 jaar van deze eeuw als tijden van crisis moeten worden beschouwd. In de vorige hoofdstukken heb ik bovendien voorgesteld om de absoluutheid van het concept grote crisis voor de jaren zeventig en tachtig te nuanceren. Alternatieve karakteriseringen als economische stagnatie en institutionele instabiliteit zijn pas zinvol indien het oorspronkelijke concept is verhelderd. Een andere reden is tenslotte de claim dat grote crises perioden zijn die meer 'open' zijn dan anderen. Dit kan empirisch alleen maar onderbouwd worden indien ook de onderdrukte historische alternatieven worden geschetst. Het gevaar van oppervlakkige analyses is namelijk dat wat heeft plaatsgevonden ook als de normale (noodzakelijke of meest waarschijnlijke) ontwikkeling wordt gezien. Daarnaast zien we op vele terreinen verschuivingen, discussies en veranderingen. Dit roept de vraag op in hoeverre hier bepaalde patronen in zijn te ontdekken.

Een geheel ander argument voor een reflectie van grote crises is dat bij de huidige formuleringen de nodige kanttekeningen te plaatsen en hiaten te constateren zijn. De nadruk op politieke strijd en conflicten zorgt voor een eenzijdige visie op institutionele veranderingen. Andere mogelijkheden zoals een belangenharmonie of een directe overeenstemming over noodzakelijk geachte veranderingen en compromissen via onderhandelingen worden uitgesloten, terwijl bovendien wordt gesuggereerd dat institutionele veranderingen vooral het resultaat zijn van expliciet gevoerde strategieën ten behoeve van deze veranderingen. Institutionele veranderingen die niet expliciet gepland zijn of buiten de politiek tot stand zijn gekomen blijven buiten beschouwing. Recente voorbeelden van organische of spontane institutionalisering zijn de opkomst van flexibele arbeidsrelaties zoals uitzendarbeid en de ontwikkeling van de eurodollarmarkt. Een mogelijke hypothese zou kunnen luiden dat politieke strijd vooral relevant is voor de afbraak van wettelijk verankerde institutionele vormen en minder voor de ontwikkeling van nieuwe institutionele arrangementen.

Ondanks de vele verwijzingen naar politieke strijd, wordt er weinig inzicht verschaft over de wijze waarop deze strijd verloopt en wat de rol van de diverse actoren daarbinnen is. De nadruk op politiek suggereert de aanwezigheid van alternatieven, die ook in de presentatie van mogelijke scenario's naar voren komen. De vraag waarom bepaalde scenario's wel en anderen geen werkelijkheid zijn geworden, wordt achteraf bijna nooit gesteld.

De gehanteerde invullingen van een grote crisis maken het mogelijk deze te combineren met opvattingen waarin politiek als bewuste strategie wordt opgevat. De formuleringen van de radicals gaan regelmatig die richting uit, maar zij komen vooral voor bij marxistische politicologen (Hirsch, Jessop, Overbeek, Van

der Pijl) die gebruik maken van de ideeën van de regulationisten. In deze optiek wordt uitgegaan van verschillende politieke bewegingen zoals politieke partijen, kapitaalfracties, vakbonden en sociale bewegingen, die elk een eigen politiek programma ontwikkelen over de richting waarin en de wijze waarop de crisis opgelost moet worden en de structuur die hun belangen het beste vertegenwoordigt.¹ De Amsterdamse school van Overbeek (1989) en Van der Pijl (1984) gebruikt hiervoor de term 'beheersconceptie' of 'comprehensive concept of control', die verwijzen naar een "potentially hegemonic project intended to win both bourgeois and popular support and grounded in an accumulation strategy" en die "seek to unify the strategies adopted in labour relations, competition, socio-economic policies, ideological matters, international politics" (vgl. Fennema, Rhijnsburger 1986, Roobeek 1988, Van Tulder, Baven 1990).² De totstandkoming van een nieuwe regulatiewijze is bij hen de expliciete inzet van een politieke strijd en zij veronderstellen hierbij relatief coherente strategieën. Afhankelijk van de krachtsverhoudingen worden coalities gevormd, waarvan de overeenkomst als basis voor een nieuw ontwikkelingsmodel dient, dat vervolgens geïmplementeerd kan worden. Institutionalisering is in deze opvattingen de algemeen erkende inzet van politieke strijd.

Bovengenoemde opvattingen zijn om een aantal redenen problematisch. Het eerste probleem betreft de status van regulatiewijzen en sociale accumulatiestructuren. Dit zijn namelijk theoretische constructies en als zodanig in de realiteit niet zichtbaar. Een kenmerk van deze constructies is hun multidimensionaliteit en complexiteit. Qua vorm lopen de instituties die tot een regulatiewijze worden gerekend uiteen van instituties in de gebruikelijke betekenis van gevestigde organisaties, wetten, impliciete en expliciete normen en waarden, conventies tot specifieke economische verbanden. Relevante actoren zijn ondernemingen, organisaties van kapitalisten, arbeiders, de staat, vakbonden, andere economische belangenorganisaties (boeren, middenstand), pressiegroepen, sociale bewegingen en internationale organisaties. Vaak worden deze actoren ook weer onderverdeeld in verschillende groepen, bijvoorbeeld primaire en secundaire arbeiders. Tenslotte spelen tenminste vijf niveaus een rol, namelijk de onderneming, de bedrijfstak,

¹ Een van de discussiepunten rond deze benaderingen is in hoeverre het onderscheid in kapitaalfracties relevant is (Stoop 1988). Volgens Gourevitch (1986) kunnen deze programma's worden opgevat als vertalingen van uiteenlopende ideologieën zoals het liberalisme, socialisme, sociaal-democratie en het christelijke gedachtengoed.

² Jessop en Hirsch spreken vooral van hegemoniale projecten en accumulatiestrategieën.

de regio, de natie en het internationale niveau.³ Gegeven de multidimensionaliteit is het plausibel te veronderstellen dat de totstandkoming van een nieuw institutioneel systeem als een 'chance discovery' moet worden beschouwd, waarbij complottheorieën en andere voluntaristische opvattingen van politiek met de nodige argwaan moeten worden bekeken. Want wanneer nieuwe regulatiewijzen als uitkomst van politieke programma's worden gezien veronderstelt dit op het moment van formulering van programma's inzicht in toekomstige ontwikkelingen, een inschatting van externe omstandigheden zoals de strategie van de concurrenten. Bovendien veronderstelt dit een *ex ante* geplande coherentie op de uiteenlopende terreinen van de institutionele structuur.⁴ In navolging van McDonough (1990) kan gesteld worden dat deze veronderstellingen de rol van politieke programma's enorm overschatten. In de praktijk zijn deze programma's zelden allesomvattend en volledig coherent. Het zijn vaak meer opsommingen

³ Deze multidimensionaliteit maakt het streven naar een algemene theorie van de opkomst, verspreiding en afbraak van instituties wel erg ambitieus. Waarom zou de organisatie van een systeem van wisselkoersen bijvoorbeeld op dezelfde principes tot stand zijn gekomen als een systeem van sociale zekerheid of een consumptiepatroon? Daarnaast is het ook niet noodzakelijk om te zoeken naar een universele organiserende kracht in de wereld, die een soortgelijke positie inneemt als de markt in de neo-klassieke theorie (Hodgson 1988). De multidimensionaliteit van een regulatiewijze roept tenslotte ook vragen op over de synchroniciteit van de ontwikkelingen van de verschillende institutionele vormen. Historisch onderzoek heeft laten zien dat instituties, die als onderdeel van dezelfde regulatiewijze worden beschouwd, een niet synchrone of zelfs een tegengestelde ontwikkeling kunnen doormaken. Een voorbeeld is de afname van de internationale dominantie van de Verenigde Staten die samenvalt met de uitbouw van het stelsel van sociale zekerheid. De centrale vraag is dan of de eenheid van een regulatiewijze een noodzakelijkheid of een historisch toevallig contingentie is (vgl. Becker 1988, Gordon 1980). Uitgaande van de sterke veronderstelling van Gordon (zie par. 4.2), is de vraag langs welke mechanismen de regulatiewijze uit elkaar valt. Gaat dit via het wegvallen van economische groei omdat het functioneren van een aantal instituties is gebaseerd op (de verdeling van de) groei (vergelijk bijvoorbeeld de materiële basis van een compromis), institutionele arrangementen gebaseerd op economische voorsprong (dollar als sleutelvaluta)? Of is het omdat de institutionele vormen in relatief korte periode zijn geconsolideerd, en derhalve op vergelijkbare machtsverhoudingen zijn gebaseerd? Een verschuiving in deze verhoudingen zet dan meerdere instituties onder druk. Instituties ontstaan niet in vacuüm, maar in een context van andere instituties. Deze context bepaalt mede de uiteindelijke vorm, en daardoor wordt het mogelijk dat een verandering in de institutionele context een individuele institutie in de problemen brengt. Instituties 'overleven' ook omdat ze bijdragen aan economische groei, deze groei kan ook de materiële basis van de institutionele vorm, bijvoorbeeld een compromis, vormen. Vertraging van groei verzwakt dan de institutie. Deze factoren maken het aannemelijk dat een crisis binnen één van de instituties repercussies heeft voor andere instituties. Cruciale vraag is in hoeverre deze institutie tot de 'kern' instituties behoort en dit kan slechts op basis van historisch onderzoek worden bepaald.

⁴ Daarnaast veronderstelt een deze opvatting dat de afzonderlijke processen vanuit één centrum kunnen worden beheerst en waar het plan wordt geadopteerd en vervolgens geïmplementeerd.

van wensen of zij geven slechts zeer algemene principes aan. Daarnaast kampen delen van het politieke programma met verzet en blokkades en worden zij aangetast door de acties van andere klassen, groepen of fracties. Ondertussen kan de strijd over andere onderwerpen, die buiten het herstructureringsprogramma vallen, toch effect hebben op het accumulatieproces. Een ander, reeds aangehaald, probleem is dat binnen deze opvattingen slechts één niveau wordt benadrukt. Het algemene politieke niveau staat centraal maar de interactie met ontwikkelingen in de economie oftewel de gedragingen van de ondernemingen (en vakbonden) worden niet geproblematiseerd. De reacties van de ondernemingen worden opgevat als uitkomst van de regulatiewijze en de overheidspolitiek en niet als consequentie van door ondernemingen genomen beslissingen.⁵

In dit hoofdstuk wil ik het gefragmenteerde karakter van de ontwikkeling van nieuwe regulatiewijzen benadrukken. Hierbij wordt uitgegaan van diverse actoren die ieder voor zich hun problemen moeten oplossen en daarbij niet de coherentie van het geheel in het oog hoeven te houden. Politieke programma's en coalities zijn slechts een van de factoren die bijdragen aan de totstandkoming van nieuwe regulatiewijzen.⁶ In mijn uitwerking wil ik vooral het bestaan van keuzemomenten en leerprocessen als belangrijke facetten voor het veranderingsproces van instituties belichten. Dit is ook een verschil ten opzichte van mainstream benaderingen, waarin de opkomst van nieuwe instituties vooral vanuit nutsmaximaliserend of (transactie) kostenminimaliserend perspectief wordt geanalyseerd.

⁵ In dit verband moet gewezen worden op een belangrijke eigenschap van het naoorlogse 'labor accord' of fordistische compromis, namelijk dat kapitalisten alle autonomie omtrent investeringsbeslissingen hebben behouden. Om te reageren op de crisis behoeften de kapitalisten niet eerst de oude akkoorden af te breken. Zo konden zij gemakkelijk de industrie naar lage lonen landen verplaatsen of zich in toenemende mate op buitenlandse markten richten. Deze reacties hebben mede geleid tot nieuwe patronen in de wereldeconomie. Het onderscheid tussen deze politieke en economische herstructurering maakt het ook mogelijk om de relaties tussen deze twee vormen te analyseren. Een mogelijk interpretatie van de huidige crisis zou kunnen zijn dat in de strijd om de politieke hegemonie, bepaalde groepen vooral de vrijheid van de kapitalisten willen vergroten door de oude institutionele structuren af te breken. Daarnaast kunnen beide vormen tegenstrijdig zijn (vgl. de discussie over de voordelen van het Thatcherisme voor de Engelse industrie).

⁶ Achteraf kan een geheel van afspraken, regels en instituties als een 'compromis' worden beschouwd. Dit geldt bijvoorbeeld voor het naoorlogse 'labor accord' in de Verenigde Staten. Dit akkoord bestaat uit vijf verschillende wetten, die ieder afzonderlijk tot stand zijn gekomen (Tomlins 1985). Het contingente karakter komt ook tot uiting in het feit dat de totstandkoming in twee fasen gebeurde (Gordon, Edwards en Reich 1982). In eerste instantie versterkte de wetgeving de positie van arbeiders en vakbonden, terwijl in een later stadium de werkgevers weer domineerden. Het is in ieder geval onmogelijk om het uiteindelijke resultaat tot een vooropgezet plan te herleiden. Voor het fordistische compromis in Frankrijk geldt hetzelfde, voor zover er überhaupt van een compromis gesproken kan worden (zie paragraaf 5.4).

Gekoppeld aan het afwijzen van een economistisch en technologisch determinisme en het benadrukken van het politieke karakter van het transformatieproces moet de analyse zijn geconcentreerd op de handelingsruimte van individuele en collectieve actoren.

Concreet kunnen twee lagen in dit transformatieproces worden onderscheiden. De eerste laag omvat de transformatieprocessen van individuele instituties, terwijl de tweede laag verwijst naar de pogingen om het totaal van transformatieprocessen te sturen. De achterliggende gedachte hierbij is dat een regulatiewijze in eerste instantie beschouwd moet worden als het geheel van afzonderlijke instituties waarvan de onderlinge (versterkende) relaties niet kunnen worden verondersteld maar moeten worden aangetoond. Deze positie heeft een aantal voordelen. Ten eerste maakt het een onderscheid tussen functionerende en niet functionerende elementen van de regulatiewijze mogelijk en leidt een crisis in één institutie niet automatisch tot een algemene crisis. Op deze manier kan misschien worden voorkomen dat voor een periode van groei de stabiliteit en coherentie van een regulatiewijze en ten tijde van een crisis instabiliteit en chaos teveel nadruk krijgen. Ten tweede schept deze stellingname de mogelijkheid om voor elke institutie de relevante actoren, hun belangen en hun strategieën en de krachtsverhoudingen te specificeren en het precieze proces van institutionele transformatie te analyseren, waarbij de overige institutionele context als een gegeven wordt beschouwd. Een derde voordeel is dat zo een eventuele samenhang tussen verschillende institutionele veranderingen en de mogelijke coherentie van een nieuw model beter kunnen worden geïdentificeerd.

In deze optiek zijn actoren vooral bezig hun eigen problemen op te lossen, waarbij het vasthouden aan oude patronen tot een verergering van de problemen leidt en zij zo gedwongen worden om hun gedragingen aan te passen en nieuwe wegen in te slaan. Bijvoorbeeld de crisis van het fordisme uitte zich in een afname van de produktiviteitsgroei, wat uiteindelijk in een 'profit squeeze' uitmondde. Via afnemende investeringen zet dit de werkgelegenheid onder druk. De overheid probeert via een keynesiaans beleid de werkloosheid terug te dringen, maar omdat zij daar niet in slaagt heeft zij ook nog eens te kampen met een stijgend financieringsstekort. De verschillende actoren hebben met hun eigen problemen te kampen en zoeken daar ook oplossingen voor. Ondernemingen proberen nieuwe technologieën uit en trachten nieuwe markten aan te boren, arbeiders proberen hun werkgelegenheid en hun inkomen te beschermen. De overheid verleent steun aan noodlijdende bedrijven, voert een bezuinigingspolitiek en probeert een industrialisatiepolitiek te voeren. Banken concentreren zich op de eurodollarmarkt, terwijl sommige burgers zich van massaproducten afkeren en meer milieubewuste producten zoeken. Het doel van dit voorbeeld is om aan

te geven dat de verschillende actoren ieder op hun eigen manier proberen hun problemen op te lossen.

De enige plaats waar actoren het geheel van hun handelingen kunnen proberen te coördineren en pogingen kunnen ondernemen om het veranderingsproces rond instituties waar ze niet direct bij betrokken zijn te beïnvloeden, is het politieke niveau. Hier speelt zich de tweede laag van het transformatieproces af. Op dit politieke niveau zijn de verschillende sociale groepen, kapitaalfracties, vakbonden, de bureaucratie en politieke partijen verwikkeld in een strijd om de formulering en het tot uiting doen komen van de belangen, die als de centrale belangen van de natie worden beschouwd c.q. gepresenteerd.

In deze opvatting gaan het proces van institutionele verandering en de strijd om de politieke hegemonie gelijk op. De strijd om de hegemonie gaat niet vooraf aan c.q. het bestaan van een politieke hegemonie kan alleen worden afgelezen uit de feitelijke institutionele veranderingen. De strijd om een nieuwe regulatiewijze wordt daarom niet in termen van de keuze uit verschillende blauwdrukken gevoerd maar indirect via de vormgeving van afzonderlijke instituties. Dat neemt niet weg dat er wel intellectuelen, technocraten en politici kunnen zijn die blauwdrukken voor de toekomst ontwikkelen.

5.2 Instituties en hun transformatie

Voor een verdere uitwerking is het noodzakelijk om het begrip institutie af te bakenen. Boyer heeft een institutionele vorm gedefinieerd als een codificatie van één of meerdere sociale verhoudingen (zie paragraaf 2.3). Uit de definitie van een regulatiewijze komt naar voren dat een institutionele vorm ook het accumulatie-regime 'meebestuurt'.⁷ Gegeven het uitgangspunt van een handelingsperspectief voor actoren definieer ik een institutie als een regelmatig terugkerend patroon van interactie tussen verschillende actoren.⁸ In deze definitie verwijst een institutie naar het gedrag van actoren, bijvoorbeeld het maken van een centraal akkoord tussen werkgevers- en werknemersorganisaties, en niet naar de institutie als organisatie (in dit geval de Stichting van de Arbeid). Een institutie kan enerzijds het gedrag van actoren precies voorschrijven of anderzijds de grenzen en

⁷ Gordon, Edwards en Reich (1982) spreken van instituties die het accumulatieproces beïnvloeden.

⁸ Een institutie verwijst naar het dominante model van de interactie. Het bestaan van een institutie sluit niet uit dat er tegelijkertijd ook andere vormen kunnen bestaan. Collectieve loononderhandelingen als instituut kunnen bijvoorbeeld voor 80% van de werknemers gelden, terwijl de lonen van de overige 20% op uiteenlopende individuele wijzen bepaald worden.

determinanten van dit gedrag definiëren. Een voorbeeld van het eerste geval is een stakingsverbod tijdens een lopende CAO. Voorbeelden van het tweede geval zijn de afspraak om bij loononderhandelingen rekening te houden met de werkloosheid en de winstpositie van het betrokken bedrijf en de gewoonte om nieuwe machines volgens tayloristische principes in de organisatie in te passen. Instituties kenmerken zich door hun duurzame karakter. Maar tegelijkertijd moeten de mogelijkheden van crisis en verdwijning van een institutie open gehouden worden. Actoren worden derhalve verondersteld op ieder moment twee opties te hebben. Zij kunnen volgens het oude patroon handelen en daarmee de institutie reproduceren of zij kunnen daar van afwijken. Als velen afwijken verdwijnt de institutie. De reproductie van een institutie veronderstelt dus dat er een aantal factoren zijn die de keuze voor de eerste optie waarschijnlijker maken of misschien zelfs het keuzemoment maskeren. Factoren die hierbij een rol kunnen spelen zijn normen en waarden, dwang, de gebondenheid aan een compromis, contract, wetten en afspraken. Andere mogelijke verklaringen voor het voortbestaan zijn het feit dat de institutie in het verleden goed heeft gefunctioneerd en een positieve bijdrage aan economische groei heeft geleverd. Deze groei kan ook de materiële basis van een institutie, bijvoorbeeld een compromis, vormen. Daarnaast worden instituties door actoren gereproduceerd omdat actoren vaste patronen van handelen nodig hebben om zich naar hun achterban en hun tegenstanders te profileren (Jenson 1989). Mogelijke belemmeringen voor verandering zijn de hoogte van de kosten die verbonden zijn aan het onderzoeken en eventueel overgaan op alternatieven of de zekerheid van bepaalde inschattingen tegenover de onzekerheid bij verandering.⁹

Op een abstract niveau kunnen twee bestaansvoorwaarden voor een institutie worden geformuleerd. Voor een institutie geldt dat haar exacte inhoud mede wordt bepaald door de verschillende opstellingen en de onderlinge krachtsverhoudingen van de betrokken actoren op het moment van institutionalisering (vgl. North 1990). De eerste conditie houdt in dat een institutie een zekere afspiegeling van maatschappelijke opstellingen en krachtsverhoudingen moet vormen. Daarnaast kan verondersteld worden dat een institutie alleen van de grond komt als zij voor bepaalde groepen een positieve bijdrage aan het accumulatieproces levert. Deze bijdrage kan uiteenlopen van het garanderen van een hoge bezettingsgraad, een stabilisering van conflicten tot het waarborgen van de macht van de kapitalisten. De tweede bestaansvoorwaarde stelt daarom dat een institutie een positieve bijdrage aan het accumulatieproces moet leveren.

⁹ Vanuit dit laatste perspectief analyseren Edwards en Podgursky (1986) bijvoorbeeld de opties van de Amerikaanse vakbonden om zich aan de crisis aan te passen.

Het duurzame karakter van een institutie betekent ook dat zij niet 'flexibel' is waardoor veranderingen in de omgeving niet automatisch tot veranderingen in het gedrag van de betrokken actoren leiden. Dit laatste is alleen het geval indien genoemde veranderingen leiden tot (of zich voordoen als) problemen, die niet binnen de bestaande kaders en met beproefde praktijken opgelost blijken te kunnen worden.¹⁰ Het aanknopingspunt voor een analyse van het gedrag van actoren is de verschijning van (nieuwe) problemen. Actoren zullen in eerste instantie proberen deze problemen binnen de bestaande kaders en op de gebruikelijke manier proberen op te lossen, waarbij eventueel de institutie wordt verbeterd of geperfectioneerd. Wanneer dit geen oplossing van de problemen betekent, kan een actor een nieuwe oplossing buiten de bestaande institutie om zoeken (bijvoorbeeld de inschakeling van nieuwe groepen arbeiders of de verplaatsing van de produktie), waardoor de oude en nieuwe praktijken naast elkaar kunnen bestaan. Maar wanneer dergelijke alternatieven ontbreken zal eerst de bestaande institutie ter discussie moeten worden gesteld voordat nieuwe vormen kunnen worden uitgeprobeerd.

In dit kader is het de wil om de problemen op te lossen wat een eventuele transformatie verklaart. In aansluiting op de twee bestaansvoorwaarden kunnen drie verschillende soorten problemen worden onderscheiden. Een eerste groep komt voort uit wijzigingen in de oorspronkelijke krachtsverhoudingen. Als gevolg van een toenemende organisatiegraad of een situatie van bijna volledige werkgelegenheid, kan de actor die zijn positie heeft versterkt een herziening van de oorspronkelijke afspraken nastreven. Het kan hierbij zowel om één van de betrokken actoren (vakbonden) als om oorspronkelijk uitgesloten groepen (secundaire arbeiders) gaan. Een tweede groep problemen betreft een verandering in politieke opstelling, waarbij actoren hun oorspronkelijke belangen hebben geherformuleerd en de nieuwe belangen niet via de bestaande praktijken nagestreefd kunnen worden. Wanneer vakbonden zich bijvoorbeeld gaan richten op een democratisering van de werkplek zijn de bestaande kaders (CAO's) onvoldoende en nieuwe arrangementen binnen de onderneming voor de uitoefening en controle van de democratisering noodzakelijk. Een ander voorbeeld is de oprichting door de ondernemingsleiding van bedrijfsbonden om de belangenharmonie tussen werkgevers en werknemers te benadrukken. De opkomst van nieuwe belangen hangt vaak samen met de opkomst van nieuwe actoren, zoals de milieu- en vrouwenbeweging. Een derde groep problemen zijn het resultaat van een afnemende economische effectiviteit van de institutie. Drie belangrijke soorten problemen zijn in dit verband de 'uitputting' van een institutie,

¹⁰ Dit staat tegenover de visie van Giddens over de dualiteit van structuren.

de opkomst van concurrenten met 'efficiëntere' instituties en veranderde economische omstandigheden zoals het wegvallen van economische groei. De voorbeelden van uitgeputte instituties in de crisis van het naoorlogse model zijn legio: de lage kwaliteit en opeenhoping van voorraden in de fordistische organisatie van het arbeidsproces, de uitputting van goedkope grondstoffen of de beschikbaarheid van goedkope arbeidskrachten, de verzadiging van kernmarkten en verschijning van nieuwe problemen zoals milieuvervuiling. Het is ook mogelijk dat instituties in feite nog goed functioneren maar voorbij worden gestreefd door 'efficiëntere' instituties die beter zijn toegerust voor de (gewijzigde) omstandigheden. Dit is vooral het geval bij een intensivering van de concurrentie, waarbij lage loonkosten per eenheid produkt of een hoog technologisch niveau de determinerende factoren zijn. Een ander voorbeeld betreft de opkomst van nieuwe arbeidsprocessen waarin gebruikmakend van de kennis van de werknemer een hogere kwaliteit en een grotere produktifferentiatie geleverd kunnen worden.¹¹ Het wegvallen van economische groei kan problemen opleveren omdat de economische conjunctuur waarin instituties zijn ontwikkeld de aard van deze instituties zal beïnvloeden. Zo kan de overgang van groei naar langdurige crisis het op groei gebaseerde sociale zekerheidsstelsel in moeilijkheden brengen. Een vergelijkbaar voorbeeld is een grote afhankelijkheid van buitenland omdat in geval van een internationale crisis ook de binnenlandse instituties onder druk kunnen komen te staan.

5.3 Een fasering van institutionele transformatie

De volgende stap is dan om te kijken hoe deze problemen tot institutionele verandering kunnen leiden. In dit veranderingsproces kunnen de volgende elementen worden onderscheiden, die vanwege de vele onderlinge samenhangen niet per definitie de chronologische volgorde aangeven:

- A. De opkomst van nieuwe problemen en via het tevergeefs toepassen van oude praktijken ontdekking van de grenzen van de oude institutie.
- B. De afbraak van de oude institutionele vorm
- C. Uitdokteren en experimenteren met nieuwe praktijken
- D. Consolidering van nieuwe praktijken. De opkomst van nieuwe institutionele vormen.

¹¹ Een legitieme vraag is natuurlijk waar deze (buitenlandse) efficiëntere instituties op eens vandaan komen. Dit valt buiten het bestek van dit hoofdstuk, omdat hierin het veranderingsproces van bestaande instituties centraal staat.

Fase A: De opkomst van nieuwe problemen en via het tevergeefs toepassen van oude praktijken ontdekking van de grenzen van de oude institutie

Wanneer de veranderingen op het politieke vlak tot uiting komen in nieuwe eisen voor inkomensnivellering, afschaffing van eentonig werk of aandacht voor milieubehoud, dan komen de grenzen van de oude instituties duidelijk naar voren. Het benadrukken van de grenzen is vaak een belangrijk middel voor de presentatie van nieuwe politieke actoren. Maar als de veranderde verhoudingen zich vooral in sociale onrust, sabotage of absentisme uiten, vergt het meer tijd om te achterhalen wat de oorzaken van deze onrust zijn en in hoeverre zij via een institutionele herstructurering weggenomen kunnen worden.¹²

Bij economische problemen is het verband tussen oorzaak en gevolg in het algemeen niet direct zichtbaar. Er van uit gaande dat economische problemen in een verslechtering van economische variabelen tot uiting komen, blijkt het als gevolg van de complexiteit van een economie bijzonder moeilijk te zijn om de verslechterde economische prestaties vanuit institutionele omstandigheden te verklaren. Dit roept de vraag op hoe veranderingen in economische grootheden zoals een daling van de winstvoet, een toename van de werkloosheid, een afname van de produktiviteitsgroei, een betalingsbalansverslechtering of een stijging van inflatie worden geïnterpreteerd. Deze economische grootheden zijn de uitkomsten van een economisch systeem als geheel. Gegeven de talrijke interdependenties in het economische systeem kunnen zij niet mono-causaal verklaard worden.

Op dit punt speelt de exacte inhoud van een institutie een rol. Het maakt uit of de institutie ondersteund of vergezeld (deel uitmaakt van) wordt door een interpretatiekader (paradigma). Instituties kunnen ondersteund worden door een ideologie die het probleemoplossende karakter van de institutie benadrukt, waarbij de institutie methoden omvat om op afwijkingen en verstoringen te reageren. Het keynesianisme en taylorisme zijn duidelijke voorbeelden waarin de oplossing respectievelijk door een stimuleringsbeleid en een verdere opsplitsing van taken wordt gezocht. Een signalering van problemen leidt in deze gevallen tot een versterking van de institutie (voorzien van 'neo' label). Wanneer de institutie zelf onderdeel van de problemen vormt, kan verwacht worden dat de problemen zich verergeren. Een kenmerk van probleem-oplossende paradigma's is dat zij het denken in termen van een crisis van zichzelf uitsluiten. Uiteindelijk

¹² Dit leidt dan tot de vraag hoe het disfunctioneren van de oude instituties zich vertaalt in problemen. De definitie van problemen is namelijk niet objectief, en kan per actor verschillen. Soms is zij inzet van een politieke discussie bijvoorbeeld over hoogte van aanvaardbare werkloosheid en financierings-tekorten. Een ander voorbeeld is de opkomst van de milieubeweging die niet alleen verklaard kan worden vanuit een toename van de milieuverontreiniging.

moet de omvang van de problemen erg groot worden en tot uitdrukking komen in bijvoorbeeld langdurige massawerkloosheid, een explosie van faillissementen of grote overheidstekorten om de institutie te ondermijnen. Dit verklaart mede waarom het actoren tijd kost om de grenzen van een institutie te onderkennen en te 'leren' dat hun belangen misschien niet langer gediend zijn met het voortduren van de institutie.

De interpretatie van wijzigingen in de economische omstandigheden en de consequenties hiervan voor het gedrag van actoren heeft binnen de economische wetenschap tot op heden weinig aandacht gekregen. In het algemeen wordt volstaan met een micro-economische fundering waarin actoren volgens een bepaald winst- of nutsmaximaliserend principe worden geacht te handelen. Deze principes zijn echter te abstract om iets over het feitelijke handelen te zeggen.¹³ De Vroey (1991) heeft er in dit verband op gewezen dat economen zelfs omtrent het functioneren van markten en het reageren op prijssignalen weinig inzicht hebben. In samenhang met de keuze om de wil tot probleemoplossingen te komen als bron van institutionele transformatie te beschouwen, lijkt het zinvol om 'leerprocessen' te veronderstellen (Hall 1989, Heclo 1974, Jacobs 1988). Dit houdt in dat vanwege de maatschappelijke complexiteit en onzekerheid de doelen en strategieën van actoren op het moment dat de institutionele transformatie aan de orde is niet volledig vastliggen. Actoren worden verondersteld van hun ervaringen te kunnen leren door deze te verwerken en hun doelen en strategieën aan te passen. Opgemerkt moet worden dat actoren ieder hun eigen leerproces kennen en dat de wil en het vermogen om te leren kunnen variëren.¹⁴

Fase B: De afbraak van de oude institutie

Als de grenzen van de oude institutie zijn onderkend, wordt de vraag naar nieuwe oplossingen voor de problemen relevant. Het gemak waarmee alternatieven kunnen worden uitgetoetst is afhankelijk van de 'reikwijdte' en verankering

¹³ Het blijft vaak bij algemene redeneringen. Als relatieve prijzen (bijvoorbeeld kapitaal t.o.v. arbeid) veranderen vindt substitutie plaats. Er worden in feite macro redeneringen gehanteerd, die met het gedrag van een 'gemiddelde' actor worden onderbouwd. Een verwijzing naar een selectieproces onder druk van de concurrentie is in dit verband ook niet verhelderend.

¹⁴ De term 'leerproces' suggereert dat actoren altijd zullen leren en zich zullen aanpassen aan de gewijzigde omstandigheden. Dit hoeft echter niet het geval te zijn want er kunnen grote verschillen in het 'leervermogen' en de wil tot leren zijn. Actoren kunnen bijvoorbeeld zeer innovatief zijn zoals de Zweedse vakbonden (Mahon 1989) of juist blijven vasthouden aan de oude opstelling zoals de communistische vakbond CGT in Frankrijk. Het niet-lernen draagt dan vervolgens bij aan de langzame wegwijning van een institutie of zelfs van een actor.

van de institutie. In het ene uiterste moet de institutie volledig afgebroken worden voordat aan alternatieven kan worden gedacht, terwijl in het andere uiterste verschillende praktijken naast elkaar kunnen bestaan, waarbij de oude institutie in belang afneemt en op den duur mogelijk verdwijnt.¹⁵ Een voorbeeld van 'harde' institutionalisering is uniforme wetgeving over naleving van CAO afspraken tegenover de mogelijkheid om nieuwe groepen werknemers in dienst te nemen, die niet onder de wetgeving vallen (vrouwen in deeltijdbanen, gastarbeiders), of de verplaatsing van de werkzaamheden naar meer ondernemingsvriendelijke regio's (verschuiving in de Verenigde Staten van het Noord-oosten naar het Zuiden).¹⁶

Het spreekt voor zich dat de afbraakfase vooral voor 'taai' instituties van belang is. In dat geval kan een institutie niet gemakkelijk genegeerd worden (North 1990, Scharpf 1984). In tegenstelling tot het zoeken naar nieuwe praktijken is de afbraak van oude instituties een tamelijk zichtbaar proces. De uitkomst van dit afbraakproces is mede afhankelijk van de krachtsverhoudingen en de opstellingen van de betrokken actoren. De afbraak van oude instituties kan vaak moeilijk vanuit het perspectief van het algemene belang worden geanalyseerd omdat de identiteit van een actor met deze institutie kan samenhangen en de opheffing van de institutie in het uiterste geval ook het einde van een actor kan betekenen. De uitkomst van dit afbraakproces wordt mede beïnvloed door de beschikbaarheid

¹⁵ Als de institutie is verankerd in wet- en regelgeving of specifieke actoren bij de uitvoering ervan zijn betrokken, dan is de afbraak van de institutie alleen door doelgericht handelen mogelijk. In dit geval moeten wetten, regels en organisaties worden veranderd of worden opgeheven en speelt de politiek een belangrijke rol. Er vanuit gaande dat wetten gerespecteerd moeten worden, en niet zomaar genegeerd kunnen worden. Voorbeelden hiervan zijn: sociale zekerheid, stakingsrecht, collectieve onderhandelingen. Geheel anders ligt de situatie wanneer meerdere praktijken (instituties) naast elkaar kunnen bestaan. In dit geval hoeven de oude instituties niet eerst afgebroken te worden voordat de ontwikkeling van alternatieve vormen mogelijk is (een Nederlands voorbeeld is het naast elkaar bestaan van de commissie Wagner en andere deskundigencommissies naast de Sociaal Economische Raad). Nieuwe praktijken komen op en in de loop van de tijd veranderen de gewichten tussen de diverse vormen (op een gegeven moment mogelijk om van een nieuwe institutie te spreken). Veel van de flexibiliseringstendenzen vallen hieronder.

¹⁶ Kort samengevat komt het er op neer dat oude institutionele vormen niet altijd eerst afgebroken moeten worden alvorens nieuwe tot stand komen. Een alternatief is namelijk het naast elkaar bestaan van verschillende institutionele vormen en / of toenadering zoeken tot andere actoren (bijv. ongeorganiseerde arbeiders). Binnen de kapitalistische produktiewijze beschikken vooral kapitalisten over de mogelijkheid om nieuwe wegen te zoeken. (d.m.v. investeringen, verplaatsing van produktie) Voorbeelden zijn de verplaatsing van Amerikaanse industrie van het oosten naar het westen, de ontwikkeling eurodollar markt, groei aantal flexibele arbeidscontracten. Hier kan aan worden toegevoegd dat het kapitalisme is gebaseerd op groei en vervanging dit schept continue mogelijkheden voor kapitalisten om naar nieuwe wegen te zoeken.

van alternatieven of gunstige ervaringen van experimenten. Dit onderstreept nog eens hoe de verschillende fasen in feite met elkaar samenhangen. De duur van het afbraakproces hangt natuurlijk samen met de vorm van de institutie. Een institutie die bestaat uit regelmatig terugkerende vrijwillige overeenkomsten kan eenvoudig worden beëindigd door het wegblijven van een van de partijen. Veel institutionele vormen zijn echter vastgelegd in wetten en andere vaak bindende en langlopende afspraken en overeenkomsten. De verandering van deze wetten en regels kost vanuit technisch oogpunt al de nodige tijd. De tot nu toe aangehaalde vormen of elementen van instituties kunnen door actief ingrijpen van actoren worden veranderd. Dit is veel moeilijker in geval van normen, waarden en andere vormen van internalisering. Internalisering is een langdurig proces en kan niet zomaar stopgezet of in een andere richting worden gestuurd.

Fase C: Uitdokteren en experimenteren met nieuwe praktijken

De afbraak van oude instituties betekent nog niet dat de problemen uit de wereld zijn. Een volgende stap is namelijk het zoeken naar nieuwe manieren om de problemen op te lossen. Gegeven de complexiteit en onzekerheid leren de actoren hier via een 'trial and error' proces tot een oplossing te komen.¹⁷ Omdat niet elk alternatief uitgetoet kan worden, moeten de actoren een keuze maken van de richting waarin zij een oplossing denken te vinden. Deze richting wordt mede door de volgende drie factoren bepaald.

Het ligt voor de hand om te veronderstellen dat de evaluatie van de oorzaken van de gesignaleerde problemen een rol speelt. Nieuwe problemen moeten immers een oplossing voor dit probleem verschaffen. Beleidsvoorbereiders en wetenschappers kunnen hier van invloed zijn. Hun ideeën kunnen eventueel toegepast en getest kunnen worden. Een tweede factor is wat ik de 'basisoriëntatie' van een actor zou willen noemen. Ervan uitgaande dat de crisis van de oude institutie niet betekent dat de betrokken actoren al hun oriëntatie met betrekking tot hun centrale doelen en daarbij te gebruiken instrumenten kwijtraken, zal deze

¹⁷ Het volgende citaat van Heclio (1974, 304) illustreert het 'puzzling' effect van de politiek: "Tradition teaches that politics is about conflict and power. Politics finds its sources not only in power but also in uncertainty – men collectively wondering what to do. Governments not only "power" they also puzzle. Policy-making is a form of collective puzzlement on society's behalf; it entails both deciding and knowing. The process of making pension, unemployment, and superannuation policies has extended beyond deciding what "wants" to accommodate, to include problems of knowing who might want something, what is wanted, what should be wanted, and how to turn even the most sweet-tempered general agreement into concrete collective action. This process is political, not because all policy is a by-product of power and conflict but because some men have undertaken to act in the name of others."

basisoriëntatie ook de nieuwe keuzes beïnvloeden. Deze keuzes vinden niet in een vacuüm plaats en actoren moeten ergens van uitgaan. Voorbeelden hiervan zijn de anti-vakbondsopvattingen van Amerikaanse ondernemingen, de solidaristische opvattingen van Zweedse vakbonden, het grote vertrouwen in staatstechnocraten in Frankrijk en de weinig innovatieve opstellingen van Nederlandse ondernemingen en vakbonden. Deze basisoriëntaties onderstrepen het grote belang van culturele en historische erfenissen. Een derde factor die de richting van het trial-and-error proces mede bepaald is de evaluatie van ervaringen van actoren die in een vergelijkbare situatie verkeren. Hierbij zullen vooral succesvolle actoren (ondernemingen, regio's, landen) de aandacht krijgen. Een volgende stap is dan de discussie in hoeverre elementen van succesvolle oplossingen op de eigen situatie kunnen worden toegepast. Dit noodzaakt een studie naar de bestaansvoorwaarden van specifieke instituties en de vraag in hoeverre bepaalde oplossingen slechts binnen specifieke culturele contexten levensvatbaar zijn. Op dit vlak zijn er talloze voorbeelden zoals de produktiviteitsmissies naar de Verenigde Staten in de jaren twintig en dertig, het ideaal van de 'American way of life', het Japanse of just-in-time model van het productieproces, het kortstondige werkgelegenheidswonder van Massachusetts, de werkgelegenheidspolitiek in Zweden en Oostenrijk, privatisering als middel om de financieringstekorten van overheden te reduceren. Hoewel deze succesverhalen door de media vaak nog eens opgeblazen en vervolgens weer onderuit worden gehaald, wil ik hier de positieve rol benadrukken. De vergelijking met de ervaringen van anderen speelt namelijk een belangrijke rol in het interpreteren van de eigen situatie en het achterhalen van de eigen tekortkomingen.

Fase D: De consolidering van nieuwe praktijken: de opkomst van nieuwe instituties

Een laatste fase in het transformatieproces is de uiteindelijke institutionalisering van effectief gebleken oplossingen voor de gerezen problemen. De nieuwe instituties zijn in overeenstemming met de maatschappelijke verhoudingen en de totale institutionele structuur.¹⁸ Deze institutionalisering kan langs verschillende patronen verlopen. Het door Menger gemaakte onderscheid tussen pragmatische en organische instituties heeft de laatste jaren hernieuwde aandacht gekregen

¹⁸ Institutionele innovaties kunnen ook te vroeg komen. Boyer verwijst in dit verband vaak naar het voorbeeld van Citroën in de jaren dertig. Geïnspireerd op de Amerikaanse auto-industrie ging Citroën over op massaproductie zonder dat de instituties die de vraag op peil moesten houden, reeds gevestigd waren.

(Schotter 1986, Wagener 1990).¹⁹ Pragmatische of constructivistische instituties zijn doelbewust ontworpen om het individuele gedrag te kanaliseren in de richting van een verwachte optimale staat. De vestiging van een pragmatische institutie veronderstelt een idee van het optimaliteitstekort, een vaag idee van nieuwe optimale staat en een vaag idee van hoe van hier naar daar te komen (Wagener 1990). Organische instituties zijn volgens Menger "das unreflektierte Ergebniss der auf die Erreichung wesentlich individueller Zwecke gerichteten menschlichen Bestrebungen (die unbeabsichtigte Resultante dieser letzteren)" (aangehaald in Wagener 1990,33). De opkomst van zulke instituties is evolutie-nair en zij vatten post op basis van hun prestaties.

Dit onderscheid kan naar mijn mening ook gebruikt worden voor het veranderingsproces van instituties.²⁰ Het belangrijkste verschil lijkt te zijn in hoeverre het veranderingsproces door doelbewust politiek handelen door actoren wordt gekenmerkt. Pragmatische en organische instituties zijn feitelijk twee extremen want in de praktijk is er veelal sprake van wederzijdse beïnvloeding. De afbraak van oude instituties kan bijvoorbeeld op centraal niveau gebeuren, terwijl het experimenterproces vooral op een lager niveau plaatsvindt. Het zijn dan de geslaagde experimenteren op microniveau of organische instituties die vervolgens via de politiek aangepast of gelegitimeerd worden. Een andere vorm van wisselwerking is dat pragmatische instituties in de praktijk op een andere manier gaan functioneren dan zij oorspronkelijk ontwikkeld zijn. Zelfs strak geformuleerde pragmatische instituties krijgen dan organische trekjes. De wisselwerking tussen politiek en organische institutionalisering staat in de volgende paragraaf centraal. Wanneer pragmatische institutionalisering door vooropgezette doelen wordt gekarakteriseerd, ligt het voor de hand dat de meeste pragmatische institutionalisering in de politiek plaatsvindt. Maar politiek is niet per definitie pragmatisch, er kunnen ook instituties uit voortkomen die niet gepland zijn of expliciet inzet van politieke onderhandelingen of strijd zijn geweest (regelmatig terugkerend ad-hoc beleid).

Uiteindelijk kunnen de volgende patronen van institutionalisering worden onderscheiden, die niet naar hun efficiëntie gerangschikt kunnen worden. Organische instituties komen voort uit een diffusieproces waarin de individuele

¹⁹ Bij Menger ging dit gepaard met een normatieve opstelling. Hij had een sterke voorkeur voor organische instituties en de politiek moest zich zo min mogelijk met institutionalisering bezighouden.

²⁰ In analogie met pragmatische en organische opkomst van instituties, kan men ook een pragmatische en organische wijze van verdwijning onderscheiden. Waarbij pragmatische verdwijning samenvalt met hevige politieke strijd waarin belanghebbenden van de oude orde zich verweren. In geval van organische verdwijning, gaat het meer om het naast elkaar bestaan van verschillende instituties, waarbij de onderlinge relatieve gewichten in de loop van de tijd ingrijpend veranderen.

oplossing van actoren op microniveau ook door andere actoren wordt opgemerkt en overgenomen. Pragmatische instituties kunnen voortkomen uit voluntaristische acties van de staat of andere actoren. Een derde patroon volgt uit een onderhandelingsproces of strijd tussen verschillende actoren waarbij de staat niet direct betrokken is geweest.²¹ In de volgende paragraaf wil ik aan de hand van een case-study van de Franse arbeidsverhoudingen in de periode 1974 – 1989, laten zien dat dit ideaal-typen zijn omdat het in de praktijk om de wisselwerking tussen deze vormen gaat.

5.4 De opkomst van flexibele arbeidsrelaties in Frankrijk als voorbeeld van institutionele transformatie

In deze paragraaf wil ik het geïntroduceerde schema van institutionele transformatie gebruiken in een analyse van een zeer klein onderdeel van de veranderingen in de naoorlogse regulatiewijze, namelijk de opkomst van flexibele arbeidsrelaties in Frankrijk in de periode 1973–1989. Op basis van een literatuurstudie zijn drie ontwikkelingen geselecteerd die ieder een specifiek patroon van institutionele veranderingen en politieke bemoeienis kennen. De drie ontwikkelingen zijn de opkomst van nieuwe flexibele werkgelegenheidsrelaties zoals uitzendarbeid en tijdelijke contracten, de pogingen van de socialisten om via de Auroux wetgeving onder meer collectieve onderhandelingen te stimuleren en de medezeggenschap voor de werknemers te vergroten en tenslotte het Mitterrand experiment en de ommezwaai in het beleid van de socialisten. Deze drie ontwikkelingen worden geplaatst tegen de achtergrond van de crisis van de fordistische arbeidsverhoudingen zoals die in de hoofdstuk drie is gepresenteerd. Maar omdat die presentatie tamelijk algemeen was en de karakterisering van de regulationisten op een aantal punten bijstelling behoeven, komen in paragraaf 5.4.1 eerst de bijzonderheden van het Franse fordisme aan de orde.

5.4.1 Fordisme op zijn Frans: een aangepast beeld

De Franse naoorlogse regulatiewijze wordt volgens Lipietz (1987d, 1988a) vooral gekarakteriseerd door een dominante rol van de staat. Voor de arbeidsverhoudin-

²¹ Een variant hiervan is het binnen de regulatiebenadering vaak aangehaalde geïnstitutionaliseerde compromis (Delorme 1984). In dit geval zijn verschillende socio-economische groepen betrokken in een politieke strijd, maar kunnen zij niet tot overeenstemming komen. Om de politieke spanningen te verminderen legt de staat een oplossing op.

gen komt dit tot uiting in gecentraliseerde stelsels van arbeidsverhoudingen en sociale zekerheid. Anders dan in de Verenigde Staten en West-Duitsland waar de institutionalisering uit de diffusie van succesvolle innovaties voortkwam, is de Franse regulatiewijze onder leiding van een 'bloc developpementiste' op een voluntaristische wijze tot stand gekomen. Dit heeft onder meer geresulteerd in een grote staatsinvloed op de prijsvorming, terwijl de staat via de beheersing van het kredietvolume, nationalisaties en grote subsidies ook een belangrijke rol in het produktieve systeem speelt.

De Franse economie is gespecialiseerd in de assemblage van technologisch laagwaardige massaprodukten (Lipietz (1984a) spreekt van een 'koopjeshal' fordisme). Franse ondernemers maken bij voorkeur gebruik van ongeschoolde arbeiders die uit de landbouw komen, vrouwen en immigranten. In het verlengde hiervan zijn de relaties tussen ondernemingen en gespecialiseerde toeleveranciers weinig coöperatief want deze laatsten worden als vulgaire onderaannemers behandeld. Dat het Franse fordisme toch een gunstige positie in de internationale economie wist te verwerven is een gevolg van de grote publieke orders en het optreden van de staat als handelsreiziger voor technologisch hoogwaardige produkten (bewapeningsindustrie) en enkele luxe consumptiegoederenindustrie zoals de mode industrie. De afzet van laagwaardige produkten werd bovendien gestimuleerd door regelmatige devaluaties om de inflatieverschillen met andere landen te corrigeren.

De interpretatie van de Franse arbeidsverhoudingen door de regulationisten heeft een aantal problematische kanten. Deze interpretatie staat op gespannen voet met de bevindingen van andere auteurs. Flanagan, Soskice en Ulman (1983) benadrukken juist het instabiele karakter en de late institutionalisering van de arbeidsverhoudingen (Flanagan e.a. 1983). Dit maakt het onmogelijk om voor Frankrijk van een 'fordistisch' kapitaal-arbeid compromis te spreken of te veronderstellen dat de bestaande institutionele arrangementen functioneerden alsof er een compromis aan ten grondslag lag (vgl. Boyer en Lipietz). Frankrijk wordt in het algemeen eerder beschouwd als een voorbeeld van uitsluiting van de georganiseerde arbeidersbeweging van de politieke macht (Jenson 1990b). Dit wordt toegeschreven aan het bestaan van zwakke vakbonden en de strategie van de CGT, de grootste (communistische) vakbond die zich aan de politieke doelen van de Franse communistische partij (PCF) had onderworpen.²² Een andere

²² De PCF was bang dat wanneer de CGT in 'permanente onderhandeling' zou geraken, dit zou leiden tot haar onafhankelijkheid van de partij. De CGT kon dan niet gebruikt worden om de contradicties van het Franse monopolie kapitalisme aan te tonen. Het zou ook een aantasting betekenen van het geloof in de futiliteit van hervormingen binnen het systeem en de mogelijkheid van een systeemverandering die enkel onder leiding van de communisten zou kunnen plaatsvinden.

belangrijke factor is de vijandigheid van de werkgevers ten opzichte van de vakbonden. Deze vijandigheid wordt verklaard door het overwicht van (kleine) paternalistische familiebedrijven met hun afkeer van innovatie ('immobilisme') en het ontbreken van een noodzaak om zaken met vakbonden te doen omdat deze niet in staat zijn om hun leden te controleren.

De antagonistische verhouding tussen bonden en werkgevers leidt er ook toe dat de meeste veranderingen in het stelsel van arbeidsverhoudingen door de staat zijn geïnitieerd en ontwikkeld. Deze staatsinterventies kunnen moeilijk als uitkomst van de druk van werkgevers en vakbonden worden beschouwd maar eerder worden toegeschreven aan de wens om de instabiliteit te beperken. In plaats van stabiele arbeidsverhoudingen was er sprake van een cumulatie van klachten die vervolgens in perioden van grote sociale onrust tot uiting kwamen. Deze sociale onrust leidde vervolgens tot reële loonstijgingen en ingrijpen van de staat wat resulteerde in institutionalisering en wetgeving (Flanagan e.a. 1983, Petit 1986, Sellier 1984).

Het door de regulationisten geschetste beeld blijkt eigenlijk alleen van toepassing voor de periode 1968–1973, oftewel het einde van de 'boom' periode. Collectieve onderhandelingen vonden voor 1968 nauwelijks plaats en voor zover er overeenkomsten op centraal niveau werden afgesloten lagen deze buiten de loonsfeer.²³ Het ontbreken van collectieve onderhandelingen droeg ertoe bij dat de minimum-loonpolitiek (via de SMIG) een belangrijke rol speelde omdat op deze manier een bodem onder de afspraken tussen individuele werknemers en werkgevers werd gelegd.²⁴ De institutionalisering van de collectieve onderhandelingen kwam eigenlijk pas na de gebeurtenissen in 1968 en de daaropvolgende akkoorden van Grenelle echt van de grond. Deze institutionalisering had betrekking op de indexering van de lonen, de werktijden en vakantiedagen en de koppeling van de lonen aan de produktiviteitsontwikkeling. In de praktijk werden de nieuwe overeenkomsten gedictéerd door de werkgeversorganisaties, die bovendien frequent gebruik maakten van de mogelijkheden om onderhandelingen te

²³ In 1957 en 1958 werden akkoorden gesloten over respectievelijk pensioenen en werkloosheidsuitkeringen. Collectieve onderhandelingen speelden wel een rol in de grafische industrie en daarnaast werd in 1955 bij Renault een overeenkomst met de vakbonden gesloten waarin vooral de lonen werden geregeld. Dit voorbeeld werd door 50 andere grote ondernemingen gevolgd, maar raakte een paar jaar later al weer in onbruik (Harris 1989, 92).

²⁴ SMIG staat voor Salaire Minimum Interprofessionnel Garanti. In 1970 is de SMIG vervangen door de SMIC (Salaire Minimum Interprofessionnel de Croissance) waarbij de jaarlijkse verhoging naast de reeds bestaande koppelingen aan de inflatie en de gemiddelde loonstijging in het voorafgaande jaar ook een door de regering vastgestelde autonome component kent.

weigeren. Onderhandelingen op ondernemingsniveau waren in de meerderheid van de ondernemingen afwezig (Flanagan e.a. 1983, 573).

In het systeem van collectieve onderhandelingen dat toen is ontstaan en in grote lijnen formeel nog steeds bestaat, kunnen de onderhandelingen op drie verschillende niveaus plaatsvinden, te weten het 'interprofessionnel' niveau, het niveau van de bedrijfstak en het niveau van de ondernemingen (Faugère 1988, Ginsbourger en Potel 1984). Voor de 'interprofessionnel' en de bedrijfstakonderhandelingen geldt dat deze zowel op nationaal, regionaal en lokaal niveau kunnen worden afgesloten. De onderhandelingen vinden plaats tussen werkgeversorganisaties en vakbonden, die als representatief worden beschouwd. De onderhandelingen op ondernemingsniveau vinden plaats tussen de werkgever en de vakbondsvertegenwoordigers ('délégués') van de in de onderneming aanwezige vakbonden. Werknemers vallen onder een collectieve overeenkomst of akkoord wanneer hun werkgever deze mede heeft ondertekend of lid is van één van de ondertekende werkgeversorganisaties. Daarnaast kan de minister bepaalde overeenkomsten voor de gehele bedrijfstak of regio verbindend verklaren.

De belangrijkste werkgeversorganisatie is de CNPF (le Conseil national du patronat français) (Bunel, Saglio 1984, Weber 1986). De vijf belangrijkste vakbondsfederaties zijn de CGT (Confédération Générale du Travail), de CFDT (Confédération Française Démocratique du Travail, de FO (Force Ouvrière), de CFTC (Confédération Française des Travailleurs Chrétiens) en de CGC (Confédération Générale des Cadres) (Goetschy, Rojot 1986). Een overeenkomst tussen vakbonden en werkgevers was geldig zodra één van de vijf bonden met de werkgever tot overeenstemming was gekomen. Dit stelde 'revolutionaire' bonden als de CGT in staat vergaande eisen te stellen en de bereikte onderhandelingsresultaten af te keuren. In plaats van een patstelling konden dan toch alle werknemers, inclusief de CGT leden, van het afgesloten akkoord profiteren. Dit stelde de CGT in staat om de volgende keer dezelfde strategie te hanteren. Deze vrijblijvendheid kwam ook tot uiting in het stakingsrecht, want zelfs de vakbonden die een nog lopende overeenkomst hadden ondertekend, behielden het stakingsrecht.

Voor de grote meerderheid van de Franse werknemers was hun individuele relatie met de werkgever in de naoorlogse periode in een 'contract typique' vastgelegd (Caire 1989). Dit contract was in het algemeen van onbepaalde duur, ging uit van een volledige werkweek en een vaste baan bij één werkgever, die eventueel ook carrièremogelijkheden bood. De condities van dit contract werden binnen collectieve onderhandelingen vastgesteld. In de Franse ondernemingen was de arbeidsdeling strak georganiseerd. Interne flexibiliteit werd bemoeilijkt door een omslachtig systeem van functieclassificatie en het feit dat de Franse werknemers relatief laag geschoold waren (Lane 1989).

In de eerste helft van de jaren zeventig kende de Franse economie een hoge economische groei, die onder meer in een aanzienlijke werkgelegenheids groei resulteerde. Deze boom was mede een gevolg van de Grenelle akkoorden die via een verhoging van het minimumloon en uitkeringen en de koppeling van de lonen aan de produktiviteitsstijging een aanzienlijke stimulering van de consumptie betekenden. Het zijn vooral ontwikkelingen in het buitenland, waaronder de eerste oliecrisis, geweest die de Franse economie in een recessie hebben getrokken. De recessie in 1974/75 trof vooral de industrie maar ook voor de economie als geheel gold in de periode 1974-79 een structureel lagere groeivoet dan in de 'trente glorieuses'. De oorspronkelijk hoge groei en het externe karakter van crisisoorzaken maken het plausibel dat de belangrijkste actoren (ondernemingen, vakbonden en de overheid) de crisis niet direct interpreteerden als een structurele crisis als gevolg van het vastlopen van het oude model. Zij probeerden zich echter wel aan de gewijzigde omstandigheden aan te passen. Voor de ondernemingen was vooral de verminderde vraag een probleem omdat de fordistische arrangementen geen mechanismen bevatten om hierop te reageren. Van alle produktiekosten leken de loonkosten op korte termijn het gemakkelijkst verlaagd te kunnen worden. Maar omdat het ontslaan van werknemers aan strenge regels was gebonden, kwamen de werkgevers met voorstellen voor loonmatiging, namen zij maatregelen voor korter werken, en vroegen zij overheidssteun aan. Deze reacties bleken niet voldoende om de winsten te herstellen, wat uiteindelijk ook tot verminderde investeringsactiviteiten en werkgelegenheidscreatie leidde (Boyer 1987b). Toen de ondernemingen toch werknemers gingen ontslaan en de werkloosheid begon toe te nemen, leidde dit onder druk van de vakbonden en linkse politieke partijen tot een tegenreactie in de vorm van een versterking van de ontslagbescherming (Lane 1989). Anders dan bij het zittende personeel hebben de ondernemingen bij het aantrekken van nieuw personeel meer mogelijkheden om met de gewijzigde omstandigheden rekening te houden. Als reactie op de problemen om personeel te ontslaan en de toenemende onzekerheid in de economie, maakten de werkgevers voor het aantrekken van nieuw personeel in toenemende mate gebruik van a-typische contracten (Caire 1989). De twee belangrijkste vormen van a-typische contracten waren uitzendarbeid en contracten voor bepaalde tijd, in het vervolg als tijdelijke contracten aangeduid. Beiden zijn geen nieuwe fenomenen maar zoals tabel 6.1 en 6.2 laten zien is hun omvang in de tweede helft van de jaren zeventig aanzienlijk toegenomen.²⁵

²⁵ In de jaren tachtig wordt duidelijk dat de groei van dit soort contracten sterk conjunctureel bepaald is.

Tabel 6.1: De ontwikkeling van uitzend- en deeltijdarbeid in de jaren zeventig en tachtig

uitzendarbeid	aantal contracten	in mensjaren
1974	502.674	
1975	1.004.802	97.819
1976	1.368.062	140.150
1977	1.479.652	158.438
1978	1.669.836	189.657
1979	2.073.002	205.176
1980	2.374.230	237.782
1981	2.189.271	198.098
1982	2.046.938	142.157
1983	2.139.729	113.425
1984	2.220.904	101.988
1985	2.776.473	123.585
1986	3.314.480	120.479
1987	4.003.421	183.603

Bron: Caire (1989, 79)

Tabel 6.2: De ontwikkeling van aandelen van uitzend- en tijdelijke contracten in de totale werkgelegenheid

soort contract	1977	1980	1982-83	1987-87	1989
tijdelijke contracten	1,4	3,0	2,3	3,8	4,3
uitzend contracten	1,1	1,6	0,9	1,1	1,8

Bron: OECD (1990)

De toename van deze a-typische contracten is een duidelijk voorbeeld van (een uitbouw van) van ongeplande institutionalisering van nieuwe praktijken omdat zij volgde uit de afwegingen van individuele werkgevers. Deze ontwikkeling was niet politiek gepland, want binnen de politiek werd juist aan een verdere

ontslagbescherming gewerkt. Politiek is wel het feit dat het vooral vrouwen, immigranten en jongeren waren dit soort banen kregen. De vakbonden droegen aan deze segmentering van de arbeidsmarkt bij doordat alleen de CFDT voor de werknemers met a-typische contracten opkwam (Noblecourt 1990, 153).

De belangrijkste vakbonden waren in de periode 1975 – 1980 vooral politiek georiënteerd op de ontwikkeling van een 'program commun' als basis voor een samenwerking van de verschillende linkse groeperingen in Frankrijk (Lange, Ross, Vannicelli 1982). Deze nadruk op de politieke strategie leidde er ook toe dat de economische crisis nauwelijks in andere opstellingen heeft geresulteerd (Jenson 1990). De crisis werd dan ook op uiteenlopende wijzen geïnterpreteerd. De CGT ging uit van een crisis van het staatsmonopoliekapitalisme, waarbij de staat voor de kosten van de crisis moest opdraaien en deze kosten vervolgens afwentelde op de arbeiders. De CFDT volgde qua interpretatie meer de lijn van de regulationisten en zag het bestaande model van arbeidsverhoudingen als een belangrijke oorzaak. Volgens de CFDT konden slechts nieuwe vormen gericht op democratisering en zelfbestuur een uitweg uit de crisis betekenen (Mouriaux 1984). De tijdelijke breuk van de 'Union de la Gauche' tussen de communisten en socialisten in september 1978 betekende ook een breuk tussen de CFDT en de CGT. Via een strategie van 'recentrage' probeerde de CFDT een verschuiving van politieke activiteiten naar collectieve onderhandelingen tot stand te brengen. De CGT weigerde opnieuw in de ontwikkeling van collectieve onderhandelingen te participeren, en ook de regering en de werkgevers steunden de uitbouw van collectieve onderhandelingen niet. Er was eerder sprake van minder onderhandelingen en minder overeenkomsten. Ginsbourger en Potel (1984) wijzen in dit verband ook op de werkgeversstrategie om onderhandelingen binnen de institutionele kaders op bedrijfstakniveau te voorkomen omdat de vakbonden op dat niveau het sterkst waren.

Ook op politiek niveau werd de recessie in eerste instantie als een tijdelijk **verschijnsel beschouwd**. Het macro-economisch overheidsbeleid van president Giscard d'Estaing en zijn eerste minister Jacques Chirac was traditioneel Keynesiaans. Ook hier gold dat **politieke omstandigheden een belangrijke rol** speelden omdat er een einde was gekomen aan de duidelijke rechtse meerderheid in het parlement en de presidentsverkiezingen. Chirac probeerde daarom compromissen te sluiten, maar deze politiek leidde niet tot een economisch herstel. Zijn opvolger Barre maakte gebruik van het verlies van de linkse partijen en de demoralisering van de sociale bewegingen en begon in 1976, hoewel veel gematigder dan Thatcher, met het ter discussie stellen van de principes van het Franse Fordisme. In plaats van volledige werkgelegenheid of een intern sociaal evenwicht benadrukte Barre het herstel van het bedrijfsleven. De politiek van een

sterke franc betekende echter een verwakking van de concurrentiepositie en een stimulering van de investeringen in het buitenland. De achterliggende gedachte was om slechts op de 'creneaux' (gaten in de markt) in te spelen.²⁶ Vanwege het nog steeds aanwezige arbeidersverzet tegen de fordistische organisatie van het arbeidsproces, stelde de overheid de commissie Sudreau in, die met aanbevelingen voor een hervorming van de onderneming kwam (Harris 1989). Van werkgeverszijde waren er echter weinig initiatieven in deze richting. Rond 1978 speelden zich ook de eerste discussies over flexibilisering af, die vooral op de werktijden betrekking hadden. Premier Barre wilde de collectieve onderhandelingen stimuleren en zocht daartoe mogelijke belangenovereenkomsten tussen werkgevers en vakbonden. Werkgevers wilden een langere werkweek, om de inzet van hun werknemers gemakkelijker af te stemmen op veranderingen in de vraag. Vakbonden met in het bijzonder de CFDT zagen een mogelijkheid voor arbeidstijdverkorting in het licht van de hoge werkloosheid. De onderhandelingen mislukten echter omdat vanwege de strikte wetgeving flexibilisering pas mogelijk zou worden na deregulering. Barre durfde op dit punt de confrontatie met de linkse partijen niet aan. Daarnaast wilden vakbondssecties in de bedrijven enige controle over de manier waarop de flexibilisering zou worden toegepast. Werkgevers wilden echter niet op deze eisen ingaan (Noblecourt 1990). Hoewel de werkloosheid in de periode 1975–1980 langzaam begon toe te nemen, was er over het geheel genomen geen sprake van een duidelijke neerwaartse spiraal (zie tabel 6.3).

Tabel 6.3: *De ontwikkeling van enkele macro-economische indicatoren in de periode 1975 – 1981 (in jaarlijkse groeivoeten)*

jaarlijkse groeivoeten	1975	1976	1977	1978	1979	1980	1981
vaste kapitaalgoederen	-3,2	3,8	-0,8	1,5	3,7	3,2	-1,1
BNP	0,2	5,2	3,0	3,8	3,3	1,1	0,5
industriële productie	-7,1	8,3	2,0	2,4	4,6	-0,2	-1,4
werkgelegenheid	-1,1	0,7	0,8	0,1	-0,1	0,0	-1,0
werkloosheid (% beroepsbevolking)	4,1	4,4	4,4	5,2	5,9	6,3	7,6

Bron: OECD (1985, 68)

²⁶ Dit werd tegelijkertijd tegengewerkt door een vermindering van de uitgaven voor technologisch onderzoek en voor industriële herstructurering (Lipietz 1984a).

De politieke ontwikkelingen bleven in deze periode echter de economische ontwikkelingen domineren. Nadat de communisten en socialisten de verkiezingen van mei 1978 net hadden verloren concentreerden de verschillende politieke partijen zich meer op electorale doelen dan op economisch herstel. Voor de socialisten en communisten wierp deze strategie in mei 1981 eindelijk zijn vruchten af toen zij de presidentsverkiezingen wonnen.

5.4.2 Het Mitterrand experiment en de Auroux wetgeving

Het programma waarmee de communisten en socialisten in mei 1981 de verkiezingen wonnen was in feite een uit electorale overwegingen bijeen gevoegde waslijst aan plannen, die in de voorgaande jaren door uiteenlopende linkse groeperingen naar voren waren gebracht. Op economisch vlak was dit programma zeer 'developpementistisch' van aard en werd vooral via een verhoging van de consumptie voorgesteld de economie te stimuleren. Hiertoe werden het minimumloon en de uitkeringen verhoogd en werd het aantal ambtenaren sterk uitgebreid. Door middel van een industriepolitiek en nationalisaties werd getracht de nationale concurrentiepositie te versterken. Omdat de richting van dit beleid tegen de overheersende neo-liberale klimaat inging, werd dit beleid ook wel als het Mitterrand experiment bestempeld.

Op het vlak van de arbeidsverhoudingen werden vooral een hervorming van het systeem van arbeidsverhoudingen en een beperking van a-typische contracten nagestreefd. Dit beleid ten aanzien van flexibilisering komt in de volgende paragraaf aan bod. De hervorming van de arbeidsverhoudingen werd aangekondigd in de Auroux plannen, genoemd naar de minister van arbeid Jean Auroux. De beoogde hervorming van de arbeidsverhoudingen moest gestalte krijgen door een versterking van de positie van vakbonden, het (tegen de algemene trend in) bevorderen van collectieve onderhandelingen, nieuwe bevoegdheden voor de ondernemingsraden en de toekenning van extra rechten voor werknemers om zich op hun werkplek te uiten. De plannen kenden zeer uiteenlopende invloeden (Harris 1989, Moss 1989). Invloedrijk waren de 'Nouvelle Société' ideeën van Delors en de CFDT, waarin collectieve onderhandelingen zonder staatsinmenging als het belangrijkste middel van sociale vooruitgang worden beschouwd. Dit veronderstelt sterke vakbonden met een verantwoordelijke opstelling tijdens de onderhandelingen en de naleving van de overeenkomsten.²⁷ Een tweede meer diverse groep invloeden betreft de ideeën van de commissie Sudreau over een

²⁷ Hiertoe moesten werknemers een beter inzicht in de economische en financiële situatie van de onderneming krijgen.

hervorming van de onderneming en de zelfbeheer stromingen binnen de socialistische partij en de CFDT, die met elkaar een micro-corporatistische opvatting van de onderneming gemeen hebben. Binnen deze opvatting wordt in plaats van conflictueuze van harmonieuze en gelijkwaardige relaties tussen werknemers en management uitgegaan. Deze ideeën komen naar voren in formuleringen als de 'onderneming als gemeenschap' en 'nieuw burgerschap in de onderneming'.

Na de aankondiging van de Auroux plannen in september 1981 wierp de CFDT zich op als hun belangrijkste verdediger. De CFTC en in mindere mate de CGT stonden positief tegenover de plannen, terwijl de FO en de CGC de plannen afkeurden (Noblecourt 1990, 121).²⁸ De meeste oppositie kwam echter van de werkgevers die vanwege hun vijandigheid ten opzichte van bonden juist vormen van werknemersinspraak probeerden te vinden waarin de bonden niet als vertegenwoordigers van werknemers optraden. Deze oppositie kon niet verhinderen dat de Auroux plannen uiteindelijk in vijf wetten werden vastgelegd. De twee belangrijkste wetten waren 'de wet op de werknemersvertegenwoordigingen van 28 oktober 1982' en 'de wet op de collectieve onderhandelingen van 13 november 1982'. De eerste wet geeft de ondernemingsraden meer bevoegdheden en faciliteiten. Zij moeten voortaan geconsulteerd worden bij besluiten op het vlak van de organisatie van het werk, omvang werknemersbestand, arbeidsduur, ontslagen, inhuren, arbeidsomstandigheden, introductie van nieuwe technologieën, en belangrijke financiële beslissingen. Tegelijkertijd worden ook de faciliteiten voor de vakbonden uitgebreid en krijgen vakbondsvertegenwoordigers bijvoorbeeld het recht om in werktijd actief te zijn en contributie te innen en krijgen zij ook bescherming in kleine ondernemingen. De wet op de collectieve onderhandelingen bevat de verplichting tot jaarlijkse onderhandelingen (maar niet tot overeenkomst) op bedrijfstak en ondernemingsniveau voor alle ondernemingen met meer dan één vakbondssectie. Onderhandelingen op ondernemingsniveau moeten gaan over reële lonen en arbeidstijden. De ondernemingsovereenkomsten mogen 'afwijken' van wetgeving en nationale en bedrijfstakovereenkomsten zolang de vakbonden die meer dan 50% bij de laatste verkiezing voor de ondernemingsraad behaalden geen veto uitspreken. Aan de andere kant kan de minister van arbeid ook gemakkelijker afspraken voor grotere groepen verbindend verklaren.²⁹

²⁸ CGC stond later wel positiever ten opzichte van de Auroux wetgeving (Noblecourt, 1990, 126).

²⁹ 'De wet op de vrijheden van werknemers van 4 augustus 1982' verplicht de werkgever om de werkregels en de sancties in geval van overtreding op papier te zetten en de ondernemingsraad een exemplaar te geven. De werkgever behoudt het recht om de regels op te stellen. In ondernemingen

De Aurox wetgeving geldt als één van de grootste hervormingen van het arbeidsrecht in Europa omdat minstens een derde van de Code du Travail werd herzien. Vanuit een internationaal perspectief is de wetgeving niet zo radicaal en kan zij eerder worden opgevat als een poging om de kapitaal-arbeidverhoudingen te moderniseren door ze meer in overeenstemming met de internationale gebruiken te brengen. Het vernieuwende element is de decentralisering om zo meer rekening te kunnen houden met ondernemingsspecifieke behoeften en omstandigheden in plaats van toepassing van universele wetgeving of bedrijfstaksgewijze overeenkomsten.

De uiteenlopende achtergronden hebben ertoe geleid dat de Aurox wetten op verschillende wijzen zouden kunnen uitwerken (Harris 1989, 331). Enerzijds beoogden zij een versterking van de collectieve onderhandelingen tussen ondernemingen en vakbonden op bedrijfstak- en ondernemingsniveau, waarbij de verschillende vormen van werknemersvertegenwoordiging in de onderneming elkaar zouden versterken. In het verlengde hiervan hoopte de CFDT en vreesden de werkgevers en het middenkader dat het 'droite d'expression' een nieuw wapen voor de vakbonden in de onderneming zou betekenen.³⁰ Anderzijds maakten de wetten via dezelfde 'droite d'expression' voor de werknemers de weg vrij naar 'nieuwe werkgeversstrategieën' zoals kwaliteitscirkels en andere vormen van coöperatieve relaties tussen werkgevers en ondernemingsspecifieke organisaties van werknemers, waarbij de gevestigde vakbonden een secundaire rol krijgen. Dit was de grote angst van de FO.

Dat uiteindelijk het micro-corporatistische element ging overheersen hing vooral samen met het feit dat hoewel de vakbonden als de belangrijkste vertegenwoor-

met meer dan 200 werknemers krijgen de werknemers op experimentele basis een 'droit d'expression' Over de details van de rechten moet door bonden en werkgevers worden onderhandeld. 'De wet over veiligheid en gezondheid van 22 december 1982' regelt de samenvoeging van veiligheid- en gezondheidscommissies en kent deze meer bevoegdheden toe. 'De wet op de democratisering van de publieke sector van 26 juli 1983' regelt de tripartiete bestuursvorm nu ook voor alle ondernemingen met meer dan 200 werknemers, waarvan de Franse staat meer dan de helft van de aandelen bezit. Daarnaast krijgen de werknemers in de publieke sector vergelijkbare rechten als de werknemers in de private sector. In tegenstelling tot voorgaande initiatieven krijgt de publieke sector geen voorhoede rol toebedeeld.

³⁰ De voorgestelde plannen zouden de positie van de vakbonden op verschillende manieren kunnen versterken. Als groepen arbeiders in hun overleg erachter komen dat hun problemen helemaal niet zo persoonlijk maar collectief zijn, zou dit zich kunnen vertalen in vakbondseisen. Een andere mogelijkheid is dat de chefs weigeren op hun voorstellen in te gaan. Dan wordt het ook een vakbondsvraagstuk. Een inventarisatie door het ministerie van arbeid in 1985 laat zien dat in driekwart van de ondernemingen het recht van expressie tot een concrete verbetering van de inhoud van het werk heeft geleid. Vakbonden speelden hierbij in het algemeen geen rol.

digers van werknemers werden beschouwd, de wetten niets bevatten wat de positie van de bonden daadwerkelijk versterkte. Hierdoor werd vooral in grote ondernemingen de formele verplichting tot onderhandeling niet in echte onderhandelingen en ondertekende overeenkomsten omgezet. Naast het werkgeversverzet wijst Harris (1989) er op dat de vakbonden zich hier ook niet echt sterk voor maakten. In combinatie met de angst dat de CGT de grote winnaar zou worden verhinderde het vakbondspluralisme de opkomst van 'closed shops'. Bijkomende factor was dat de Auroux wetten de vakbonden vooral indirect, via de ondernemingsraad, wilden steunden. Maar de ondernemingsraden en de vakbonden onderhielden in de praktijk geen coöperatieve relaties zoals was verondersteld maar werden in bepaalde opzichten elkaars concurrenten. De ondernemingsraden hadden meer vetorechten gekregen en om veto's te voorkomen lagen onderhandelingen voor de hand. Dit leidde ertoe dat ondernemingen in toenemende mate niet met vakbondssecties maar (illegale) overeenkomsten met ondernemingsraden sloten.³¹ Een belangrijke bijkomstigheid voor de werkgevers was dat in deze periode het verbod op 'dérogation', het afwijken van op hoger niveau gemaakte afspraken, werd ingetrokken.³² Dit gaf de werkgevers de mogelijkheid om in onderhandelingen met zwakke bonden of bedrijfsbonden meer concessies los te weken, terwijl de hogere afspraken juist waren gemaakt om dergelijke concessies te voorkomen. De positie van de vakbonden werd bovendien ondergraven omdat over de invulling van het 'droit d'expression' voor werknemers in ondernemingen met meer dan 200 werknemers op ondernemingsniveau moest worden onderhandeld.³³

³¹ Van de ondernemingen die geen overeenkomst met bonden tekenden, sloot de helft in 1985 een illegale overeenkomst.

³² In de oorspronkelijke wet op collectieve onderhandelingen uit 1950 was vastgelegd dat de op centraal niveau gemaakte (minimum) afspraken door de lagere niveaus eerbiedigd moesten worden. Dit verbod op 'derogation' (afwijking) functioneerde ter bescherming van de niet-georganiseerde arbeiders, en gaf een belangrijke rol aan vakbonden, die zwak op de werkvloer, op de hoger niveaus wel invloed konden uitoefenen. Deze hiërarchie werd in de werktijdenwet van januari 1982 en later in de wet op de collectieve onderhandelingen van 13 november 1982 doorbroken.

³³ De verzwakking van de Franse vakbonden komt op verschillende manieren tot uiting. De gebruikelijke indicator, de organisatiegraad, is in dit geval minder geschikt omdat de organisatiegraad in Frankrijk op 7 à 10 procent wordt geschat en de vakbondsleden vooral in de publieke sector zijn geconcentreerd. In plaats daarvan wordt het belang en de onderlinge krachtsverhoudingen van vakbonden afgelezen van het bestaan van vakbondssecties of gedelegeerden in de (grote) ondernemingen. De afgelopen vijftientig jaar zijn grote veranderingen opgetreden in de verkiezingen voor werknemersgedelegeerden. De aanhang van de CGT is in de periode 1966-1988 gereduceerd van 50,8 naar 26,7 procent. In dezelfde periode blijft de aanhang van de CFDT rond de

De gevolgen van de Auroux wetgeving voor de collectieve onderhandelingen waren uiteindelijk tweeledig. Allereerst nam het percentage werknemers dat onder een CAO viel toe, waarmee Frankrijk internationaal gezien een uitzondering vormde (Baglioni 1989).³⁴ De belangrijkste oorzaak hiervan was echter niet een toename van (spontane) onderhandelingen maar een toenemend gebruik van het verbindend verklaren door de regering. Ten tweede is binnen de collectieve onderhandelingen een verschuiving opgetreden van het bedrijfstakniveau naar het ondernemingsniveau. Zo is op het aantal bedrijfstak CAO's dat hernieuwd werd met vijftig procent afgenomen en het percentage werknemers dat onder een ondernemings CAO valt in de periode 1981-1985 toegenomen van 24,2 naar 35 procent.³⁵ Van deze twee gevolgen is de decentralisatie van de collectieve onderhandelingen achteraf gezien de belangrijkste geweest. Deze decentralisatie schiep namelijk een institutioneel kader waarin later over de flexibilisering onderhandeld kon worden.

De ruime aandacht voor de Auroux wetgeving weerspiegelt het gewicht dat deze wetgeving binnen het totale beleid op het vlak van arbeidsverhoudingen in de eerste fase van de socialistische regering kreeg. Deze wetgeving stond relatief los van de economische crisis en werd als zodanig ook niet door de socialisten als oplossing voor deze crisis gepresenteerd. De wetgeving had met andere woorden net zo goed tien jaar eerder tot stand kunnen komen. Oplossingen voor de crisis werden eerder gezocht in het stimuleringsbeleid en de industriepolitiek. Het mislukken van dit beleid, in de zin dat het niet in staat bleek om voor economisch herstel te zorgen, leidde uiteindelijk tot een ommezwaai in het beleid. In het alternatief dat vervolgens werd gepresenteerd werden herzieningen op het vlak van de arbeidsverhoudingen in de richting van flexibilisering wel noodzakelijk geacht in het kader van economisch herstel.

Vanwege de cruciale rol van het mislukken van het Mitterrand experiment wil ik kort stilstaan bij de verklaring van Lipietz voor dit mislukken. Een eerste oorzaak is volgens Lipietz een onderschatting van de slechte uitgangssituatie in

twintig procent schommelen en is het aandeel van de FO gestegen van 8,0 naar 13,7. De grootste stijging komt echter voor rekening van de ongeorganiseerden, die van 12 naar 23,5 procent in 1988 zijn gegaan (Rotbart 1990). In 1989 hebben de ongeorganiseerden de CGT ingehaald als grootste 'bond' (Liberation 14 juli 1990).

³⁴ Voor ondernemingen met dan 10 werknemers nam dit percentage in de periode 1981-1985 toe van 80,1% naar 86,4%. Voor de tertiaire sector en kleine ondernemingen was de toename in dezelfde periode nog groter, namelijk van 71,9 naar 85,2%.

³⁵ Voor ondernemingen die tot onderhandelingen op bedrijfsniveau verplicht waren, was er een toename van 42% in 1983 naar 72,2% in 1986.

mei 1981. De Franc was toen 20 procent overgewaardeerd, de werkloosheid en het handelstekort stegen snel terwijl Frankrijk in hoog tempo de-industrialiseerde. Het ontbrak de socialisten aan een goede diagnose en daarom kwamen zij met een 'traditioneel recept' zonder rekening te houden met de veranderde omstandigheden.³⁶ De timing van het stimuleringsbeleid was ongelukkig omdat de wereldeconomie een recessie doormaakte. Het beleid werkte averechts omdat gegeven de zwakke industriële basis en concurrentiepositie een stimulering van de economie leidde tot hogere importen bij gelijkblijvende exporten, wat het handelstekort verder vergrootte. Een laatste factor is dat de socialisten voor hun nieuwe plannen zoals de Auroux wetgeving onvoldoende maatschappelijke steun wisten te vinden.

Het industriebeleid was gericht op een versterking van de Franse industrie en bestond vooral uit ambitieuze sectorale plannen met omvangrijke nationalisaties en kapitaalinjecties. In plaats van de politiek ter versterking van speerpunten domineerde nu de 'politique des filières', waarin de wederopbouw van het produktieve apparaat in de gehele bedrijfskolom werd nagestreefd (Groenewegen 1989). Het idee was om via grote onderzoekskredieten een industrie van microprocessors van de grond te krijgen, die vervolgens een robottenindustrie zou ondersteunen, die op haar beurt de industrie zou voorzien. Dit beleid was redelijk succesvol in de elektronica en chemie maar mislukte voor de investeringsgoederensector. De opbouw van 'filières' vergde veel meer dan de 18 maanden waarin het stimuleringsbeleid tot een gigantisch handelstekort leidde. Dit tekort bewijst volgens Lipietz (1987d) dat "Le fordisme à la française était irrécupérable". Lipietz (1988a) benadrukt dat het technocratische functioneren van de generationeeliseerde ondernemingen, de arbeid-kapitaalverhoudingen in het bedrijf en het produktieproces niet ter discussie werden gesteld. Ondanks verwijzingen naar nieuwe praktijken in Japan en Italië stond de constructie van 'filières' centraal.

Het mislukken van het Mitterrand experiment resulteerde in een politieke koerswijziging die wordt gesymboliseerd door de vervanging van premier Mauroy door de technocraat Fabius en de derde devaluatie van de Franc in maart 1983. De leiding van de socialistische partij was overtuigd geraakt van het bestaan van een 'aanbodcrisis'. In plaats van volledige werkgelegenheid en koopkrachtverbetering werden nu vrijhandel, deflatie en stimulering van de investeringen de centrale doelstellingen. Volgens Lipietz (1987d,16) ontwikkelt

³⁶ Jenson (1990) verklaart dit vanuit de vorming van het gemeenschappelijke programma. De deelnemende partijen bouwden hun identiteit op de fordistische principes. Toen zij uiteindelijk jaren later aan de macht kwamen bleek de economie anders te functioneren.

zich een 'liberaal-productivistisch' model waarin de export en niet langer de groei van de interne markt als de belangrijkste motor van de accumulatie wordt gezien.³⁷ Ofschoon het regeringsrapport 'Dalle' over de concurrentiepositie van de Franse industrie tenslotte ook de beperkingen van een tayloristische organisatie van het productieproces onderkende, bleef het overheidsbeleid gericht op automatisering en elektronisering als belangrijkste middelen om het productieproces te vernieuwen. Dat de koerswijziging ook consequenties voor het beleid ten aanzien van flexibilisering heeft gehad, wil ik in de volgende paragraaf laten zien.

5.4.3 Vrij baan voor flexibilisering

In de eerste jaren van hun bewind probeerden de socialisten en communisten met behulp van wetgeving (het misbruik van) a-typische contracten tegen te gaan (Caire 1989).³⁸ Zo werd de maximumduur van tijdelijke contracten verminderd, mochten contracten minder vaak vernieuwd worden en werden er stemrechten aan werknemers met een tijdelijk contract toegekend. Het resultaat van deze wetgeving was een scherpe daling in het aantal tijdelijke contracten. Met de politieke ommezwaai werden de onderneming, ondernemerschap en flexibiliteit als waarden in zichzelf en als middelen om de economische crisis te boven te komen gezien.³⁹ De nieuwe opstelling van de socialisten was ook een gevolg van het door de werkgevers ingezette offensief ter vergroting van de flexibiliteit. De werkgevers hadden 1983 namelijk als het jaar van de strijd om de flexibiliteit uitgeroepen: "1983 sera l'année de la lutte contre les contraintes introduites dans la législation au cours des 'Trente Glorieuses' et aujourd'hui inadaptées. L'année de la lutte pour la flexibilité" (Weber 1986, 344).⁴⁰ Uit dit citaat van Yvon

³⁷ Zie ook paragraaf 3.3.

³⁸ Een van de maatregelen was de legalisering van 130.000 clandestiene immigranten

³⁹ Zie ook het themanummer over flexibiliteit van 'Sociologie du Travail' (1986, nr 3). Harris (1989) brengt de snelle omslag in het beleid in verband met de ideologische erfenis van de socialisten. Er was geen sterke sociaal-democratische traditie en het 'statisme' werd als mede oorzaak van de crisis gezien. Het idee van 'Autogestion' verschaft bovendien een optimistisch beeld van de effecten van flexibiliteit in sociale relaties.

⁴⁰ Interessant in dit verband is de conclusie van de OECD (1985, 41) dat de bestaande regels met betrekking tot werkgelegenheidscondities arbeidsmarktflexibiliteit zouden kunnen belemmeren, maar dat volgens de beschikbare informatie deze rigiditeiten geen uitgesproken kwantificeerbare impact op de werkgelegenheid hebben. Het zou eerder om het psychologische effect gaan.

Chotard, de voorman van CNPF, blijkt dat de werkgevers zich hierbij niet alleen op de wetgeving van de socialisten richtten maar ook op de praktijken van de dertig jaar daarvoor. De strijd om een grotere flexibiliteit werd ruim opgevat want zij was bijvoorbeeld ook gericht op een vermindering van werkgeverslasten.⁴¹

De socialisten bleven zich wel bewust van de gevaren van flexibilisering. Zo moest er volgens premier Fabius een evenwicht worden gezocht tussen "de legitieme bescherming van de werknemersrechten en de noodzakelijke flexibiliteit voor het functioneren van de economie en de ondernemingen".⁴² Uit electorale overwegingen wilden de socialisten hun eigen wetgeving niet herzien. De oplossing zagen de socialisten veeleer in de vakbonden in de rol als beschermer. Wanneer de rol van de vakbonden in het onderhandelen over en toepassen van flexibiliteit kon worden geïstitutionaliseerd, was het voor de staat relatief veilig om zich terug te trekken en deregulering toe te staan. Socialisten probeerden daarom voortdurend steun van de vakbonden te krijgen voordat zij tot nieuwe wetgeving overgingen.⁴³

De vakbonden en werkgevers gingen inderdaad op centraal niveau onderhandelen over 'l'adaption des conditions d'emploi'. Inzet van de werkgevers was een versoepeling van het arbeidsrecht waarbij zij in het verlengde het ENCA plan

⁴¹ Hun militantie blijkt onder anderen uit het feit dat ook het 'progressieve' deel van de Franse werkgevers (veelal grote ondernemingen) met anti-vakbondsvoorstellen zoals de afschaffing van het vakbondsmonopolie in verkiezingen (Harris 1989).

⁴² Aangehaald door Harris (1989, 376).

⁴³ Deze strategie werd ook al gehanteerd bij de pogingen om de verkiezingsbelofte uit 1981 van een geleidelijke verkorting van de werkweek van 40 naar 35 uur te realiseren. De socialisten hoopten dat in de onderhandelingen hiervoor flexibiliteit vanzelf aan de orde zou komen. Na afloop van de onderhandelingen zou dan de wetgeving worden aangepast. In juli 1981 tekenden de CNPF en alle bonden behalve de CGT een overeenkomst waarin de werkweek tot 39 uur werd teruggebracht, een vijfde week vakantie werd ingevoerd en 150 uur per werknemer per jaar op flexibele basis konden worden ingezet. Deze overeenkomst werd echter zeer traag in bedrijfstakafspraken omgezet, wat de regering ertoe bracht de oorspronkelijke afspraak te legaliseren. Dit laatste was vooral tegen de zin van CNPF en CFDT in want zij wilden eerst uitonderhandelen. De CNPF gaf vervolgens haar strategie op om de flexibiliteit van werktijden op bedrijfstakniveau te bespreken. Zij verlegde haar koers nu naar decentralisering, waarbij vooral afspraken over flexibiliteit en niet over arbeidsduurvermindering werden gemaakt.

lanceerden wat de vakbonden extra wantrouwig maakte.⁴⁴ Nadat de CGT al eerder het akkoord niet wilde ondertekenen, verwierpen in december 1984 de kaders van de FO en CFDT tegen het advies van hun top in het afgesloten akkoord. Noblecourt (1990, 45) ziet dit als een belangrijk moment waarop de vakbonden hun kansen om het flexibiliseringsproces te beïnvloeden, uit handen gaven. In ruil voor concessies op een aantal terreinen zou zo een abrupte deregulering worden voorkomen, terwijl de condities van werkgelegenheidsveranderingen en technologische ontwikkeling in de onderhandelingen vastgesteld zouden kunnen worden.

De verscherping van de wetgeving over a-typische contracten heeft in samenhang met de eis van een administratieve toestemming voor ontslagen in de periode 1982-1985 geleid tot een afwachtende houding van de werkgevers voor wat betreft het in dienst nemen van nieuwe werknemers.⁴⁵ In plaats hiervan werd de productiecapaciteit aangepast via overwerk, produktiviteitsbonussen en winstafhankelijke beloning (OECD 1989). In dezelfde periode slaagden de werkgevers er wel in om in het aantal onderhandelingen op ondernemingsniveau overeenkomsten over flexibiliteit af te sluiten (Harris 1989,31). Tegenover de flexibiliteit stond in het algemeen geen compensatie. Opvallend was ook dat één derde van de overeenkomsten clausules bevatten die in strijd met de Code du Travail waren. Om een eind te maken aan deze illegale praktijken kwam de regering in februari 1986 met nieuwe wetgeving waarin grotere afwijkingen van de wettelijke weeklimiet en nieuwe vormen van deeltijd- en oproepearbeid werden toegestaan. Via deze wetgeving werd bovendien geprobeerd om de flexibilisering met een verdere arbeidsduur te combineren.

⁴⁴ Het voorstel uit mei 1984 voor ENCA (=emplois nouveaux à contraintes allégées) is ook interessant qua patroon van institutionalisering. Er wordt namelijk expliciet voorgesteld om naast de bestaande wetgeving voor nieuwe banen minder beperkende juridische voorschriften te hanteren. Nieuwe werknemers zouden onder een nieuw regime vallen zonder de gebruikelijke beperkingen en kosten voor de werkgevers. Meer concreet betekende het voorstel een gemakkelijker gebruik van a-typische contracten, gedeeltelijke ontheffing voor sociale zekerheidspremies, niet-meetellen voor werknemers-aantal in verband met wettelijke verplichtingen en ontheffing van toestemming ontslag. Na onderhandeling met de bonden, kwam er een verwaterde versie die vervolgens door de bonden werd verworpen omdat er onvoldoende waarborgen tegen misbruik waren.

⁴⁵ Het aantrekken van nieuwe mensen in vaste dienst werd bovendien ontmoedigd door de voorschriften waarin de grootte van het werknemersbestand de hoogte van de belastingen en de medezeggenschapsrechten van de werknemers beïnvloedden.

In hun verzet tegen de Code du Travail richtten de werkgevers zich naast de wetgeving voor a-typische contracten vooral op het ontslagrecht.⁴⁶ De werkgevers vonden het bestaande ontslagrecht te omslachtig omdat het toestemming van de autoriteiten en raadpleging van de werknemersvertegenwoordiging en vakbonden in de grote ondernemingen vereiste. Volgens de OECD (1985, 42) was deze ontslagwetgeving tamelijk uniek in Europa, om vervolgens te concluderen dat in de praktijk 90 procent van de ontslagaanvragen werd goedgekeurd. De fixatie van de Franse werkgevers op flexibiliteit blijkt ook uit een internationale enquête uit 1985 onder werkgevers. In Italië en Frankrijk is het percentage werkgevers dat het gebrek aan flexibiliteit als een belangrijke belemmering voor nieuwe werkgelegenheid het grootst (Emerson 1988).

De conservatieve regering die in 1986 aan de macht kwam, was meer bereid om op de eisen van de werkgevers voor grotere flexibiliteit in te gaan. In juli 1986 versoepelde zij het ontslagrecht en werden de contracten voor bepaalde tijd verder gestimuleerd. Het effect hiervan was dat de helft van de 103.000 tussen maart 1987 en maart 1988 gecreëerde banen (stages niet meegerekend) van tijdelijke aard was (OECD 1989).

Het belang van flexibele contracten komt vooral in arbeidsmarktbewegingen tot uiting. In de periode 1982-86 zijn 550.000 deeltijdbanen gecreëerd. Deze toename valt samen met een afname van de voltijdse werkgelegenheid. Voor iedere voltijdse baan die verdween werden er vier deeltijdbanen geschapen. In 1985 was 37 procent van de werkzoekenden werkloos geworden als gevolg van het aflopen van tijdelijke contracten, terwijl dit in 1976 nog maar 17% was. Volgens de OECD (1989) is de verhouding nieuwe banen met een contract voor bepaalde tijd tegenover onbepaalde tijd 2,5 tegen 1.

5.4.4 Slot

Het doel van de case-study van de Franse arbeidsverhoudingen was om het ontwikkelde analysekader voor institutionele veranderingen op een concreet geval toe te passen en de wisselwerking tussen de verschillende vormen van institutionalisering te illustreren. Benadrukt moet worden dat de onderzochte ontwikkelingen slechts op een beperkt onderdeel van de arbeidsverhoudingen en op een nog kleiner deel van de regulatiewijze betrekking hebben. Desondanks wil ik aan de hand van de case-study een beknopte interpretatie van de naoorlogse arbeidsverhoudingen geven, enkele elementen uit het geformuleerde analysekader

⁴⁶ In de Code du Travail waren namelijk ook de condities voor contracten voor bepaalde tijd, uitzendarbeid en part-time contracten expliciet omschreven.

aanstippen en tenslotte enkele opmerkingen over mogelijke toekomstige ontwikkelingen plaatsen.

De naoorlogse kapitaal-arbeidverhouding in Frankrijk werd gekarakteriseerd door een marginale rol voor de vakbonden. Vakbonden waren van officiële onderhandelingen uitgesloten, onderling zeer sterk verdeeld en op de werkvloer afwezig. De zwakke positie van de vakbonden werd gecompenseerd door een sterke staat, die mede om de periodiek terugkerende arbeidsonrust op te vangen, een belangrijke rol in de vormgeving van de arbeidsverhoudingen heeft gespeeld. Omdat de staat vanwege de zwakke positie van de vakbonden niet over de optie beschikte om werkgevers en vakbonden tot overleg of onderhandeling te dwingen was de bescherming van werknemersbelangen in Frankrijk juridisch sterk verankerd in een uitgebreide 'Code du travail'. Daarnaast zorgde de staat via een minimumloonpolitiek voor een bodem onder de loonvorming. De afwezigheid van de vakbonden op de werkvloer droeg ertoe bij dat de Franse ondernemers het productieproces naar eigen opvattingen konden inrichten. Hierbij overheerste een tayloristische organisatie en waren de Franse ondernemers georiënteerd op technologisch laagwaardige massaproducten, waarin innovatie een beperkte rol speelde.

Dit 'model' van arbeidsverhoudingen kwam in de tweede helft van de jaren zestig onder druk te staan toen de vakbonden hun versterkte positie op de arbeidsmarkt ook structureel wilden vastleggen en een herziening van de bestaande praktijken nastreefden. Het was opnieuw de staat die voor de verandering zorgde. Dit resulteerde in een uitbreiding van de arbeidswetgeving, een uitbouw van de sociale zekerheid en een stimulering van collectieve onderhandelingen. Pas aan het eind van de jaren zestig waren de Franse arbeidsverhoudingen als fordistisch te bestempelen. De korte duur van de hoogtijdagen van de fordistische arbeidsverhoudingen impliceerde ook dat de actoren in hun reacties op de recessie van 1974/75 zich niet lang aan de fordistische arrangementen gebonden voelden en op vroegere praktijken terugvielen. De historische erfenissen speelden met andere woorden een belangrijke rol en zo hielden de werkgevers vast aan hun antagonistische houding ten opzichte van de vakbonden, hun korte termijn oriëntatie en hun afhankelijke opstelling ten opzichte van de staat met betrekking tot de modernisering van hun productieapparaat. Omdat ook de vakbonden vasthielden aan hun oude strategie was er in de jaren zeventig sprake van een patstelling. De regering kon in dit geval de patstelling niet doorbreken omdat door de bundeling van linkse krachten in de politiek de rechtse meerderheid in het parlement in gevaar kwam en de regering geen confrontaties aan durfde te gaan.

Met het uitblijven van duurzaam economisch herstel werd duidelijk dat de Franse industrie op twee manieren klem zat. Als producent van laagwaardige producten

kreeg zij sterke concurrentie uit de lage lonen landen die op basis van lagere kosten per eenheid produkt concurreerden. Tegelijkertijd kreeg zij te kampen met buitenlandse concurrenten die op basis van een hogere kwaliteit en regelmatige produktvernieuwing de markten voor voorheen laagwaardige produkten bedreigden. De strategie van de Franse ondernemers bleef erop gericht om vooral op basis van produktiekosten te concurreren. In dit licht kunnen de flexibiliseringstendensen worden opgevat als pogingen om de (vaste) loonkosten omlaag te brengen. De uitgebreide arbeidswetgeving en het 'contract typique' speelden in dit verband een belangrijke rol omdat zij de kaders aangaven waar binnen de flexibilisering kan worden doorgevoerd. Omdat de flexibiliteit in eerste instantie niet via de grote meerderheid van de bestaande werknemers bereikt kon worden, resulteerde de wens naar flexibilisering tot een parallelle structuur naast de bestaande structuur. De groei van deze parallelle structuur werd bespoedigd door het feit dat de ondernemers bij het in dienst nemen van nieuwe werknemers over meer vrijheid beschikten en andere voorwaarden konden opleggen. De groei van flexibilisering leidde vervolgens tot een tegenreactie van de politiek die de ontwikkeling probeerde te controleren en 'uitwassen' wilde voorkomen. In samenhang met de economische crisis en de snel groeiende werkloosheid kwamen vervolgens ook de verworvenheden van de vaste werknemers onder druk te staan. Zoals aangegeven bleken de vakbonden niet in staat om in ruil voor deze concessies nieuwe successen te boeken.

Dit voorbeeld van de opkomst van flexibele arbeidsrelaties geeft de wisselwerking tussen ongeplande institutionalisering en politiek ingrijpen aan. De flexibilisering is tamelijk ongepland of spontaan in de ondernemingen ontstaan maar vervolgens door de werkgeversorganisaties tot inzet van een politieke discussie gemaakt, waardoor het achteraf moeilijk wordt om van spontane institutionalisering te spreken. De sterke juridische verankering van de Franse arbeidsverhoudingen betekent dat de staat voor zowel de vakbonden als de werkgevers de belangrijkste partij is. Daar wordt in eerste instantie dan ook de aandacht op gericht. Mede door druk van buitenaf probeert de politiek door middel van pragmatische institutionalisering ontwikkelingen te kanaliseren, af te zwakken of in een bepaalde richting te sturen. De case-study geeft ook aan dat het uitmaakt wie in de regering zit want terwijl de socialisten de ontwikkelingen probeerden te kanaliseren, wilden de neo-conservatieve regeringen juist de wetgeving aanpassen om de trends zo min mogelijk te belemmeren. Het voorbeeld van de Auroux wetten geeft aan dat pragmatische institutionalisering ook tot onverwachte of zelfs aan de oorspronkelijke opzet tegengestelde effecten kan leiden. Hoewel het schizofrene karakter van deze wetten al is benadrukt blijken zij toch een institutioneel kader te hebben geschapen waarin vooral de kapitalisten hun doel kunnen bereiken. Zo hebben zij de decentralisatie en de

opbouw van institutionele arrangementen, waarin de vakbonden niet langer de belangrijkste belangenbehartigers van de werknemers zijn, bespoedigd. Dit relativeert dan weer de mogelijkheden van de politiek en pragmatische institutionalisering.

Dat de Franse ondernemers voornamelijk traditionele vormen van flexibilisering (variabele werktijden, oproepkrachten) hebben toegepast komt ook duidelijk naar voren in de recente onderzoeken van Bué (1989) en Lane (1989). Zij concluderen dat vernieuwende vormen van flexibilisering (veranderingen van het arbeidsproces, integratie van verschillende functies) veel minder voorkomen. De noodzaak voor verandering wordt volgens Lane door het management wel erkend en er zijn ook de nodige pogingen geweest om tot technische en organisatorische flexibiliteit te komen. Deze experimenteren hebben het management bewust gemaakt van de voordelen van een verandering maar ook van de extreme rigiditeit van de tayloristische organisatie van de produktie in Frankrijk. Deze tayloristische traditie heeft niet alleen de arbeidsdeling en hiërarchie, tot uiting komend in een complex systeem van functieclassificatie en beloningsstructuren, maar ook de beroepsscholing en training van arbeiders sterk beïnvloed. Ondanks pogingen van de staat is de rigiditeit van het oude model is niet fundamenteel veranderd. Zo concludeert een enquête van het ministerie van arbeid in 1989: "De bestaande organisatiepatronen zijn niet ter discussie gesteld. De regels van produktie-organisatie (schema's van kwalificaties en beloning, indices van persoonlijke prestatie) veranderen niet. De reflectie op de organisatie is quasi-niet bestaand" (Noblecourt 1990, 155, vertaling mv).

Het uitblijven van grote structurele veranderingen heeft er toe bijgedragen dat de positie van de Franse industrie zwak is (INSEE 1989, OECD 1988). Vooral in de loop van de jaren tachtig is de Franse economie niet aangepast aan veranderingen in de internationale vraag. De produktiviteitsstijging kwam vooral door een rationalisering van de oude produktiecapaciteit en minder door de creatie van nieuwe capaciteit tot stand. In het verlengde hiervan is de werkgelegenheid in de grote industriële ondernemingen aanzienlijk afgenomen (INSEE 1989, 111).

In hoofdstuk drie is duidelijk geworden dat een aantal linkse wetenschappers 'worker involvement' als een belangrijke karakteristiek voor een nieuwe post-fordistische fase zien (of bepleiten). Geconcludeerd is dat de Franse ondernemingen deze weg tot op heden nog niet hebben ingeslagen. Dit roept de vraag op welke krachten veranderingen in de richting van 'worker involvement' zouden kunnen bewerkstelligen. In het navolgende wil ik daarom kort de posities van de vakbonden en de staat schetsen.

Voor de vakbonden geldt een grote continuïteit inzake hun positiebepaling ten aanzien van samenwerking met het management van de onderneming en bemoeienissen met de organisatie van de arbeid. Van hen is weinig te verwachten en zij blijven onderling sterk verdeeld (Noblecourt 1990, 127). De CGT wil invloed hebben op de industriële keuzen maar weigert enige verantwoordelijkheid binnen een kapitalistisch kader. De CFDT definieert zelfbeheer als de meest geavanceerde vorm van participatie, terwijl de FO de werkgevers alle macht over het beheer van de onderneming laat om vervolgens deze beslissingen te bekritisieren. Alleen de CFTC en de CGC willen verder gaan en de macht in de onderneming delen tussen werkgevers en werknemers.

De houding van de vakbonden ten opzichte van technologische veranderingen, zoals robots was tot aan 1978 defensief en gevoed door argwaan en onrust (Noblecourt 1990, 147). Rond 1979 begon dit veranderen want vanaf dan staan de bonden met uitzondering van de CGT meer open voor technologische innovaties. Hun belangrijkste zorg blijft echter de werkloosheid die ontstaat als gevolg van de technologische ontwikkeling en er bestaat twijfel of nieuwe sectoren wel voor voldoende werkgelegenheid kunnen zorgen. Veranderingen op dit vlak verlopen bovendien erg langzaam. In de Auroux wetten is vastgelegd dat het comité d'entreprise geïnformeerd en geconsulteerd moet worden voorafgaand aan ieder project van de introductie van nieuwe technologieën. Pas in november 1988 tekent de CNPF een akkoord met de CFDT, CFTC en CFE-CGC over de methode en voorwaarden van raadpleging. In de akkoorden die vervolgens zijn afgesloten proberen de vakbonden door middel van verschuivingen in het functieclassificatiesysteem 'monnayer la nouveauté'. Geconcludeerd kan worden dat de achteruitgang van de vakbonden nog tot wezenlijke aanpassingen van hun opstellingen heeft geleid. In het bijzonder voor de communistische vakbonden geldt dat zij zich erg gebonden voelen aan het bestaande beeld naar buiten. Zij lijken zich eerder te willen neerleggen bij een marginalisering van hun positie als gevolg van de verdwijning van traditionele bolwerken als de staalindustrie, mijnbouw en de recente sluiting van de Renault fabrieken in Parijs-Billancourt. De stelling dat grote problemen, in hun geval het afstaan van invloed aan andere vakbonden, tot aanpassingen of leerprocessen zullen leiden blijkt voor hen niet op te gaan.

Als de vakbonden en ondernemingen het laten afweten, blijft alleen de staat nog over als potentiële kracht achter 'worker involvement' strategieën. Maar voorlopig wordt het beleid van de staat eerder als een belemmering gezien (Boyer 1989c, 47). De grote rol van de staat in het industrialiseringsproces via grote financiële steun aan (noodlijdende) bedrijven en de prioriteit van grote publieke orders boven private markten verminderen de noodzaak tot aanpassing in de industrie (OECD 1988, 69). In zijn industriepolitiek concentreert de staat zich

vooral op grote prestige projecten rond de ontwikkeling van nieuwe technologieën, waarbij de feitelijke gang van zaken binnen de ondernemingen buiten beschouwing blijft. Zo stelt de commissie 'Relations sociales et emploi' in het kader van het tiende plan dat de Franse ondernemingen te lang prioriteit hebben toegekend aan externe flexibiliteit via bijvoorbeeld een toenemend gebruik van contracten voor bepaalde duur, maar dat zij zich meer moeten richten op de aanpassing van de aanwezige menskracht. Deze vorm van flexibilisering veronderstelt een voortdurende vergroting van de kwalificaties en het doel is "de partir des salariés en place et de s'appuyer sur les potentiels et savoir-faire pour les faire évoluer. Les politiques de formation de même que l'enrichissement du contenu du travail constituent à cet égard des outils d'accompagnement particulièrement appropriés" (aangehaald in Noblecourt 1990, 53).

Dit laatste citaat illustreert nog eens dat de noodzaak voor andere vormen van flexibilisering vooral door beleidsmakers en wetenschappers naar voren wordt gebracht. De case-study heeft ook duidelijk gemaakt dat als gevolg van het ontbreken ervan in Frankrijk de regulationisten hun voorbeelden van 'worker involvement' uit andere landen moeten halen. Hun pleidooien voor après-fordistische ontwikkelingen zijn derhalve niet gebaseerd op feitelijke ontwikkelingen in Frankrijk maar gevoed door de ambitie het politieke debat in Frankrijk te beïnvloeden. Zij willen vooral de vakbonden en de linkse politieke partijen en bewegingen laten zien dat de huidige Franse ontwikkeling geen noodzakelijkheid is.

De transitie in Oost-Europa in het licht van de regulatie- en de SSA benadering

Tijdens de politieke omwentelingen in de Oosteuropese landen in 1989 en 1990 werden hoge verwachtingen ten aanzien van een transitie naar een kapitalistische markteconomie gewekt. Deze verwachtingen betroffen naast de hoogte vooral het tempo waarin de westerse levensstandaard bereikt zou kunnen worden. Een belangrijke voedingsbron voor deze hoge verwachtingen was het optimistische en a-historische beeld van het reëel bestaande kapitalisme zoals dat door westerse adviseurs, opiniemakers en politici naar voren werd gebracht. De relatief lage economische groei, de recessies, de massawerkloosheid, de aanhoudende instabiliteit en hevige conjuncturele fluctuaties van de afgelopen twintig jaar waren in hun uitlatingen niet terug te vinden. De afgelopen twee jaar zijn deze verwachtingen aanzienlijk bijgesteld omdat niet alleen de uitgangssituatie maar ook de moeizaamheid van een overgang van een centraal geplande economie naar een kapitalistische economie in eerste instantie werd onderschat. De omwentelingen in Oost-Europa speelden zich in dezelfde periode af als mijn pogingen om het idee van institutionele veranderingen in een grote crisis uit te werken. De op het eerste gezicht vele overeenkomsten zoals de moeizaamheid en onbeheersbaarheid van ingrijpende institutionele veranderingsprocessen hebben mij ertoe gebracht te onderzoeken in hoeverre de theorievorming uit dit proefschrift ook bruikbaar is voor een analyse van de 'grote crisis' van (het model van) de centraal geleide economie en de voorgestelde transitie in de richting van een kapitalistische economie. Mijn uitgangspunt hierbij is dat niet a priori bepaald kan worden of deze op het kapitalisme geënte theorieën ook voor de huidige situatie in Oost-Europa toegepast mogen worden maar dat de 'proof of the pudding is in the eating'.¹

Een van mijn eerste bevindingen was het bestaan van een buiten Frankrijk vrijwel onbekende tak van de regulatiebenadering waarin de centraal geplande economieën vanuit een regulatieperspectief zijn geanalyseerd. Deze studies, die

¹ Zie De Beus (1990) voor een meer fundamentele discussie van deze thematiek. In dit hoofdstuk staat dus het perspectief van de regulatie- en SSA benadering als mogelijke invalshoek voor een analyse van de transitie centraal. Ik heb hiermee niet de pretentie om tot een doorwrochte analyse van de feitelijke situatie te komen want dat laat ik graag aan de Oost-Europa deskundigen over.

in paragraaf 6.1 worden samengevat, laten m.i. zien dat het begrippenkader van de regulationisten bruikbaar is voor een comparatief onderzoek van de coherentie van economische stelsels. In paragraaf 6.2 wordt de bruikbaarheid van regulatie- en SSA benaderingen voor de transitiefase op twee punten toegespitst. Allereerst komen de consequenties van geografische en historische variaties van het kapitalisme voor een problematisering van het kapitalisme als einddoel van de transitie staan aan bod. Daarnaast wordt aangegeven hoe de in dit proefschrift geformuleerde ideeën over het veranderingsproces van instituties het transitieproces kunnen verhelderen. Mijn opzet is om de transitie niet zoals gebruikelijk in termen van het gewenste einddoel te analyseren maar om van de bestaande situatie uit te gaan en te onderzoeken welke actoren een transitie kunnen bewerkstelligen. Hierbij kan alleen van bestaande en niet van toekomstige of 'nog op te komen' actoren zoals private ondernemingen worden uitgegaan. De grote industriële staatsondernemingen spelen in dit verband een belangrijke rol omdat zij nog steeds het grootste deel van de productiecapaciteit en de werkgelegenheid voor hun rekening nemen. Gezien de aspiraties van de Oosteuropese bevolking op het vlak van consumptie, inkomen en werkgelegenheid en omdat alleen de voormalige DDR grootscheepse financiële steun ontvangt, mag het bestaande productie-apparaat niet als definitief verloren worden beschouwd. De aanpassing aan de veranderde omstandigheden door de grote staatsondernemingen is derhalve een cruciaal onderdeel van het transitieproces. In de meeste Oosteuropese landen wordt privatisering van de staatsondernemingen als het belangrijkste middel om tot aanpassing te komen gezien. Paragraaf 6.3 doet daarom verslag van een kleine case-study van het Poolse privatiseringsdebat. Deze case-study is tevens gekozen om te illustreren hoe moeizaam de veranderingen op een relatief beperkt terrein tot stand komen. Wanneer deze bevindingen worden doorgetrokken naar de transitieproblematiek in zijn algemeenheid, wordt het in paragraaf 6.4 mogelijk om kritische kanttekeningen bij een 'big-bang' benadering van de transitie te plaatsen.

6.1 Regulatiebenaderingen van centraal geplande economieën

De aandacht binnen de regulatiebenadering voor Oosteuropese economieën is niet iets van de laatste jaren. Vooral in Frankrijk, het land van oorsprong van de regulatiebenadering, zijn de afgelopen tien jaar diverse studies vanuit een regulatieperspectief verricht. Dit is in zekere zin verrassend omdat het theoretische kader oorspronkelijk is ontwikkeld voor een analyse van kapitalistische economieën en uitgaat van centrale kapitalistische relaties tussen arbeid en kapitaal, de concurrentie tussen de kapitalisten en de contradicties van het

kapitalistische systeem.² De studies van centraal geplande economieën laten zien dat het begrippenapparaat van de regulatiebenadering (accumulatieregime, regulatiewijze, ontwikkelingsmodel, technologisch paradigma, crisis en institutionele vorm) ook voor een systeemanalyse van de onderlinge verhouding tussen instituties, actoren en hun gedragingen, arbeidsverdeling, ontwikkelingsmodel en lange termijn dynamiek van niet-kapitalistische economieën kan worden toegepast. Een onverwachte verdienste van het regulatiekader blijkt dus haar kracht voor comparatief onderzoek van verschillende stelsels te zijn (Chavance 1988). In het verlengde hier van ziet Roland (1989,40) de regulatiebenadering dan ook als een alternatief antwoord op de centrale probleemstelling van de economische wetenschap, gedefinieerd als "Comment est-il possible que les décisions décentralisées d'agents économiques interdépendants n'aboutissent pas nécessairement au chaos, mais puissent néanmoins produire un résultat d'une certaine cohérence?" De toepassing van de centrale concepten als methodologische kaders impliceert natuurlijk niet dat de bevindingen voor de verschillende economische systemen ook identiek zullen zijn. Want uiteindelijk kan alleen historisch onderzoek uitwijzen of het ook voor centraal geplande economieën mogelijk is om verschillende fasen en ontwikkelingsmodellen met specifieke dynamieken en endogene grenzen en crises als overgangperiodes te onderscheiden.

Omdat er grote verschillen tussen de diverse auteurs bestaan, kan beter van een regulatiedebat dan van de regulatiebenadering van centraal geplande economieën worden gesproken. Dit debat is tegelijk ook de Frans marxistische versie van de discussie over het (kapitalistische) karakter van de Sovjet Unie en de werking van centraal geplande economieën (Lafont, Leborgne 1979, Leborgne, Lipietz 1983, URGENSE 1982). Net zoals bij de analyses van kapitalistische economieën bouwen de regulationisten hierbij voort op de inzichten van anderen en ligt hun bijdrage vooral op een onderzoek naar de samenhang van het geheel.³ De regulationisten zien zelf grote overeenkomsten van hun werk met dat van Kornai en de Hongaarse school (Chavance 1990a).

De regulationisten hebben zich vooral met de Sovjet-Unie en, in mindere mate, met Hongarije (Richet 1990) beziggehouden. Een analyse van een Sovjet-type economie, waarin van nationale bijzonderheden is geabstraheerd, kan als volgt

² In een later stadium werd het regulatiekader ook toegepast op economieën, die gedomineerd worden door specifieke sectoren zoals een agrarische of oliesector. Zie bijvoorbeeld voor Chili (Ominami 1986), Mexico (Aboites 1986), Venezuela (Hausmann, Marquez 1986).

³ De regulationisten laten open of het hier om systeemkenmerken dan wel consequenties van gevoerd beleid gaat.

kort worden samengevat (Andreff 1990, Chavance 1988, Redor 1990, Sapir 1990). Een Sovjet-type economie kenmerkt zich door staatseigendom van kapitaal waarbij het beheer van de ondernemingen door staatsfunctionarissen wordt uitgeoefend. De industrie kent een algemene hiërarchie van controle terwijl het bankwezen en de buitenlandse handel door monopolies worden uitgeoefend. Arbeiders hebben een arbeidsplicht maar zijn vrij om van onderneming te veranderen. Vakbonden die onafhankelijk zijn van de partij of ondernemingsleiding ontbreken. Op politiek niveau is er tenslotte sprake van een één partij stelsel.

Uitgangspunt is dat het merendeel van de economische agenten zich 'rationeel' gedraagt. De hoogste hiërarchische niveaus leggen een strakke planning op, waartegen de lagere niveaus zich proberen te beschermen. De belangrijkste economische agent op macroniveau is het centrum (de politiek met planningsmacht) die een bepaalde groei op middel- en lange termijn nastreeft. Op mesoniveau bevinden zich de intermediaire bestuursapparaten die naar functie, sector of regio zijn ingedeeld. De sectorale bestuursorganen streven grote conglomeraten na en concurreren met elkaar om de investeringsfondsen die door het centrum ter beschikking worden gesteld. Op microniveau staan enerzijds de managers van ondernemingen en anderzijds de huishoudingen in hun hoedanigheid van zowel arbeiders als consumenten centraal in de analyse. De managers streven realiseerbare planningsdoelen na en manipuleren hiertoe de informatie over de beschikbare productiecapaciteit. Vervolgens concentreren zij zich op de realisering van de gestelde doelen via continue investeringen en het oppotten van input. Daarnaast proberen de directeurs de interne vrede in het bedrijf te bewaren. Huishoudingen concentreren zich op de lonen en arbeidsomstandigheden door hun arbeidsinspanningen en mobiliteit naar de 'duale economie' te variëren.

De regulatiewijze kan niet zonder meer als een systeem van centrale planning worden omschreven omdat in de praktijk 'marchandage' processen plaatsvinden die resulteren in een nauwkeurige afstemming van de gedragingen van actoren. Naast onderhandelingen gaat het hierbij onder meer om ruilhandel en het bevoordelen van bevriende partijleden en bureaucraten. Roland (1989) onderscheidt naast de gecentraliseerde regulatie door het plan nog vijf andere regulatiemechanismen: *régulation macroéconomique centralisée par la pénurie*, *régulation centralisée sectorielle par la pénurie*, *les actions 'flexibles' des ministères*, *régulation décentralisée par la baisse de la qualité* en *régulation décentralisée par les activités parallèles*.⁴ De door Roland aangehaalde 'tekorten

⁴ In het verlengde hiervan zien sommige auteurs de rol van hervormingen als regelmatig terugkerende pogingen om het systeem te verbeteren als kenmerk van de regulatiewijze.

regulatie' wordt in navolging van Kornai door de meeste regulationisten als het dominante element van de regulatiewijze gezien (Chavance 1989; Lafont & Leborgne 1979). Als gevolg van afzetgaranties en zachte budgetrestricties is tekort de normale staat van de economie. Een tekorten regulatie ontwikkelt zich door de aaneenschakeling van variaties in de tekortintensiteit op de markten voor produktiemiddelen, consumptiegoederen en de arbeidsmarkt. Het tweede onderdeel van het ontwikkelingsmodel, het accumulatieregime kenmerkt zich door extensieve accumulatie met een prioriteit voor de produktiemiddelensector. Produktiviteit en innovatie worden zwak gestimuleerd en de consumptie ontwikkelt zich als restcomponent.

De regulationisten hanteren geen monocausale verklaringen voor de crisis van de centraal geplande economieën in de jaren tachtig. Afgezien van nationale bijzonderheden, benadrukken zij de combinatie van de volgende drie oorzaken (Andreff 1990, Chavance 1990):

- Een uitputting van het ontwikkelingsmodel gekarakteriseerd door extensieve accumulatie en een tekorten regulatiewijze. Deze uitputting is een uiting van de moeilijkheid om van extensieve naar intensieve accumulatie over te schakelen. Bovendien lukt het niet om binnen het bestaande ontwikkelingsmodel zowel kwantitatief als kwalitatief voldoende (duurzame) consumptiegoederen te produceren. Dit laatste hangt samen met het feit dat de consumptiegoederensector minder goed te plannen is dan de zware industrie.⁵
- Het mislukken van het in de jaren zeventig gevoerde beleid om via de import van kapitaalgoederen een exportsector te ontwikkelen. Daarnaast hebben de Comecon partners grote moeite om zich aan de wereldmarktprijzen aan te passen. De economische crisis in het Westen heeft deze problemen versterkt.
- Het proces van politieke destabilisatie in de Sovjet Unie vanaf 1985. De ineensstorting van communistische regimes is mede mogelijk gemaakt door de Perestroika, die op haar beurt mede is veroorzaakt door de economische stagnatie in de Sovjet Unie vanaf eind jaren zeventig.

In deze optiek kan de naoorlogse ontwikkeling van de centraal geplande economieën niet in termen van een continue crisis worden geanalyseerd en is de crisis ook niet geïmporteerd. De ontwikkelingen in het Westen spelen wel een politieke rol omdat ondanks de crisis in het Westen de verschillen in levensstan-

⁵ Deze laatste heeft bovendien een sterke machtspositie opgebouwd waardoor een wederzijds afhankelijk complex van industrie, partijfunctionarissen en ministeries is ontstaan. Ondernemingen hebben tenslotte ook geen prikkels om consumptiegoederen te gaan produceren. De vraag naar deze goederen wordt namelijk indirect via ondermeer demonstraties tegenover de staat geuit (Newberry 1991).

daard tussen 'Oost' en 'West' in de jaren tachtig aanzienlijk zijn toegenomen. Eger en Weise (1990) spreken in dit verband van een afgenomen 'Bevorzugungskraft' van het socialistische model. Het oude ontwikkelingsmodel wordt zowel economisch als politiek gezien niet meer in staat geacht om een nieuwe periode van groei te waarborgen en is in de grote omwenteling fundamenteel ter discussie gesteld. Omdat hier vooral sprake is van endogene crisisoorzaken en de macro-economische indicatoren laten zien dat het oude ontwikkelingsmodel niet in staat is om een nieuwe groeiperiode tot stand te brengen, lijkt de door de regulationisten en SSA auteurs gedefinieerde notie van 'grote' of structurele crisis hier van toepassing. Kenmerken van een grote crisis zijn de afbraak van de oude structuur en het zoeken en experimenteren met nieuwe institutionele arrangementen.

De inzet van de crisis is in het geval van de Oosteuropese landen echter veel ingrijpender omdat het hier gaat om de crisis van een produktiewijze en niet van een crisis binnen een produktiewijze. Een ander verschil met de grote kapitalistische crises is dat in de Oosteuropese economieën de nagestreefde uitkomst van de grote crisis in de vorm van de vestiging van een kapitalistische markteconomie meer is ingevuld. In het verlengde hiervan wordt daarom ook van een transitie gesproken, wat op zich problematisch is omdat dit kennis van een toekomstig ontwikkelingsmodel en de zekerheid dat dit model ook daadwerkelijk van de grond komt, veronderstelt (Chavance 1990b). Wanneer het einddoel bekend is, worden ook in kapitalistische crises afwezige problemen als de volgorde en implementatie van de 'noodzakelijke' maatregelen, relevant.

Het idee van een transitie wijkt op het eerste gezicht af van de in dit proefschrift gepresenteerde theorievorming, waarin juist wordt uitgegaan van de afwezigheid van krachten die de opkomst van nieuwe coherente institutionele systemen kunnen garanderen. Vanuit dit perspectief is het proces van systeemverandering een open proces waarvan de uitkomst mede afhankelijk is van politieke keuzes en specifieke omstandigheden. In de volgende paragraaf wil ik laten zien hoe de inzichten uit dit proefschrift toch kunnen bijdragen aan een beter beeld van het 'transitieproces'. Dit gebeurt enerzijds via een nuancering van het einddoel van de transitie, het kapitalisme, en anderzijds via een verheldering van het veranderingsproces van instituties ten tijden van grote crises.

6.2 Crisis, transitie en institutionele veranderingen: lessen uit het kapitalisme

De eerste bijdrage van de regulatie- en de SSA benaderingen is de bevinding dat het kapitalisme grote historische en geografische variaties kent. Deze variaties betreffen niet alleen de organisatie van markten maar ook de wijzen waarop de relaties tussen de belangrijkste economische actoren zijn georganiseerd. Beide

benaderingen hebben namelijk laten zien dat naast markten ook allerlei institutionele arrangementen zoals afspraken, compromissen en normen deze relaties vormgeven (Bowles 1991). De grote historische en geografische veranderlijkheid impliceert dat wanneer 'het kapitalistische model' als ideaal wordt gehanteerd, een verdere invulling noodzakelijk is. Wordt uitgegaan van het negentiende eeuwse kapitalisme of fungeert het naoorlogse fordistische model als referentie? Deze vraagstelling kan naar verschillende deelgebieden worden doorgetrokken. Voor de arbeidsmarkt kan 'gekozen' worden voor een Amerikaans model of juist een gesegmenteerde arbeidsmarkt zoals in Japan. Moet de overheid zich in dit verband beperken tot het aanbieden van een aantal minimale sociale voorzieningen of juist een actieve arbeidsmarktpolitiek voeren? Ook voor de relatie tussen financiële instellingen en industriële ondernemingen geldt dat Japan, Duitsland en de Verenigde Staten uiteenlopende voorbeelden geven. Institutionele stabiliteit is van belang om redelijk betrouwbare inschattingen van toekomstige rendementen van voorgenomen investeringen mogelijk te maken. Maar een tweede belangrijke bevinding is dat de verschillende institutionele arrangementen ook op elkaar afgestemd moeten zijn om langdurige groei te garanderen. Er kan dus niet willekeurig uit de verschillende mogelijkheden worden gekozen.

In de vorige hoofdstukken is duidelijk geworden dat het hedendaagse kapitalisme de laatste decennia ingrijpende veranderingen heeft ondergaan. De concurrentie is niet alleen geïntensiveerd maar heeft ook een ander karakter gekregen waardoor de concurrentiepositie van een nationale economie niet langer vooral door haar loonkosten per eenheid produkt wordt bepaald. Afhankelijk van hun institutionele arrangementen nemen landen verschillende posities in. Een flexibele specialisering strategie kan bijvoorbeeld op voortdurende produktvernieuwing en kwaliteit zijn gericht, terwijl ook de strategie van gestandaardiseerde massaproductie nog mogelijk blijft. De invloed van de institutionele arrangementen komt duidelijk naar voren in de analyse van de buitenlandse investeringen door Amerikaanse ondernemingen in de Derde Wereld. Deze investeringen concentreren zich volgens Gordon (1988a) in 'veilige havens in een turbulente zee', die zich kenmerken door een aantal stabiele institutionele arrangementen (Verhagen 1991b). Het succes van een aantal Aziatische economieën wordt niet verklaard door de aanwezigheid van een puur kapitalistisch model, maar juist door specifieke institutionele structuren en uitgebreid overheidsingrijpen (Amsden 1990). Binnen de 'ontwikkelde' kapitalistische landen blijken neo-liberale strategieën zeker niet succesvoller dan strategieën waarin het positieve verband tussen 'worker involvement' en produktiviteit wordt uitgebuit. Deze discussies bevestigen dat wanneer van een integratie in de wereldeconomie wordt uitgegaan, verschillende strategieën mogelijk zijn. De grote verschillen in economische prestaties in de internationale concurrentiestrijd geeft bovendien aan dat de 'druk

van de wereldmarkt' niet automatisch tot economisch succes leidt. Dit soort kanttekeningen speelt in de meeste bijdragen van mainstream economen aan het transitiedebat geen rol. Dit hangt waarschijnlijk samen met het feit dat deze economen op een abstracter niveau redeneren en zich vooral richten op de algemene instituties die het kapitalisme reproduceren zoals de bescherming van privaat eigendom, de erkenning van winststreven, loonarbeid en de rol van geld, terwijl zowel de regulationisten als de SSA auteurs het bestaan van de kapitalistische produktiewijze als een gegeven beschouwen en zich op de veranderingen daarbinnen concentreren.

In het verlengde hiervan richten de talrijke adviezen voor een transitiebeleid zich op de voor het kapitalisme kenmerkende instituties. Dit komt duidelijk naar voren in het schema in tabel 6.1 van de Amerikaanse econoom Nordhaus, waarin de verschillende noodzakelijke economische hervormingen zijn geïnventariseerd. Naar aanleiding van dit soort inventarisaties spitst de discussie zich vervolgens toe op de volgorde van de te nemen maatregelen (Fischer, Gelb 1991, Kornai 1990, Newberry 1991, Nordhaus 1990, Porter 1991, Roland 1992). Naar mijn mening is het echter onmogelijk om van optimale volgorden te spreken omdat er teveel interdependenties tussen de verschillende noodzakelijke maatregelen bestaan. Zo zijn 'efficiënte' private beslissingen en een realistische kostprijsberekening pas mogelijk als harde budgetrestricties zijn ingevoerd, een bankhervorming is doorgevoerd en het overheidstekort is verminderd. Daarnaast is het vanwege de vele onzekerheden en onbekendheden over onder meer de feitelijke toestand van deze economieën, hooguit voor deelterreinen mogelijk om de effectiviteit van verschillende volgorden van maatregelen in te schatten en met elkaar te vergelijken. Zo kan beargumenteerd worden dat demonopolisering en de introductie van harde budgetrestricties het beste een prijsliberalisatie kunnen voorafgaan. In dit hoofdstuk wil ik mij echter niet mengen in dit debat over de (volgorde van) noodzakelijke maatregelen, maar de aandacht richten op het concept van transitie waar dit soort adviezen impliciet van uitgaan. In het algemeen wordt een functionalistische opvatting van het transitieproces gehanteerd, waarin het kapitalisme als optimale economische orde wordt beschouwd (vgl. welvaartseconomie, theorie van comparative economic systems). Vervolgens worden de staat en het parlement geacht de voor het kapitalisme noodzakelijke instituties tot stand te brengen. Vanuit deze optiek is de transitie vooral een technocratisch probleem rond de coördinatie en de volgorde van de te nemen maatregelen. In de analyses wordt weliswaar op het probleem van politieke ondersteuning gewezen maar deze wordt hooguit als randvoorwaarde opgevoerd. Een andere belangrijke tekortkoming bij deze benadering lijkt mij dat de bestaande actoren nauwelijks een rol spelen. De bestaande productiecapaciteit

Tabel 6.1 *Noodzakelijke economische hervormingen* (Bron: Nordhaus 1990)

1. Prijshervorming en vrije markt prijzen	6. Stabilisatie
- Elimineren van centrale allocatie en rantsoenering	- verminderen budgettekort
- Prijsverhoging noodzakelijke produkten	- verhoging interestvoeten
- Vrije concurrentie sectoren	- anti-inflatie beleid
- Privatiseren en reguleren van natuurlijke monopolies	
2. Internationaal	7. Budget hervormingen
- wegnemen hoeveelhedsrestricties en vervangen van tarieven	- Opheffen herverdeling via prijsvorming en vervangen inkomensafhankelijke uitkeringen
- integreren van verschillende wisselkoersen	- Opheffen subsidies voor falende ondernemingen
- toestaan van buitenlandse investeringen	
- convertibiliteit van de munt	8. Decentralisatie economische beslissingen
3. Kapitaalmarkt veranderingen	- toestaan privé eigendom
- vrije interestvoeten	- scheiding ondernemingen van overheid
- commerciële banken gescheiden van centrale bank	- privatiseren van ondernemingen
- controle over geldhoeveelheid	
4. Arbeidsmarkten	9. Concurrentieverhoudingen
- ondernemingen krijgen recht om werknemers te ontslaan	- opsplitsen van monopolistische staatsondernemingen
- werkloosheidsuitkering en welfare hervormingen	- anti-trust wetgeving en regulering
- hervorming huisvesting ter vergroting van mobiliteit	- toestaan buitenlandse ondernemingen
	- stimulering kleine ondernemingen
5. Harde budgetrestricties	10. Marktinstituties
- reform accounting	- contract en faillissementswet
- winst beperkingen	- training van managers
- kredietbeperkingen	- opvoeding homo economicus
- beëindiging van het sjoemelen met belastingafspraken	- veranderen van anti-markt sentimenten

wordt impliciet als verloren beschouwd, maar dit wordt niet als een probleemgezien omdat een kapitalistisch systeem vanzelf de goede prikkels voor de opkomst van nieuwe productiecapaciteit zou geven. Met uitzondering van de staat zijn er verder geen actoren die een rol in het transitieproces spelen en het transitieproces dragen (Kornai 1990, Roland 1992). Voor zover ondernemingen en consumenten genoemd worden, worden zij geacht zich direct aan de gewijzigde (kapitalistische) omstandigheden aan te passen. Dat de opstellingen en oriëntaties van de actoren de richting van het transitieproces kunnen beïnvloeden en op deze manier tot specifieke Oosteuropese varianten van het kapitalisme zouden kunnen leiden blijft buiten beschouwing.⁶

In analogie met de wijze waarop de opkomst van een regulatiewijze is geschetst, kan ook de eventuele vestiging van een nieuw model c.q. nieuwe modellen in Oost-Europa als een historisch proces worden opgevat. Er zijn geen krachten die a priori in de richting van een coherent systeem werken want er bestaat immers geen superregulatie van de regulatie. De uitkomst is afhankelijk van de verenigbaarheid van de verschillende politieke opstellingen, krachtsverhoudingen en omstandigheden. De enige plaats waar actoren het geheel van de handelingen kunnen proberen te beïnvloeden en te coördineren is het politieke niveau. Het veranderingsproces van een regulatiewijze wordt in deze visie opgevat als een gefragmenteerd proces rond afzonderlijke institutionele vormen, waarbij op politiek niveau wellicht pogingen worden ondernomen om het geheel van gefragmenteerde processen te sturen. De verandering van regulatiewijzen is dan de uitkomst van de talrijke pogingen van diverse actoren om hun eigen afzonderlijke problemen op te lossen en van de pogingen om deze afzonderlijke acties te coördineren. In Oost-Europa zijn dat bijvoorbeeld staatsondernemingen die niet langer zeker zijn van hun afzet en op zoek gaan naar nieuwe markten en eventueel nieuwe produkten en productieprocessen om te overleven. Partijbonzen en bureaucraten die met alle macht proberen hervormingen te frustreren, overheidsorganen die massawerkloosheid willen beperken, arbeiders die hun inkomen willen vergroten en toevlucht tot de informele sector zoeken. Vakbonden die strijden voor hogere lonen en werkzekerheid en technocraten die door middel van wetgeving marktelementen proberen te introduceren. Deze diversiteit aan gedragingen, doelstellingen en experimenten, mislukkingen en innovaties maken het mogelijk om ook hier van een 'laboratorium van de crisis' te spreken. Ten tijde van een grote crisis is het nog niet duidelijk wie de relevante actoren en wat de dominante belangen in een eventueel nieuw ontwikkelingsmodel worden. Hoe dit nieuwe model er uit gaat zien hangt ook af van verdedigers van

⁶ In de praktijk van de hulpverlening wordt overigens wel iets gedaan aan scholing van managers en het opzetten van nieuwe universitaire curricula etc.

het oude model, wiens positie in de crisis onder druk is komen te staan. In het geval van Oost-Europa kan men bijvoorbeeld denken aan partijbonzen, planningsorganen, grote staatsondernemingen die op zware industrie zijn geconcentreerd en de werknemers in deze industrie. Het is moeilijk in te schatten hoe lang zijn hun posities nog kunnen innemen, zich blijven verzetten tegen veranderingen of juist van de situatie gebruik kunnen maken (wilde privatisering), omdat in deze gevallen de politieke krachtsverhoudingen een belangrijke rol spelen.⁷ Deze krachtsverhoudingen zijn ook voor de betrokken actoren vaak niet duidelijk zoals de mislukte staatsgreep in de Sovjet-Unie in augustus 1991 heeft geïllustreerd. Gegeven de aanwezigheid van oppositionele krachten en de onduidelijkheid over de politieke krachtsverhoudingen kan de transitie ook nog niet als een onomkeerbaar proces beschouwd worden.

Grote crises geven in het algemeen ook aanleiding voor de opkomst van nieuwe actoren die belangen vertegenwoordigen die voorheen nauwelijks erkend werden. Op politiek niveau gaat het bijvoorbeeld om de vestiging van nieuwe politieke partijen en de pogingen van republieken om zelfstandige actoren te worden. De voorbeelden van Neues Forum in de DDR en de versplintering van Solidariteit in Polen laten zien dat deze nieuwe actoren ook weer snel aan belang kunnen inboeten. Een laatste politieke onzekerheid betreft de vraag welke thema's in de politiek centraal zullen staan. Thema's als democratie, milieu, hoge consumptie, egalitarisme kunnen alleen een rol spelen als er actoren zijn, die hier hun lot aan willen verbinden. Men kan niet redeneren dat omdat de milieuproblemen in het Oostblok zo groot zijn, dit ook tot de opkomst van een sterke milieubeweging zal leiden. Belangen zijn namelijk geen gegevenheden, maar moeten eerst geconstrueerd worden. Dit geldt bijvoorbeeld ook voor de afweging die vakbonden maken tussen hoge lonen en arbeidsmarktsegmentering enerzijds en een solidaristische opstelling anderzijds.

Het benadrukken van concrete actoren maakt het onmogelijk om in termen van een abstracte Oosteuropese economie te blijven spreken. In het vervolg van dit hoofdstuk concentreer ik me daarom op Polen, aangezien Polen het eerste Oosteuropese land was waarin expliciet in het 'Balcerowicz plan' voor een transitie in de richting van een kapitalistische economie is gekozen. De gedachte was dat daardoor de situatie op een aantal punten meer uitgekristalliseerd zou zijn dan in de andere landen. Voor het politieke niveau gaat dit echter niet op want Polen kenmerkt zich nog door een grote politieke versplintering en

⁷ De vraag naar gekwalificeerde krachten is in dit verband ook relevant. De oude leiders zijn niet zo maar te vervangen. Bovendien zijn het oude netwerken, relaties, ervaringen enz. die het individuele succes bepalen.

instabiliteit. Bij de eerste vrije verkiezingen in oktober 1991 stemden slechts 40 procent van de kiesgerechtigden en kwamen via een ingewikkeld combinatie van een districtenstelsel en representatieve vertegenwoordiging 29 partijen in het parlement waarvan de grootste, de Democratische Unie van oud-premier Mazowiecki, slechts 12 procent van de stemmen verwierf en de partij van Poolse bierliefhebbers bijvoorbeeld 3,2 procent veroverde. In de afgelopen drie jaar zijn er regeringen geweest onder leiding van Mazowiecki (15 maanden), Bielecki (1 jaar) en Olszewski (6 maanden). Na schermutselingen waarin Pawlak door president Walesa als premier naar voren werd geschoven, is in juli 1992 een coalitieregering onder leiding van Suchocka gevormd. Dit is de eerste regering sinds 1989 die op een meerderheid in het parlement kan bogen.

Het lot van de Poolse transitie ligt echter niet alleen in handen van de politiek maar is evenzeer afhankelijk van de opstelling van economische actoren (ondernemingen, vakbonden). De oriëntatie en opstelling van de toekomstige eigenaren en management zullen namelijk hun stempel drukken op de richting waarin de Poolse economie zich zal ontwikkelen. Of er een specifieke Poolse variant van het kapitalisme ontstaat is mede afhankelijk van de keuzes op welke markten (binnenlandse, wereldmarkt, hoogwaardige producten) de ondernemingen zich gaan richten en de oriëntaties van de toekomstige eigenaren van de onderneming (staat, bevolking, beleggingsfondsen). Hetzelfde geldt voor de wijze waarop de Poolse ondernemingen de lage arbeidsproductiviteit te lijf zullen gaan. Dit is niet volledig economisch gedetermineerd maar mede afhankelijk van de keuze tussen bijvoorbeeld een grotere betrokkenheid van arbeiders met hoogwaardige arbeid, arbeidsbesparende technologieën en laag geschoolde arbeid. De positie van de bestaande grote industriële staatsondernemingen is hierbij cruciaal. Deze ondernemingen zijn nu nog verantwoordelijk voor een groot deel van de industriële productie en totale werkgelegenheid. Gegeven de aspiraties van de Poolse bevolking op het vlak van inkomen, consumptie en werkgelegenheid is een sterke industriële sector onontbeerlijk. Deze kan niet uit de lucht komen vallen en het is derhalve plausibel te veronderstellen dat in ieder geval een deel van de toekomstige industrie uit de bestaande staatsbedrijven zal moeten voortkomen.

Deze nadruk op de positie van de bestaande staatsbedrijven volgt uit het punt dat ik in dit deel van dit proefschrift wil maken, namelijk dat de totstandkoming van een eventueel nieuw model afhankelijk is van de acties van bestaande actoren en men er niet van uit kan gaan dat 'toekomstige' of nog te 'op te komen' actoren een nieuw model vorm van de grond zullen krijgen. De discussie over de manier waarop de staatsondernemingen zich aan de gewijzigde omstandigheden moeten aanpassen, wordt in Polen vooral in termen van een noodzakelijke privatisering

in Polen gevoerd. Daarom staan in de volgende paragraaf het debat en het gevoerde beleid inzake privatisering centraal.

6.3 Poolse privatisering: debat en praktijk

In deze paragraaf wil ik het debat en praktijk van privatisering in Polen interpreteren met behulp van het in paragraaf 5.3 geformuleerde schema van institutionele transformatie.⁸ Vanuit dit perspectief heeft het mislukken van de hervormingen binnen het model van een centraal geleide economie de grenzen van dit model duidelijk aan het licht gebracht. Deze hervormingen bleken niet in staat om de Poolse economie uit het slop te trekken. Belangrijker dan de economische ontwikkelingen is echter dat het Poolse bewind uiteindelijk iedere legitimiteit had verloren. Dit heeft ertoe bijgedragen dat in de discussies ten tijden van de grote omwentelingen het oude model volledig werd afgeschreven en ook de uit de vakbond Solidariteit afkomstige plannen voor arbeiderszelfbestuur en andere voorstellen in de richting van een 'Derde Weg' oplossingen weinig politieke steun kregen. In plaats daarvan wordt vanaf dat moment een overschakeling naar een kapitalistische economie al snel als enige oplossing gezien. Hierbij overheerst een abstracte, ideaal-typische, opvatting waarin het kapitalisme is gereduceerd tot een aantal karakteristieke instituties (particulier bezit, aandelen, banken, arbeidsmarkt, kapitalistische ondernemingen). Het debat spitst zich vervolgens toe op de maatregelen die tot de komst van deze instituties zouden moeten leiden. Over de wenselijkheid en noodzaak van privatisering bestaat zoveel consensus dat de onderbouwing in het algemeen beperkt is (Fischer 1991). De hogere groei, de afwezigheid van rijen, de hogere kwaliteit van de produkten en de lagere vervuiling in het westen worden als indicatoren van de superioriteit van private ondernemingen boven staatsbedrijven gezien.⁹ De noodzaak van privatisering wordt vervolgens afgeleid uit het feit dat het aandeel van de private ondernemingen binnen centraal geplande economieën beperkt is (tabel 6.2). Dit aandeel zou

⁸ In dit schema worden de volgende vier fasen onderscheiden. In fase A leidt de opkomst van nieuwe problemen via het tevergeefs toepassen van oude praktijken tot de ontdekking van de grenzen van de oude institutie. In fase B wordt de oude institutionele vorm afgebroken, terwijl in fase C nieuwe praktijken worden uitgedokterd en uitgeprobeerd. In fase D worden de succesvolle nieuwe praktijken geconsolideerd, wat de opkomst van nieuwe institutionele vormen betekent.

⁹ Newberry (1991) en Winiecki (1991) geven een meer theoretische onderbouwing van deze 'superioriteit'.

Tabel 6.2: *Het aandeel van de publieke sector in toegevoegde waarde*

Tsjecho-Slowakije (1986)	97,0	Frankrijk (1982)	16,5
Oost-Duitsland (1982)	96,5	Italië (1982)	14,0
USSR (1985)	96,0	West-Duitsland (1982)	10,7
Polen (1985)	81,7	Verenigd Koninkrijk (1983)	10,7
China (1984)	73,6	Verenigde Staten (1983)	1,3
Hongarije (1984)	65,2		

Bron: Fischer (1991,4).

via een groei van de bestaande of de vestiging van nieuwe private ondernemingen wel kunnen toenemen, maar omdat de particuliere sector in de uitgangssituatie zo beperkt van omvang is kan van een stimulering alleen geen grote resultaten worden verwacht. Dit inzicht heeft de aandacht doen uitgaan naar een transformatie van eigendomsverhoudingen waardoor staatsondernemingen in particuliere bedrijven worden omgezet. Vanaf dit punt lopen de – ontwikkelingen voor kleine en grote staatsondernemingen uiteen.

Kleine privatisering

Binnen de politiek was men het er snel over eens dat de privatisering van de kleine ondernemingen zo snel mogelijk moest plaatsvinden. In de praktijk gebeurde dit ook en was privatisering van kleine bedrijven de belangrijkste factor in de snelle groei van de particuliere sector vanaf 1989 (tabel 6.3).

Tabel 6.3: *Werkgelegenheid en productie in de particuliere sector in Polen (zonder landbouw)*

belang particuliere sector	1985	1986	1987	1988	1989	1990
% van de totale werkgelegenheid	5,3	5,6	6,2	7,0	10,1	16,0
% van de totale industriële output	3,2	3,4	3,6	3,9	4,8	11,0

Bron: Hare & Grosfeld (1991,73)

De overheid ondersteunde deze privatisering door middel van wetgeving waarin staatseigendom (land, gebouwen, winkels en appartementen) aan de lokale autoriteiten werd overgedragen. Dit vergemakkelijkte een decentralisatie van het

privatiseringsproces, die in eerste instantie vooral de privatisering van de staatswinkels betrof (tabel 6.4).¹⁰ Het ontbreken van een aanvullend institutionele ondersteuning voor het midden- en kleinbedrijf zoals de vestiging van financiële markten, gespecialiseerde ontwikkelingsbanken, verzekerings- en leasemaatschappijen verklaart volgens Winiecki (1990) waarom de groei van particuliere industriële en dienstenbedrijven in eerste instantie beperkt bleef. Het bestaande bankwezen bleef volgens Winiecki vooral gericht op de grote staatsbedrijven.¹¹

Tabel 6.4: *Bij de belasting geregistreeerde door privé personen geleide private ondernemingen in Polen in 1990*

datum	totaal	ambacht	handel	diensten
31 januari	787.436	451.202	68.828	267.406
30 april	758.697	418.092	96.193	244.412
31 juli	819.122	415.064	156.045	248.013
30 november	982.182	453.487	259.217	269.478

Bron: Dabrowski (1991, 323)

Grote privatisering

De privatisering van de grote staatsbedrijven is veel moeizamer van de grond gekomen en is vanaf het begin vooral inzet van politieke debatten geweest (Bos-Karczewska 1991). In deze debatten worden voortdurend nieuwe plannen en beleidsvoornemens gelanceerd, die zich onderscheiden naar het tempo van

¹⁰ Volgens The Economist (4/4/92, 73) zijn de private ondernemingen volgens een recent onderzoek als volgt over de verschillende sectoren verdeeld: winkels en restaurants (10%), kleine fabrieken en werkplaatsen (50%), transport en groothandel (25%) en overige diensten waaronder reclame, consultancy, administratiekantoren, banken en verzekeringen (15%).

¹¹ Een recent onderzoek onder 300 kleine private ondernemers in Warschau bevestigt de beperkte rol van bankkredieten (Economist 4/4/92, 74). Slechts in 34 gevallen was bankkrediet een bron van startkapitaal. Veel belangrijker waren binnenlandse besparingen, als resultaat van lucratieve import (214 keer genoemd), overzeese besparingen (42 gevallen), leningen van familie en vrienden (80 gevallen). De achtergrond van deze ondernemers kan enig inzicht verschaffen over de samenstelling van de nieuwe bezittende klasse. In 101 gevallen had de familie de afgelopen tien jaar een andere zaak gehad, 112 ondernemers hadden daar voor al in de private sector gewerkt terwijl 111 ondernemers voorheen managementfuncties in staatsondernemingen of coöperaties uitoefenden.

invoering en de rol die voor de verschillende actoren zoals huidige werknemers, management, banken, investeringsfondsen, pensioenfondsen, burgers en de overheid is weggelegd (Zie voor een overzicht en bijdragen aan de discussie Dabrowski 1991, Gruszecki 1991 en Jasinski 1990). Daarnaast zijn in de afgelopen jaren verschillende vormen van privatisering uitgetoetst. In het navolgende wil ik laten zien hoe het debat en de praktijken van privatisering zich in de loop van de tijd hebben ontwikkeld.

De discussie over privatisering werd actueel toen in september 1989 de eerste democratische regering onder leiding van Mazowiecki aan de macht kwam. Het belangrijkste wapenfeit van deze regering is de invoering per 1 januari 1990 van het naar de minister van Economische Zaken Balcerowicz vernoemde stabiliseringsplan geweest. Dit plan, dat met de steun van het IMF werd uitgevoerd, was gericht op een beheersing van de inflatie en de overgang naar een markteconomie. Als gevolg van het soepele fiscale beleid van de laatste communistische regeringen was de inflatie namelijk enorm opgelopen (60,2% in 1988 en 251,2% in 1989). Voor de beteugeling van deze inflatie werd een schoktherapie gevoerd die bestond uit de vrijlating van 86% van de prijzen, de afschaffing van subsidies om zo het begrotingstekort te verminderen en een zeer restrictief macro-economisch beleid.¹² De overgang naar de markteconomie werd bevorderd door een opening naar de wereldeconomie, de invoering van een interne convertibiliteit van de zloty en een scherpe devaluatie. Omdat per 1 januari 1990 een groot aantal maatregelen tegelijk werd ingevoerd, wordt het Balcerowicz plan als het voorbeeld van een 'big-bang' van de transitie naar een kapitalistische economie beschouwd.

Op het punt van privatisering was het Balcerowicz plan weinig concreet omdat eigenlijk alleen een 'openbare verkoop van aandelen aan burgers' werd aangekondigd (Bos-Karczewska 1991, 22). Dit voorstel was geïnspireerd op het Britse model van privatisering, waar alleen rendabele staatsbedrijven voor in aanmerking kwamen. De aandelen moesten bij voorkeur aan kleine beleggers worden verkocht om zo de maatschappelijke acceptatie van privatisering te vergroten. De voorgestelde procedure bestond verder uit een waardebepaling van bedrijven en een omzetting in vennootschappen met vervolgens openbare uitgaven van aandelen. Dit scenario werd echter op verschillende punten bekritiseerd. Want naast waarderingsproblemen vereiste dit scenario niet alleen de aanwezigheid van een financiële sector maar ook een 'case by case' benadering waardoor de privatisering van de 8.000 staatsondernemingen 25 à 30 jaar zou vergen. De

¹² De energieprijzen werden niet vrijgelaten, maar kenden wel een flinke verhoging.

voorstanders van zelfbestuur bekritiseerden vooral het verplichte karakter en het beperkte aandeel (20%) dat voor de werknemers beschikbaar zou komen.

De discussie over deze plannen resulteerde in juli 1990 in het wetsvoorstel voor de privatisering van staatsbedrijven (Michalski 1991). Nieuwe elementen in dit voorstel waren dat de werknemers in het midden en kleinbedrijf de gelegenheid kregen om alle aandelen te kopen, de oprichting van een Ministerie van Eigendomstransformatie en de aankondiging van de gratis verstrekking van een deel van de aandelen onder de bevolking. De beslissing om te privatiseren werd aan de betrokken onderneming (management en arbeidersraden) overgelaten, hoewel de minister in bepaalde gevallen een privatisering kon bevelen. De overheid moest bovendien toestemming verlenen wanneer buitenlandse investeerders een belang groter dan tien procent in de onderneming wilden hebben. Het wetsvoorstel riep echter veel onduidelijkheden op terwijl een aantal cruciale beslissingen naar het op te richten ministerie, dat de richtlijnen voor verdere privatisering moest voorbereiden, werden doorgeschoven (Hare, Grosfeld 1991).¹³ Meer concrete acties waren de uitwerking van een juridisch en institutioneel kader voor privatisering, de eerste besluiten voor de ontwikkeling van een financiële infrastructuur, de voorbereiding van een 'securities and exchange' commissie (in samenwerking met haar Amerikaanse tegenhanger) en de vestiging van een aandelenbeurs naar het model en in samenwerking met de Franse beurzen. Over de omvang en het tempo van privatisering werden hoge verwachtingen gewekt. Zo lanceerde de eerste minister van Eigendomstransformatie in oktober 1990 een programma dat uitging van 150 à 200 privatiseringen in 1991, terwijl tot aan 1994 jaarlijks 450 grote bedrijven geprivatiseerd zouden worden.

De Poolse bevolking liep in dezelfde periode niet echt warm voor de privatisering. Dit was mede een gevolg van de spontane en wilde privatisering door de elite van de partij en bureaucraten (de 'nomenklatoera'), die buiten alle regels om staatsondernemingen privatiseren en zelf de enige aandeelhouders worden. Een indicatie van de terughoudendheid van de Poolse bevolking wordt gegeven door enquêtes waaruit blijkt dat een grote groep van mening is dat geen of slechts enkele grote staatsondernemingen geprivatiseerd moeten worden. Voor zover er

¹³ Het wetsvoorstel stond bovendien nog twee andere vormen van privatisering toe, namelijk een privatisering door liquidatie van bestaande (levensvatbare) ondernemingen en een privatisering van failliet verklaarde staatsondernemingen. De eerste vorm was van toepassing voor levensvatbare (onderdelen van) ondernemingen en maakte de verkoop van materiële activa zoals panden, zelfstandige eenheden en het huren of leasen van staatseigendom mogelijk. Over een vierde vorm van privatisering, de teruggave van eigendom aan de vroegere eigenaren of hun erfgenamen, ook wel reprivatisering genoemd, werd nog niets geregeld.

Tabel 6.5: *Meningen over de omvang en het tempo van privatisering*

	onderwerpen	
	grote staats- ondernemingen	handel en diensten
moeten niet geprivatiseerd worden	11,5	3,3
moeten wel geprivatiseerd worden		
enkele	30,3	19,8
de helft	11,3	16,4
de meeste	17,8	27,3
alle	6,7	23,0
moeilijk te zeggen	22,2	10,0
privatisering moet gebeuren binnen		
1 jaar	22,8	45,2
2-3 jaar	36,0	34,6
4-5 jaar	14,3	7,6
6 of meer	15,6	7,6
moeilijk te zeggen	8,9	4,3

Tabel 6.6: *Hoeveel maanden salaris zou u willen besteden aan het kopen van aandelen in eigen bedrijf?*

	niets	1 maand	2-3	4-6	7-12	> 12
arbeiders	40,7	27,5	21,9	6,1	1,7	2,2
stafpersoneel	30,5	25,8	33,6	6,3	3,1	0,8
directeuren	19,5	22,1	32,5	15,6	3,9	6,5
leden arbeidersraad	21,5	26,9	32,3	11,8	5,4	2,2
leden Solidariteit	18,4	27,9	39,1	8,0	2,3	4,6
leden OPZZ	42,1	23,2	24,1	7,4	2,1	1,1

Bron; respectievelijk Kozak (1991,161) en Kozak (1991,158)

geprivatiseerd wordt, vindt de meerderheid dat dit binnen drie jaar moet gebeuren (zie tabel 6.5). In het verlengde hiervan zijn werknemers van staatsbedrijven ook niet van plan om op grote schaal aandelen aan te schaffen (tabel 6.6). Als

motieven voor het aankopen van aandelen worden vooral 'geld verdienen' en 'beïnvloeding' van het management van de onderneming' genoemd. Uit dezelfde enquêtes blijkt dat 65% van de Polen geen spaargeld op de bank heeft staan. 19,1 % van de Polen heeft wel spaargeld maar wil daarmee geen aandelen kopen, terwijl 14,1 % wel bereid is dit te doen. (Kozak 1991, 157).¹⁴

De beperkte belangstelling voor het kopen van aandelen bleek ook bij de eerste mogelijkheid daartoe. Op 30 november 1990 werden de eerste vijf staatsbedrijven te koop aangeboden, waarbij 20% van de aandelen voor de werknemers, 50% voor de burgers en 30% voor buitenlandse investeerders was bestemd.¹⁵ Ondanks een grote reclamecampagne verliep de verkoop moeizaam en moest de inschrijvingstermijn worden verlengd. Uiteindelijk kochten 100.000 Polen voor gemiddeld twee maandsalarissen aan aandelen. Het Poolse bankwezen bleek niet voorbereid om op zo'n grote schaal dienstverlening te verzorgen. Daarnaast maakte het ministerie volgens Hare en Grosfeld (1991) de tactische fout om de prioriteit aan kleine aandeelhouders te geven, waardoor strategische (buitenlandse) investeerders werden ontmoedigd en er pas aan het eind bij werden gehaald.

De resultaten van deze 'pilot' privatiseringen hebben de latere plannen zeker beïnvloed. Voorstanders van een snelle privatisering zagen het complexe, tijdrovende en kostbare karakter van de 'pilot' privatisering als een ondersteuning voor hun positie. Zij wezen bovendien op de noodzaak om snel een eind te maken aan de duale machtsstructuur in de onderneming, waarbij de ondernemingen formeel aan de staat toebehoren maar de arbeidersraden het recht om over de bezittingen te beschikken uitoefenen (Dabrowski c.s 1992). Het tekort aan binnenlands kapitaal en de beperkte belangstelling van de bevolking droegen ertoe bij dat net zoals in Hongarije en Tsjecho-Slowakije het idee van gratis kapitaalbonnen of vrije distributie van aandelen de discussie ging domineren. Een

¹⁴ De meerderheid van de ondervraagden is tegen het op grote schaal verkopen aan buitenlandse ondernemingen. Interessant is ook de vraag naar wie het meeste in privatisering geïnteresseerd wordt geacht. Dit zijn vooral de regering (gemiddeld 83% genoemd) en Solidariteit (61%), terwijl de OPZZ slechts door 9% wordt genoemd. De strategie van OPZZ (= Al-Poolse Alliantie van Vakverenigingen), opgericht nadat de staat in 1981 de vrije vakbond Solidariteit verbood. OPZZ heeft zich als spreekbuis opgeworpen van de economisch benarde man in de straat. Zij stelt zich hard op tegen het hervormingsbeleid en steunt stakingen per definitie. Hoewel de OPZZ zegt de vrije-markteconomie te steunen, verwierpt ze de meeste voorstellen daartoe (NRC 28/6/92).

¹⁵ De vijf staatsbedrijven waren Exbud (bouw), Tonsil (kabelfabriek), Prochnik (luidsprekerfabriek), Krosno (glasfabriek) en een textielfabriek. Oorspronkelijk was ook gepland om de walsenrij Norblin en de vleesfabriek Innowroclaw te privatiseren. In het geval Norblin waren er onoverkomelijke problemen met de waardering, terwijl de vleesfabriek uiteindelijk aan de 320 (van de 350) werknemers werd verkocht.

belangrijke factor hierbij was ook de toezegging van Walesa in de campagne van de presidentsverkiezingen dat iedere Pool voor 1 à 2 miljoen zloty aan aandelen zou krijgen.¹⁶ In Polen is het idee van kapitaalbonnen geïntroduceerd door de economen Szomberg en Lewandowski, de latere minister van privatisering, terwijl ook de ideeën van Lipton en Sachs (1990) invloedrijk zijn geweest. De plannen van een vrije distributie volgden elkaar snel op maar zijn tot op heden nog niet in concreet beleid omgezet. Centraal in de kapitaalbonnen of voucher plannen staat de verspreiding van het aandelenbezit over de gehele bevolking. Op deze manier worden de werknemers van de staatsbedrijven niet bevoordeeld. Nevenvoorwaarden hierbij zijn een voldoende concentratie van het aandelenbezit om een effectieve druk van de eigenaren op het management uit te kunnen oefenen en een spreiding van de risico's voor de burgers. Risico's die volgen uit het gebrek aan betrouwbare informatie over de marktwaarde van aandelen en de werking van kapitaalmarkten. In de meest recente plannen wordt de oplossing gezocht in de oprichting van meerdere particuliere beleggingsfondsen, die de aandelen in de geprivatiseerde ondernemingen in bezit krijgen. De concentratie van aandelen wordt gegarandeerd doordat bij ieder bedrijf één beleggingsfonds als grootaandeelhouder optreedt. Dit fonds krijgt dan 33 procent van de aandelen, terwijl de overige aandelen worden verdeeld over de andere beleggingsfondsen (27%), de werknemers van de betrokken onderneming (10%) en de staat (30%). De bevolking krijgt vouchers die op termijn recht op aandelen in de particuliere beleggingsfondsen geven. Volgens de laatste plannen is het de bedoeling dat de vouchers verhandelbaar worden nadat de beleggingsfondsen in het voorjaar van 1993 hun financiële resultaten over het eerste jaar kenbaar hebben gemaakt. Dan zou ook de werkelijke waarde van de vouchers bekend moeten zijn (NRC 28 juni 1992).¹⁷

Tegelijkertijd met de ontwikkeling van de 'voucher' plannen wordt er ook met andere vormen van privatisering geëxperimenteerd. De versoepeling van de voorwaarden van verkoop aan buitenlandse ondernemingen resulteert onder meer

¹⁶ De verkiezing van Walesa als president leidde ertoe dat de regering Mazowiecki aftrad. De nieuwe regering Bielecki handhaafde in grote lijnen het privatiseringsbeleid, met een accentverschuiving van aandelen aan het publiek naar de verkoop van activa aan de nieuwe eigenaren.

¹⁷ De voorgestelde taakomschrijving van de op te richten beleggingsfondsen is tamelijk ambitieus (Hare, Grosfeld 1991). Om de belangen van de aandeelhouders goed te behartigen moeten de managers van deze fondsen namelijk ook een actieve rol spelen in de herstructurering van de ondernemingen om zo de waarde van de ondernemingen die zij in portfolio hebben te maximaliseren. Op dit moment bestaan dit soort fondsen nog niet en zelfs in het Westen zijn dit soort instituties waarin de vaardigheden van een merchant bank, investeringsbank, bank voor risicodragend kapitaal, administratiekantoor en consultancybureau zijn gecombineerd zeldzaam.

in een belang van 51% voor Philips in de gloeilampenfabriek Polam-Pila. Daarnaast worden ook westerse consultancybureaus ingehuurd om complete industrieën door te lichten, voor elke onderneming een privatiseringsstrategie te formuleren en vervolgens te helpen bij de verkoop van deze ondernemingen. Privatisering kan bestaan uit de verkoop aan de meest biedende, management buy-outs, herstructurering of plaatsen op de lijst voor massaprivatisering. Als resultaat van een pilot project is Pollena, een zeepfabrikant aan Unilever verkocht. Deze strategie lijkt gedeeltelijk ingegeven tegen de angst voor beschuldigingen dat alleen de beste Poolse ondernemingen aan buitenlanders wordt verkocht (Economist 28/9/91, 91).

De context waarbinnen de privatiseringsdiscussie zich afspeelt is de afgelopen jaren ingrijpend veranderd. Er is een groeiende onvrede met het stabiliseringsplan van Balcerowicz, waarvan de consequenties veel groter dan verwacht waren.¹⁸ In plaats van een daling van het BNP van drie procent, was er een daling van dertien procent; de produktie daalde niet zoals verwacht met vijf maar met 25 procent, de inflatie bedroeg in 1990 niet 95 maar 250 procent, en de werkloosheid steeg niet naar 300.000 maar naar 1,2 miljoen, terwijl er weinig zicht op verbetering is (tabel 6.7). Signalen van de onvrede met de resultaten van het

Tabel 6.7: *Enkele macro-economische indicatoren voor Polen*

	1988	1989	1990	1991	projecties	
					1992	1993
output (jaarlijkse verandering)	4,7	0,0	-11,6	-9,0*	-2	1
werkloosheid (percentage beroepsbevolking)	-	0,3	6,1	11,5	19	19
inflatie (jaarlijkse verandering consumptieprijzen).	60,2	251,2	585,8	70	50	40
betalingsbalans (miljarden \$)	-0,3	-1,2	0,7	-2,1*	-2,0	-1,0

Bron: OECD, Economic Outlook Juni 1992. * = schatting

¹⁸ Dit heeft ook geleid tot een discussie of een transitie automatisch met een recessie gepaard moet gaan. Biessen (1992) en Winiecki (1991) wijzen in dit verband ook op een aantal verkeerde beleidskeuzes.

gevoerde stabiliseringsbeleid zijn het lage opkomstpercentage bij de parlementsverkiezingen (40%) in oktober 1991, de vele protestpartijen die toen in het parlement zijn gekozen, de talrijke boerendemonstraties, wegblokkades en (wilde) stakingen.¹⁹ Volgens recente opiniepeilingen is ruim tachtig procent van de Polen ontevreden is met het gevoerde economische en sociale beleid van de opeenvolgende regeringen (Michielsen, NRC 19/2/92).

Op het politieke niveau heeft de onvrede met de economische resultaten van het stabiliseringsprogramma zich onder meer vertaald in de voorstellen voor een stimuleringsprogramma van premier Olszewski. Dit programma ging uit van een steun aan verliesgevende staatsbedrijven, ruimere kredietmogelijkheden en een uitbreiding van de overheidsinvesteringen. Vanwege het gevaar van een toenemende inflatie en grotere overheidstekorten en onder dreiging van kredietintrekking door het IMF, werden Olszewski en zijn plannen echter door het parlement weggestemd.

Reacties staatsbedrijven

Een van de resultaten van de discussie over de oorzaken van de voortdurende economische crisis is een hernieuwde aandacht voor de positie van de grote staatsondernemingen. Een belangrijke consequentie hiervan is dat de discussie is verlegd van actoren die nog niet bestaan (grote private ondernemingen) naar reeds bestaande actoren, die mogelijk een transitie kunnen bewerkstelligen. De staatsbedrijven bleken zich op een andere manier dan verwacht aan het stabiliseringsprogramma te hebben aangepast. De centrale veronderstelling achter het stabiliseringsprogramma was namelijk dat als gevolg van de vraaguitval de staatsbedrijven nieuwe markten zouden zoeken, kostenbesparingen zouden doorvoeren, andere producten zouden aanbieden en agressievere verkooptechnieken zouden introduceren. In plaats daarvan gingen de bedrijven onder de nieuwe marktregels hun monopoliepositie gebruiken voor prijsverhogingen en inkrimping van de produktie. De dreiging van faillissement was beperkt en als gevolg van 'windfall profits' nam de winstgevendheid zelfs toe (Winiecki 1990, Schaffer 1992). Volgens Winiecki (1992) heeft het strakke monetaire beleid op dit punt averechtse gevolgen. Het resultaat van de restrictieve monetaire politiek is een kredietvermindering voor de kleinere ondernemingen en de private sector – terwijl dit juist niet de bedoeling is (vgl. OECD 1992, 42). Voor de grote ondernemingen is het restrictieve beleid niet effectief vanwege de zachte budgetrestricties die blijven gelden voor de vele staatsondernemingen. Hierdoor

¹⁹ Na een oproep van Solidariteit vond op 13 januari 1992 een landelijke staking van één uur plaats tegen de nieuwe prijsverhogingen voor elektriciteit (20%), gas (70%) en stadsverwarming (100%).

zijn deze ondernemingen niet gevoelig voor rentefluctuaties. Zij verminderen hun krediet niet als de rente stijgt want zij verwachten niet dat zij hun schulden moeten aflossen terwijl de banken blijven lenen omdat zij verwachten dat grote staatsondernemingen buiten schot zullen blijven. Wanneer banken hun kredietverlening beperken leidt dit slechts tot hogere schulden tussen de ondernemingen onderling en hogere belastingschulden. Zelfs wanneer de autoriteiten wel faillissementen zouden accepteren, is de effectiviteit van monetaire politiek beperkt omdat banken al zoveel slechte leningen hebben uitstaan, en daardoor zelf in een faillissement getrokken kunnen worden.

Een onderzoek naar de reacties op de schoktherapie van vijftig door arbeidersraden geleide ondernemingen geeft echter een genuanceerder beeld te zien (Dabrowski, Federowicz en Levitas 1991). In de onderzochte periode 1989-1990 is in ongeveer de helft van de gevallen een nieuwe directeur gekozen. De aanleiding was meestal dat de oude directeur te weinig initiatieven voor een aanpassing aan de nieuwe economische omstandigheden nam. Waar hervormingen uitbleven was dit volgens Dabrowski c.s vooral het resultaat van een passieve opstelling van zowel management en werknemers en niet van onderlinge meningsverschillen. In meer dan de helft van de gevallen werden significante hervormingen doorgevoerd voor het uitbreken van financiële problemen, wat volgens Dabrowski c.s wijst op een vermogen tot strategisch anticiperen. In grote ondernemingen vonden nauwelijks ingrijpende hervormingen plaats. In deze ondernemingen konden vakbonden en arbeidersraden veel minder aannemelijk maken dat offers van werknemers noodzakelijk waren voor het overleven van de onderneming, terwijl het omgekeerd voor het management veel gevaarlijker was om de sociale consequenties van radicale hervormingen op zich te nemen. Het stabiliseringsprogramma leidde tot een reële loonmatiging van 30%, een output daling van 28,5% en opvallend genoeg weinig ontslagen in de eerste helft van 1990. In de tweede helft van 1990 nam niet alleen de output maar ook het aantal ontslagen toe, terwijl ook de lonen meer toenamen dan de centraal opgelegde loonnormen toestonden. Dat kleine bedrijven hun werknemersbestand meer hebben verkleind dan grote ondernemingen hangt samen met de instemming van de bonden en arbeidersraden in de kleine bedrijven en het feit dat grote ondernemingen van gepolitiseerde procedures voor massa-ontslagen gebruik moesten maken.

De schoktherapie heeft tot ingrijpende veranderingen in verkooppraktijken geleid. Vooral fabrikanten van duurzame consumptiegoederen maken nu gebruik van straatverkoop, openen fabriekdepots, introduceren consignatiesystemen en ontwikkelen kortings- en afbetalingsmogelijkheden. Kleine particuliere kopers vormen voor 20% van de onderzochte ondernemingen een significante afzetbron. Twintig procent van de ondernemingen is met marktonderzoek gestart terwijl de

meerderheid nu ook adverteert via drukwerk. De reacties zijn afhankelijk van de omvang van de onderneming en de sectorale monopoliseringsgraad. Vooral in de meer concurrentiële sectoren zijn de wijzigingen in verkoopmethoden het grootst. De kleine ondernemingen reageerden op de vraaguitval door het zoeken naar nieuwe binnenlandse klanten, voor buitenlandse markten ontbrak het hen aan kennis en middelen. Grote en middelgrote ondernemingen hebben daarentegen hun exporten aanzienlijk kunnen vergroten. Hiervoor gebruikten zij hun vroegere exportervaringen en ze verbeterden hun buitenlandse contacten via handelsbeurzen en overzeese vertegenwoordigers.

Voor het productieproces heeft de schoktherapie vooralsnog weinig consequenties gehad. Slechts vijf van de vijftig onderzochte ondernemingen heeft plannen voor veranderingen van de produktielijnen. Mogelijke oorzaken zijn volgens Dabrowski c.s. het gebrek aan kapitaal, de kosten en het gebrek aan kennis over externe markten. Veranderingen vonden wel plaats door verbetering van de produktkwaliteit en een grotere aanpassing aan de marktvraag (vooral in de lichte industrie en concurrentiële sectoren).²⁰ Ondernemingen hebben moeite om de produktiekosten te verminderen. Zo wordt het verbruik van energie en materialen alleen verminderd als grote kapitaal uitgaven onnodig zijn. De meeste kostenbeperkingen volgen uit de liquidatie van onderbezette activa (sluiting van fabrieken, verkoop of leasen van machines). In het verlengde hiervan worden bedrijfsonderdelen in toenemende mate verzelfstandigd. Zo is in een jaar tijd het aantal staats of 'coöperatieve' industriële ondernemingen toegenomen van 8316 tot 9733. Dit is mede een resultaat van de stimulering van het proces van 'komercjalizacja' (corporatisatie of commercialisatie); de omzetting van de onderneming in een vennootschap met de staat als enige eigenaar.

Conclusies bij de case-study

In paragraaf 6.2 is betoogd dat een analyse van het transitieproces op bestaande actoren moet zijn gericht en dat de grote industriële staatsbedrijven in dit verband een cruciale rol spelen. De toekomst van deze bedrijven en de wijze waarop zij zich (moeten) aanpassen is in Polen vooral in de discussie over privatisering aan de orde gekomen. Daarom is de case-study ook aan het privatiseringsdebat gewijd. Een eerste belangrijke conclusie die uit de case-study kan worden getrokken is dat de discussie zich heeft verlegd van het scheppen van nieuwe

²⁰ Dat de productie-organisatie niet direct aan de gewijzigde omstandigheden wordt aangepast, is ook één van de bevindingen van Voskamp en Wittke (1991) in hun studie van de reacties van ondernemingen in de voormalige DDR.

actoren (private bedrijven en aandeelhouders), waarvan verondersteld wordt dat zij de problemen zullen oplossen, naar de manier waarop bestaande actoren (staatsondernemingen) zich op korte termijn kunnen aanpassen. Er hebben leerprocessen plaatsgevonden waarin een directe imitatie van westerse praktijken is vervangen door voorstellen die meer rekening houden met de specifieke omstandigheden in Polen.

De praktijk wees namelijk uit dat de plannen van het Britse model van privatisering, die vooral op kleine aandeelhouders en rendabele staatsondernemingen was gericht, niet bruikbaar bleken. Een belangrijk probleem was namelijk de afwezigheid van (potentiële) aandeelhouders of kapitalisten en het ontbrekende kapitaal en kredietfaciliteiten om kapitalist te worden. Dit heeft de aandacht verlegd naar de vraag hoe er zo snel mogelijk aandeelhouders kunnen komen. Zo is ook een nog steeds voortdurende discussie ontstaan over de technische en morele aspecten van een verspreiding (weggeven, verkopen) van aandelen over de gehele bevolking (Zie Feige 1992 en Roland 1992 voor recente bijdragen). Het onbesliste karakter van deze discussie en de voortdurende economische crisis hebben uiteindelijk geleid tot een herbezinning van de prioriteit van privatisering ten opzichte van maatregelen die bestaande actoren tot stimuleren tot innovatie en 'rationeel' handelen binnen de gewijzigde omstandigheden. Zoals Dabrowski c.s hebben laten zien, zijn de verzelfstandiging van (delen van) grote staatsondernemingen en het garanderen van harde budgetrestricties in dit verband effectieve maatregelen. In de slotparagraaf kom ik hier op terug.

De mogelijkheid van een herbezinning hangt waarschijnlijk niet alleen samen met de complexiteit van het vraagstuk maar ook met het feit dat door de uiteindelijk snelle instorting van het centrale planningssysteem en de verzwakking van de positie van de communistische partij de discussie over een nieuw model in een stroomversnelling is geraakt. 'Plotseling' was er ruimte voor grote veranderingen en mede door de haast om deze ruimte direct te benutten zijn een aantal besluiten overhaast genomen. Nog niet uitgekristalliseerde politieke vraagstukken over de rechtvaardigheid van het weggeven of verkopen van aandelen en een voorrang voor de werknemers van de onderneming, komen uiteindelijk toch terug. De verwachte tijdwinst van een snelle oplossing blijft op dit punt dus achterwege.

Het privatiseringsdebat geeft aan dat het kapitalisme weliswaar op een abstract niveau gedefinieerd kan worden maar dat hiermee nog niet bepaald is hoe dit kapitalisme bereikt kan worden en welke maatregelen daartoe effectief zijn. In dit verband moeten actoren keuzes maken die verstrekkende gevolgen kunnen hebben. In aanvulling op de in hoofdstuk vijf genoemde factoren die de richting van deze keuzes kunnen beïnvloeden, namelijk een evaluatie van de crisisoorza-

ken, de basisoriëntatie en de evaluatie van de praktijken van anderen, moet voor Polen het optreden van het IMF en de Wereldbank worden genoemd. Als gevolg van de grote buitenlandse schuld van Polen kunnen deze organisaties op de regelmatig terugkerende beoordelingsmomenten voor nieuwe kredietverlening of kwijtschelding van de schulden hun eisen aan Polen opleggen.²¹ Omdat binnen Polen zelf geen enkele collectieve actor zijn lot aan de transitie wil verbinden (Kozak 1991), ontstaat de paradoxale situatie dat Polen wel een kapitalisme nastreeft maar dat de grootste druk hiervoor van buiten komt. Van de overige genoemde factoren, is het eigenlijk nog te vroeg om de invloed van 'basisoriëntaties' te bepalen. De nieuwe kleine particuliere ondernemers zijn nog teveel met 'overleven' bezig om al een duidelijke strategische opstelling aan hun kant te kunnen achterhalen.²² De evaluatie van de oorzaken van het vastlopen van het oude model, om daaruit de mogelijkheden voor een nieuw model te ontwikkelen zal de komende tijd alleen nog maar versterkt ter hand worden genomen nu is gebleken dat een eventueel nieuw model niet uit het niets kan voortkomen. Uit deze evaluatie zal ook duidelijker worden hoe de Poolse economie er daadwerkelijk voor staat. De derde factor, het comparatieve aspect, komt duidelijk tot uiting

²¹ De positie van het IMF wordt nog eens versterkt doordat ook het consortium van commerciële banken zich aan het oordeel van het IMF heeft gebonden.

²² Interessant in dit verband is ook de karakterisering door Rumer (1991) van de nieuwe ondernemers, en hun oriëntatie ten aanzien van productieve activiteiten, in de Sovjet-Unie. Deze ondernemers zijn voor een belangrijk deel uit de duale economie afkomstig. Zo onderscheidt Rumer ondernemers die illegale maar productieve activiteiten uitoefenen en joint ventures opzetten; 'wheeler-dealers' die geld hebben verdiend via het achterover drukken van staatseigendommen, contractvervalsing en speculatie in benzine, bouwmaterialen en consumptiegoederen en niets produceren; criminelen zoals drugsdealers, zwarte markthandelaren, smokkelaars en afpersers, die door clanvorming een aanzienlijke financiële macht hebben opgebouwd. Een vierde groep wordt gevormd door de zakenlieden, die op de zwarte markt dollars kopen en hiermee goedkope computers uit Taiwan en Korea aanschaffen. Zij verkopen deze machines voor roebels, die vervolgens weer in dollars worden omgezet. Deze zakenlieden zijn gericht op de elektronica- en de aandelenmarkt en willen nu diversificeren en joint ventures met kleine westerse bedrijven aangaan. Veel minder zichtbaar zijn volgens Rumer de praktijken van de 'capitalized nomenklatura' (partij- en overheidsbureaucraten). Zij gebruiken hun overgebleven macht om hun bezittingen en invloed te kapitaliseren. De bureaucraten nemen niet zozeer smeergeld aan maar vormen 'bureaucratisch kapitaal' door alleen maar toestemming te verlenen voor coöperatieven, joint ventures en vennootschappen waar zij zelf een financieel belang in krijgen. Hogere bureaucraten (ministers, partijbonzen, universiteitsbestuurders, leiders van overheidsinstellingen en voormalige industriële managers) gaan verder en ontplooiën met behulp van stromannen commerciële activiteiten. Dit heeft ook al tot een aantal schandalen geleid zoals het geval van de minister die zijn eigen ministerie opheft en in plaats daarvan grote (petrochemische) ondernemingen met aandelenkapitaal opricht. Maar ook in sectoren als kunst (theater, film, massamedia), gezondheidszorg en zelfs het parlement begint de nomenklatoera voor zichzelf.

in de internationale discussies onder economen en beleidmakers over de Oostduitse, Poolse, Hongaarse en Tsjechische privatiseringsperikelen.

De case-study heeft tenslotte ook duidelijk gemaakt dat op het vlak van de grote privatisering tot op heden nauwelijks nieuwe praktijken zijn geconsolideerd. Voor zover er instituties zoals de aandelenbeurs in Polen zijn gevestigd, zijn deze het resultaat van doelbewust politiek handelen. De organische institutionalisering beperkt zich vooral tot de opkomst van kleine private ondernemingen en de wilde privatisering door de voormalige nomenklatoera.

6.4 Slot: enkele reflecties over een 'big-bang' aanpak

In het debat over de transitie in Oost-Europa wordt vaak een onderscheid tussen 'big-bang' en graduele benaderingen gemaakt (Van der Lijn 1991). Naar aanleiding van de case-study van de Poolse privatisering en de in dit proefschrift naar voren gebrachte opvatting van institutionele veranderingen, wil ik in de slotparagraaf het problematische karakter van een big-bang benadering laten zien.²³ Deze problemen, die ik in het navolgende wil toelichten, hebben betrekking op de onderliggende opvatting van transformatie, de veronderstellingen over de werking van de markt en de snelheid waarmee de bestaande staatsondernemingen worden afgeschreven.

Uitgangspunt van Lipton en Sachs (1990), die hier als belangrijkste vertegenwoordigers van de big-bang benadering worden opgevoerd, is dat de vestiging van een kapitalistische markteconomie, met particuliere op winst gerichte ondernemingen als de centrale actoren, de oplossing voor Polen betekent. Als voorstanders van een big-bang benadering stellen zij vervolgens dat deze particuliere ondernemingen alleen kunnen functioneren als aan een aantal voorwaarden voldaan is en deze ook tegelijkertijd in werking treden. Wanneer deze voorwaarden eenmaal zijn gevestigd, ontwikkelt de kapitalistische economie zich verder vanzelf en worden eventuele verstoringen via de markt opgelost. De aanpassing van de staatsbedrijven wordt in deze visie afgedwongen door de introductie van marktkrachten en particulier eigendom. De introductie van marktkrachten bestaat uit een prijsliberalisatie waardoor marktprijzen van kostprijzen en marktverhoudingen afhankelijk worden, de afschaffing van subsidies voor verliesgevendende ondernemingen en de afbraak van monopolieposities. Particulier eigendom wordt van belang geacht omdat dit de meeste waarborgen geeft dat de marktkrachten ook daadwerkelijk tot aanpassingen in het

²³ Uit de case-study is overigens naar voren gekomen dat op het vlak van privatisering geen big-bang aanpak heeft gedomineerd.

gedrag leiden. Achterliggend idee is dat eigenaren en aandeelhouders vanwege hun streven tot winstmaximalisatie druk op het management zullen uitoefenen om de produktie te rationaliseren. Op korte termijn betekent rationalisering vooral de afstoting van verliesgevende onderdelen en het ontslaan van 'overtollig' personeel omdat de loonkosten op korte termijn het gemakkelijkst verlaagd kunnen worden. Wanneer hun kostprijs boven de (wereld) marktprijs ligt worden de ondernemingen geacht hun bedrijfsvoering zodanig aan te passen dat zij wel concurrerend te werk kunnen gaan. In deze visie leiden de marktsignalen op termijn tot nieuwe investeringen, een modernisering van het produktieapparaat en nieuwe organisatievormen.

Maar naar mijn mening wordt het belang van een wijziging van eigendomsverhoudingen (privatisering) in de eerste fase van de transitie om een aantal redenen overschat. Ten eerste overschat het de positie van eigenaren ten opzichte van het management door de suggestie dat alleen externe aandeelhouders de winstmaximaliserende functie van een onderneming zouden kunnen waarborgen. De westerse ervaring leert dat alleen grote eigenaren deze functie door middel van druk op het management kunnen uitoefenen. Dezelfde ervaring houdt ook in dat eigenaren verschillende motieven kunnen hebben zoals het nastreven van korte termijn financiële winsten of speculatie via sterfhuisconstructies. De recente plannen geven zeker niet aan dat de nieuwe aandeelhouders ook voldoende kapitaal voor nieuwe investeringen en herstructureringen en innovaties kunnen inbrengen. Omdat nauwelijks eigen vermogen wordt gevormd, ontstaat er ook geen betere uitgangspositie ten opzichte van de kredietverschaffers. Gegeven de gigantische kosten van de herstructureringen kan niet verwacht worden dat de voormalige staatsondernemingen wanneer zij winst maken, in plaats van de financiering van nieuwe investeringen de winst aan de aandeelhouders zullen uitkeren. Dit betekent een zeer lange tijdhorizon voor de aandeelhouders en maakt de ophef over de vrije distributie van aandelen wel erg wrang. In navolging van Kornai moet de opkomst van een kapitalistenklasse of de 'verburgerlijking' als een langdurig proces worden opgevat.

Ten tweede, wordt het gezamenlijke belang van management en werknemers bij een goedlopende onderneming onderschat. Dit thema is niet alleen relevant voor de korte termijn met zijn hoge werkloosheid en dreiging van faillissement maar ook voor de langere termijn. In een transitiecontext worden van beide partijen offers gevraagd (ontslag versus grotere inspanning, loonmatiging). Om langdurige conflicten te voorkomen, moet toch een soort compromis worden overeengekomen. In het verlengde hiervan en naar aanleiding van de bevindingen van Dabrowski is de verzelfstandiging of 'corporisatie', de omzetting in vennootschappen met het personeel of de staat als enige aandeelhouder en de opsplitsing van grote ondernemingen in kleinere zelfstandige eenheden een veel belangrijker

maatregel dan privatisering (Fischer 1991).²⁴ Hierdoor krijgen managers en werknemers namelijk niet alleen invloed op het te voeren beleid maar krijgen hun beslissingen ook consequenties. Een belangrijke voorwaarde is wel de aanwezigheid van marktkrachten, in het bijzonder harde budgetrestricties voor de ondernemingen en de mogelijkheid van een faillissement. Deze voorwaarden voorkomen dat werknemers en management hun eigen werkgelegenheid of hoge lonen langdurig boven de continuïteit van de onderneming kunnen plaatsen. In combinatie met harde budgetrestricties maakt de verzelfstandiging ook offers mogelijk en heeft zij als bijkomend politiek voordeel dat werknemers en management gedwongen worden om stelling te nemen inzake noodzakelijke maatregelen, hun belangen en de richting van het transitieproces. Een ander voordeel is dat zo de oude machtsconstellatie rond de bureaucratie en het partijkader binnen de staatsondernemingen gemakkelijker gebroken kan worden. Verzelfstandiging leidt bovendien automatisch tot de vraag wie het management gaat voeren en aan welke eisen zij moeten voldoen. Dit thema is ten onrechte ondergesneeuwd in de discussie over privatisering omdat de oriëntatie van het management, in het bijzonder de vraag op welke manier zij hun winst willen gaan behalen (speculatie, handel, specialisatie op lage lonen of juist produktvernieuwing, kwaliteit) belangrijke gevolgen voor de Poolse economie kan hebben (Roland 1992).²⁵ In het verlengde hiervan zou de discussie zich ook meer kunnen richten op andere vormen van versterking van het management via winstdelingsregelingen of het leasen van de onderneming aan het management.

Ongeacht of het nu om verzelfstandigde staatsondernemingen of private ondernemingen gaat kent de in een big-bang benadering veronderstelde abrupte invoering van harde budgetrestricties een aantal bezwaren.²⁶ Tegenover de door

²⁴ Zie Newberry (1991) voor een verklaring waarom het aandeel van kleine en middelgrote ondernemingen in een centraal geplande economie veel kleiner is dan in een kapitalistische economie, in gang te zetten.

²⁵ Als het management bekend is, dan wordt het ook mogelijk om te onderzoeken in hoeverre scenario's als flexibele specialisering een kans van slagen hebben (Gabor 1990). Een van de belangrijkste bevindingen uit de case-study van Frankrijk is dat een nieuw model slechts van de grond komt als er ook daadwerkelijke actoren achter staan. Naast het management is hierbij natuurlijk ook de opstelling van vakbonden en werknemers van belang.

²⁶ Soortgelijke kanttekeningen zijn te plaatsen bij de vaak aangehaalde druk van de wereldmarkt, die naar mijn mening eerder negatief zal uitpakken. Het risico van een directe blootstelling aan wereldmarktnormen is dat nieuwe activiteiten niet van de grond komen. Succesvolle 'nieuwkomers' op de wereldmarkt hebben vaak ook eerst een protectionistisch beleid gevoerd om hun eigen industrie op te bouwen. Mocht de westerse wereld bovendien een transitie naar een nieuw technologisch

Sachs aangehaalde grap dat bij een eventuele overschakeling van links naar rechts rijden in Engeland dit ook in één keer moet gebeuren, kan gemakkelijk worden gewezen op het feit dat de meeste mensen (in Europa) rijles nemen voordat zij achter het stuur gaan zitten. Meer substantiële kritiek richt zich op de verstoringen en recessie die een 'big-bang' noodzakelijkerwijs met zich meebrengt en het grote risico dat ondernemingen snel ten onder gaan (Biessen 1992). Zij krijgen nauwelijks tijd om zich aan te passen waardoor verkeerde beslissingen direct verstrekken gevolgen hebben. Hier wordt verondersteld dat ondernemingen, zonder enige ervaring in een kapitalistische economie, op basis van marktsignalen zich in korte tijd kunnen aanpassen, waar gebleken is dat westerse economieën ook langdurige crises nodig hebben om zich aan zeer ingrijpende veranderde omstandigheden te passen. Bovendien wordt de informatie die uit de markt kan worden gehaald overschat, omdat prijsfluctuaties op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd (De Vroey 1991). Een van de verdiensten van institutionele benaderingen, zoals de regulatie- en de SSA benadering, is juist dat de aanwezigheid van stabiele institutionele structuren dit interpreteren vergemakkelijkt omdat zijn een 'ceteris paribus' conditie creëren. Een big-bang benadering houdt totaal geen rekening met de grote onzekerheid over zowel de prijzen als de afzet die dan ontstaat, laat staan dat inschattingen over toekomstige prijzen, afzet en aanwezige infrastructuur (transport) en de opbrengsten van eventuele investeringen gemaakt kunnen worden (Charemza 1992). Een big-bang benadering gokt in wezen op de 'animal spirits' van entrepreneurs die er nog niet zijn. Het is bovendien een cynisch sociaal experiment, waarin de in het verleden opgebouwde kennis en ervaring van mensen in een keer overbodig wordt geacht. Waarna de maatschappij bij gebrek aan inzicht in de nieuwe situatie volledig overgeleverd wordt aan buitenlandse adviseurs, kapitalisten, kredietverleners, voor wie de problemen ook nieuw zijn maar wel buiten hun eigen land willen experimenteren. Een ander bezwaar tegen een big-bang benadering is dat alles van het oude systeem wordt verworpen, waardoor een verdere analyse van de tekortkomingen achterwege blijft zoals de traditionele prioriteit van de investerings- boven de (duurzame) consumptie-goederensector. Een laatste meer empirisch argument is dat voor de westerse

paradigma rond 'worker involvement' doormaken, dan wordt de aanpassing aan wereldmarktnormen bovendien nog moeilijker. Hier blijkt nog eens de noodzaak van een problematisering van het concept wereldmarkt. In het verlengde hiervan is het ook raar dat de Oost-Europese landen zo op de hoog geïndustrialiseerde wereld zijn georiënteerd (West-Europa en de VS) en daar ook hun adviseurs vandaan halen. Het zou meer voor de hand liggen om te kijken naar economieën die meer recent een enorme ontwikkeling hebben doorgemaakt zoals de snel groeiende Aziatische landen. De republiek Azerbeidzjan heeft deze strategie wel gevolgd en adviseurs uit Singapore aangetrokken.

economieën geldt dat het neo-liberale beleid bestaande uit een versoepeling van regelgeving en het overlaten aan de markt, geen onverdeeld succes is geweest voor de opbouw van vernieuwende institutionele arrangementen.

Gegeven deze bezwaren kan de pressie voor 'Big Bang' oplossingen zoals die bijvoorbeeld door *The Economist* wordt uitgeoefend slechts als een ideologische opstelling worden opgevat. Een opstelling die gevoed wordt door de angst dat er anders niets van de grond komt en het einddoel, een kapitalistische economie, buiten beeld raakt.²⁷ De onderbouwing van de noodzaak wordt flinterdun als gesteld wordt dat een Big-Bang benadering tenminste nog een klein kansje op succes geeft, terwijl de onderliggende veronderstelling dat er kennelijk onvoldoende politieke steun voor ingrijpende veranderingen bestaat, niet serieus wordt genomen. Geconcludeerd kan worden dat de filosofie achter een 'big-bang' benadering volledig in strijd is met de in dit proefschrift aangehangen visie van langdurige processen van institutionele veranderingen. De big-bang benadering heeft niet alleen de economische context aanzienlijk verslechterd maar heeft ook een bijdrage heeft geleverd aan de (valse) hoop op een snelle verbetering voor de Poolse bevolking. Ik hoop aangegeven te hebben dat in dit verband toch een langere tijdhorizon noodzakelijk is en ook de kans van slagen van bijvoorbeeld een 500 dagen plan van Sjatalin en zijn opvolgers niet groot is.

Deze reflecties betekenen overigens niet dat hiermee de superioriteit van het kapitalisme en zijn aanpassingsvermogen is aangetoond (Maier 1989, Stoop 1991). In dit verband wil ik tenslotte wijzen op de met de transitie meest vergelijkbare periode in de geschiedenis van het kapitalisme, namelijk het Interbellum. In deze periode kreeg de overgang van een extensief accumulatieregime en concurrentiële regulatiewijze naar een intensief accumulatieregime met een monopolistische regulatiewijze gestalte. Deze overgang vergde echter wel enkele decennia en ging gepaard met grote inflatie en een langdurige depressie. Deze overgang werd tenslotte 'vergemakkelijkt' door twee wereldoorlogen. Dit benadrukken van het waarschijnlijke langdurige karakter van de transitie geeft weinig aanknopingspunten voor de formulering van beleid. Maar gezien de consequenties van de duizenden adviezen die Oost-Europa al over zich heen heeft gekregen en soms helaas ook heeft uitgevoerd, past naar mijn mening slechts bescheidenheid.

²⁷ Een van de argumenten van Lipton en Sachs (1990) voor een big-bang benadering is dat dit de enige manier is om de macht van de gevestigde monopolies te breken.

Literatuur

- Aboites, J., 1986, Régime d'accumulation, rapport salarial et crises au Mexique 1940-1982, Mimeo Cepremap, Paris.
- Aglietta, M., 1979, *A Theory of Capitalist Regulation*, London, New Left Books.
- Aglietta, M., 1982, World Capitalism in the Eighties, *New Left Review*, 136: 5-41.
- Aglietta, M., Brender, A., 1984, *Les métamorphoses de la société salariale. La France en projet*, Paris, Calmann-Lévy.
- Altwater, E., 1982, Der Kapitalismus vor einem Aufschwung? Über Theorien der "langen Wellen" und der "Stadien" in *Wirtschaft und Gesellschaft. Festschrift für Theodor Prager und Philipp Rieger*, Wien: 195-223.
- Amin, A., Robins, K., 1990, The Re-emergence of Regional Economies? The Mythical Geography of Flexible Accumulation, *Environment and Planning D: Society and Space*, 8(1): 7-34.
- Amsden, A.H., 1990, Third World Industrialization: 'Global Fordism' or a New Model?, *New Left Review*, 182: 5-31.
- Andersson, J., 1988, Peninsular Corporatism. Nordic Experiences and Prospects in the Light of the Theory of Regulation, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16-18 juni 1988.
- Andreff, W., 1988, Etre ou ne pas être régulationniste?, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16-18 juni 1988.
- Andreff, W., 1990, Crise, régulation et réforme dans les économies socialistes, *Revue d'économie politique*, 100(1): 1-42 en 100(2): 143-206.
- Aoki, M., 1990, Toward an Economic Model of the Japanese Firm, *Journal of Economic Literature*, XXVIII (March): 1-27.
- Armstrong, P., Glyn, A., Harrison, J., 1991, *Capitalism Since 1945*, Oxford, Basil Blackwell.
- Baglioni, G., 1989, Industrial Relations in Europe in the 1980s, *Labour and Society*, 14(3): 233-249.
- Barbrook, R., 1990, Mistranslations: Lipietz in London and Paris, *Science as Culture*, (8): 80-117.
- Barou, Y., Keizer, B., 1984, *Les grandes économies*, Paris, Seuil.
- Barrère, C., Kebabdjian, G., Weinstein, O., 1983, *Lire la crise*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Baulant, C., 1988, Rôle de l'Etat chez les théoriciens de la régulation, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16-18 juni 1988.
- Becker, U., 1988, Akkumulation, Regulation und Hegemonie. Logische Korrespondenz oder historische Konstellation?, mimeo Universiteit van Amsterdam.

- Beetham, D., 1987, *Bureaucracy*, Milton Keynes, Open University Press.
- Benassy, J.P., Boyer, R., Gelpi, R.M., 1979, Régulation des économies capitalistes et inflation, *Revue Économique*, Mai: 397-441.
- Bernis, G.D. de, 1990, On a Marxist Theory of Regulation, *Monthly Review*, 41(8): 28-37.
- Bertramsen, R.B., Frolund Thomson, J.P., Torfing, J., 1991, *State, Economy & Society*, London, Unwin Hyman.
- Bertrand, H., 1978, Une nouvelle approche de la croissance française de l'après-guerre : l'analyse en sections productives, *Statistiques et Etudes financières*, (serie orange), 35: 3-36.
- Bertrand, H., 1979, Le régime central d'accumulation de l'après-guerre et sa crise, *Critiques de l'Économie Politique*, 7/8: 114-166.
- Bertrand, H., 1986, France : modernisations et piétinements, in Boyer (1986b): 67-105.
- Beus, J.de, 1990, Applying First World Political Economy to the Second World's March into Civil Society, in Broeck, J. van den, Bulcke, D. Van Den (eds), *Changing Economic Order*, Groningen, Wolters-Noordhoff: 67-89.
- Beynon, H., 1973, *Working For Ford*, Harmondsworth, Penguin Books.
- Biessen, G., 1992, Stabilisatie en recessie in Polen, Paper voor de voorjaarsconferentie van de Vereniging voor Politieke Economie, 23 mei te Vught.
- Biessen, G., Bos-Karczewska, M., 1991, De Poolse Transitie, *Economisch Statistische Berichten*: 368-371.
- Boddy, R., Crotty, J., 1975, Class Conflict and Macro-Policy: The Political Business Cycle, *Review of Radical Political Economy*, 7(1): 1-19.
- Boerboom, W., Paulussen, R., 1988, Naar een nieuwe internationale arbeidsdeling? De auto-industrie in Mexico als voorbeeld, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11(4): 21-42.
- Boillot, J.-J., Baulant, C., 1988, L'école de la régulation, in Baslé, M. (ed), *Histoire des pensées économiques. Les contemporains*, Paris, Sirey: 478-518.
- Boismenu, G., Drache, D. (eds), 1990, *Politique et régulation: modèle de développement et trajectoire canadienne*, Montreal, co-édition Méridien et L'Harmattan.
- Bonefield, W., 1987, Reformulation of State Theory, *Capital & Class*, 33: 96-127.
- Borzeix, A., 1984, Trade Union Positions on the Organization of Production, in Kesselman (1984): 146-158.
- Bos-Karczewska, M., 1991, Poolse privatiseringsperikelen, *Oost-Europa Verkenningen*, 115: 21-28.
- Bowles, S., 1982, The Post-Keynesian Capital-Labor Stalemate, *Socialist*

Review, 12(5): 45–72.

- Bowles, S., 1985, The Production Process in a Competitive Economy: Walrasian, Neo Hobbesian and Marxian Models, *American Economic Review*, 75(1): 16–36.
- Bowles, S., 1989a, Social Institutions and Technical Change, in Di Matteo (1989): 67–87.
- Bowles, S., 1989b, The 'Reserve Army Effect' on Wages in a Labor Discipline Model: U.S., 1954–1987, paper for the international symposium on 'Making Economies More Efficient and More Equitable', Tokio, 27–29 November.
- Bowles, S., 1991, What Markets Can – and Cannot – Do, *Challenge*, july–august: 11–16.
- Bowles, S., Boyer, R., 1990, A Wage–Led Employment Regime: Income Distribution, Labor Discipline, And Aggregate Demand in Welfare Capitalism, in Marglin, Schor (1990): 187–217.
- Bowles, S., Edwards, R., 1985, *Understanding Capitalism. Competition, Command and Change in the U.S.Economy*, New York, Harper & Row.
- Bowles, S., Gintis, H., 1976, *Schooling in Capitalist America. Educational reform and the Contradictions of Economic Life*, New York, Basic Books.
- Bowles, S., Gintis, H., 1982, The Crisis of Liberal Democratic Capitalism: the Case of the United States, *Politics & Society*, 11: 51–93.
- Bowles, S., Gintis, H., 1986, *Democracy and Capitalism. Property, Community and the Modern Social Thought*, London, Routledge & Kegan Paul.
- Bowles, S., Gintis, H., 1990a, Contested Exchange: New Microfoundations for the Political Economy of Capitalism, *Politics & Society*, 18(2): 165–222.
- Bowles, S., Gintis, H., 1990b, Reply to Our Critics, *Politics & Society*, 18(2): 293–315.
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1984, *Beyond the Waste land. A Democratic Alternative to Economic Decline*, New York, Anchor Books.
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1986, Power and Profits: The Social Structure of Accumulation and the Profitability of the Postwar U.S. Economy, *Review of Radical Political Economics*, 18(1&2): 132–167.
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1988a, Business Ascendancy and Economic Impasse: A Structural Retrospective on Conservative Economics 1979–87, *Journal of Economic Perspectives*, 3(1): 107–134.
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1988b, Social Institutions, Interests and the Empirical Analysis of Accumulation: A Reply to Bruce Norton, *Rethinking Marxism*, 1(3): 44–58.
- Bowles, S., Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., 1990, *After the Waste Land. A Democratic Economics for the Year 2000*, Armonk, M.E. Sharpe.
- Bowles, S., Kendrick, D. et al, 1970, *Notes and Problems in Microeconomic*

Theory, Markham Publishing Company, Chicago.

- Bowman, J.R., 1990, Competition and the Microfoundations of the Capitalist Economy: Towards the Redefinition of Homo Economicus, *Politics & Society*, 18(2): 233-242.
- Boyer, R., 1978, Les salaires en longue période, *Economie et Statistique*, septembre: 27 - 57.
- Boyer, R., 1979a, La crise actuelle: une mise en perspective historique, *Critiques de l'Économie Politique*, Nouvelle Série, 7/8: 5-113.
- Boyer, R., 1979b, Wage Formation in Historical Perspective: the French Experience, *Cambridge Journal of Economics*, 3: 99-118.
- Boyer, R., 1981, Les transformations du rapport salarial dans la crise. Une interprétation de ses aspects sociaux et économiques, *Critiques de l'Économie Politique*, 15/16: 185-228.
- Boyer, R., 1983, L'introduction du taylorisme en France à la lumière de recherches récentes. Quels apports et quels enseignements?, *Travail et Emploi*, 18: 17-37.
- Boyer, R., 1984, Wage Labor, Capital, Accumulation and the Crisis 1968-1982, in Kesselman (1984): 17-38.
- Boyer, R., 1985, Analyses de la crise Américaine: a propos d'un ouvrage récent, *Cepremap Working Paper 8501*, Paris.
- Boyer, R., 1986a, *La théorie de la régulation: une analyse critique*, Paris, La Découverte (English translation: *The Regulation School: A Critical Introduction*, New York, Columbia University Press, 1988).
- Boyer, R. (ed), 1986b, *Capitalismes Fin de Siècle*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Boyer, R., 1986c, Les crises ne sont plus ce qu'elles étaient..., in Boyer (1986b): 11-30.
- Boyer, R. (ed), 1986d, *La Flexibilité du Travail en Europe. Une Etude Comparative des Transformations du Rapport Salarial dans Sept Pays de 1973 à 1985*, Paris, La Découverte (English translation: *The Search for Labour Market Flexibility: The European Economies in Transition*, Oxford, Clarendon Press, 1988).
- Boyer, R., 1986e, La relation salariale entre théorie et histoire, in Salais, R., Thévenot, L. (eds), *Le travail: marchés, règles, conventions*, Economica, Paris.
- Boyer, R., 1987a, Régulation, in Eatwell (1987): 126-128.
- Boyer, R., 1987b, The Current Economic Crisis. Its Dynamics and its Implications for France, in Ross, G. Hoffmann, S., Malzacher, S. (eds), *The Mitterrand Experiment*, Cambridge, Polity Press: 33-53.
- Boyer, R., 1987c, The Eighties: The Search for Alternatives to Fordism. A very

- Tentative Assessment, Paper prepared for the 'Sixth International Conference of Europeanists', Washington, 30 oktober.
- Boyer, R., 1988a, Technical Change and the Theory of "Regulation", in Dosi (1988): 67–94.
- Boyer, R., 1988b, Formalizing Growth Regimes, in Dosi (1988): 608–630.
- Boyer, R., 1989a, The Transformation of the Capital–Labour Relation and Wage Formation in Eight OECD Countries During the Eighties, Mimeo Cepremap, Paris.
- Boyer, R., 1989b, The Transformation of Modern Capitalism By the Light of the Regulation Approach and Other Political Economy Theories, Mimeo Cepremap, Paris.
- Boyer, R., 1989c, New Directions in Management Practices and Work Organization, Paper for the OECD conference 'Technical Change as a Social Process', Helsinki, 11–13 December 1989.
- Boyer, R., 1989d, Pour une seconde génération de travaux sur la régulation, Préface in Boismenu, Drache (1990).
- Boyer, R., 1990, The Impact of the Single Market on Labour and Employment. A Discussion of Macro–economic Approaches in the Light of Research in Labour Economics, *Labour and Society*, 15(2): 109–142.
- Boyer, R., Coriat, B., 1984, Les greenbacks 'revisités'. Innovations dans les institutions et l'analyse monétaires Américaines (1862–1913), *Cepremap Working Paper 8420*, Paris.
- Boyer, R., Coriat, B., 1986, Technical Flexibility and Macro Stabilisation, paper prepared for 'The conference on Innovation Diffusion', Venice, 17–21 Maart.
- Boyer, R., Mistral, J., 1978, *Accumulation, inflation, crises*, Paris, Presses Universitaires de France.
- Boyer, R., Mistral, J., 1983, La crise actuelle: d'une analyse historique à une vue prospective, *Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*, 3: 483–506, 4: 773–789.
- Boyer, R., Mistral, J., 1988, Crisis and the Outlook for Economic Policy, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- Boyer, R., Petit, P., 1989, Kaldor's Growth Theories. Past, Present and Prospects, *Cepremap Working Paper 8905*, Paris.
- Boyer, R., Ralle, P., 1985, Croissances nationales et contrainte extérieure avant et après 1973, *Cepremap Working Paper 8507*, Paris.
- Boyer, R., Schmeder, G., 1989, Division du travail, changement technique et croissance. Un retour à Adam Smith, mimeo Cepremap, Paris.
- Brenner, R., Glick, M., 1989, The Regulation Approach to the History of Capitalism, *Economies et Sociétés*, série "Théories de la régulation" 4: 89–

131.

- Brenner, R., Glick, M., 1991, The Regulation Approach: Theory and History, *New Left Review*, 188: 45–119.
- Brody, D., 1984, Review of Gordon, Edwards and Reich 'Segmented Work, Divided Workers', *Journal of Interdisciplinary History*, 14(3): 701–5.
- Brody, D., 1985, The Second Industrial Divide. Review, *Reviews in American History: a Quarterly Journal of Criticism*, 13(4): 612–615.
- Bronfenbrenner, M., 1964, Marxian Economics in the U.S., *American Economic Review*, 54(6): 1019–1025.
- Bronfenbrenner, M., 1970, Radical Economics in America: A 1970 Survey, *Journal of Economic Literature*, september: 747–766.
- Brown, C., Reich, M., 1989, When Does Union–Management Cooperation Works? A look at Nummi and GM–Van Nuys, *California Management Review*, 31(4): 26–44.
- Brunetta, R., Dell'Aringa, C. (eds), 1990, *Labour Relations and Economic Performance*, London, MacMillan.
- Bué, J., 1989, Les différentes formes de flexibilité, *Travail et Emploi*, 41: 29–35.
- Buhbe, M., 1985, Zwei Ansätze zur Analyse institutioneller Grenzen des Wachstums, in Künzel, R., Ipsen, D. (Hrsg), *Die gegenwärtige Wachstumskrise*, Regensburg, Transfer Verlag: 156–181.
- Buhle, P., 1987, *Marxism in the USA. From 1870 to Present Day*, London, Verso.
- Bunel, J., Saglio, J., 1984, Employers Associations in France, in Windmuller, J.P., Gladstone, A. (eds), *Employers Associations and Industrial Relations. A Comparative Study*, Oxford, Clarendon Press: 232–263.
- Burawoy, M., 1985, *The Politics of Production*, London, Verso.
- Caire, G., 1989, Atypical Wage Employment in France, in Rodgers, G. & J. (eds), *Precarious Jobs in Labour Market Regulation. The Growth of Atypical Employment in Western Europe*, Geneva, International Labour Organization: 75–108.
- Calmfors, L., Driffill, J., 1988, Centralization of Wage Bargaining, *Economic Policy*, 6: 13–61.
- Carnoy, M., 1984, *The State & Political Theory*, Princeton, Princeton University Press.
- Cartelier, J., M. De Vroey, 1988, Der Regulationsansatz: Ein neues Paradigma?, *Prokla*, 72: 72–92.
- Cassiers, I., 1988, *Croissance, crise et régulation en économie ouverte: la Belgique entre les deux guerres*, Bruxelles, Editions De Boeck.
- Cataife, D., 1989, 'Fordism' and the French Regulationist School, *Monthly Review*, May: 40–44.

- Center for Popular Economics, 1987, *A Field Guide to the U.S. Economy*, New York, Pantheon.
- Centre d'Etudes Prospectives et d'Informations Internationales (C.E.P.I.I.), 1989, *Commerce international: La fin des avantages acquis*, Paris, Economica.
- CGP-CEPREMAP, 1987, *Aspects de la crise*, Mimeo Cepremap, Paris (3 tomes).
- Charemza, W., 1992, Market Failure and Stagflation: Some Aspects of Privatisation in Poland, *Economics of Planning*, 25: 21-35.
- Chaskiel, P., 1989, La négociation des salaires dans l'automobile américaine. Rupture ou continuité ?, *Travail et Emploi*, 40: 51-62.
- Chavance, B., 1984, Les reformes actuelles de crise dans les économies de type soviétique, *Critiques de l'Economie Politique*, 26/27: 225-245.
- Chavance, B. (ed), 1987, *Régulation, cycles et crises dans les économies socialistes*, Paris, Editions de l'Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales.
- Chavance, B., 1988, Les réformes économiques dans les systèmes socialistes, *Revue française d'économie*, III(3): 243-264.
- Chavance, B., 1990a, L'analyse des systèmes économiques socialistes et la problématique de la régulation, *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, 21(2): 135-151.
- Chavance, B., 1990b, Quelle transition vers quelle économie de marché?, paper prepared for the conference 'La Grande Transformation des Economies a l'Est', Paris, 15 juni 1990.
- Checchi, D., 1989, Economic Interdependence and Structural Change: an Investigation on Business Cycle Transmission, *International Review of Applied Economics*, 3(1): 57-88.
- Cherry, R. e.a. (eds), 1987, *The Imperiled Economy. Book I: Macroeconomics from a Left Perspective*, New York, Union for Radical Political Economics.
- Cherry, R. e.a. (eds), 1988, *The Imperiled Economy. Book II: Through the Safety Net*, New York, Union for Radical Political Economics.
- Choffel, P., Cunéo, P., Kramarz, F., 1989, Des logiques d'entreprises diverses, in, INSEE (1989): 191-201.
- Christiansen, J., Naples, M., 1986, The Social Determinants of Productivity: Evidence From The U.S., U.K. and F.R.G., in Sziraczki, G. (ed), *The State, The Trade Unions, and the Labour Market*, Budapest, Hungarian Academy of Sciences: 49-65.
- Ciechocinska, M., 1992, Development of the Private Sector in Poland in 1989-90: the early Phase of Structural Transformation, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(2): 215-235.
- Clarke, S., 1988, Overaccumulation, Class Struggle and the Regulation approach, *Capital & Class*, 36: 59-92.

- Clarke, S., 1990a, The Crisis of Fordism or the Crisis of Social-Democracy?, *Telos*, 83: 71-98.
- Clarke, S., 1990b, New Utopias for Old: Fordist Dreams and Post-Fordist Fantasies, *Capital & Class*, 42: 131-155.
- Coomans, G., 1985, Régulation et fonctionnalisme, *Economies et Sociétés*, série théories de la régulation, 1: 65-89.
- Coriat, B., 1979, *L'Atelier et le chronomètre*, Paris, Ch. Bourgois Editeur.
- Coriat, B., 1990, *L'Atelier et le robot*, Paris, Ch. Bourgois Editeur.
- Critiques de l'Economie Politique, 1984, La crise..toujours, no 26/27, .
- Dabrowski, J.M., Federowicz, M., Levitas, A., 1991, Polish State Enterprises and the Properties of Performance: Stabilization, Marketization, Privatization, *Politics and Society*, 19(4): 403-437.
- Dabrowski, M., 1991, Privatisation in Poland, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(1): 317-325.
- Davis, M., 1978, Fordism in Crisis: a Review of Michel Aglietta's Régulation et Crises: L'expérience des Etats-Unis, *Review*, 2(2): 207-269.
- Davis, M., 1986, *Prisoners of the American Dream*, London, Verso.
- De Vroey, M., 1983, De huidige crisis: diagnose en strategische perspectieven, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 7(2): 102-130.
- De Vroey, M., 1984, A Regulation Approach Interpretation of Contemporary Crisis, *Capital & Class*, 23: 45-66.
- De Vroey, M., 1991a, De regulatiebenadering, politieke economie en economische theorie, in L. Golbach, W. Jansen (red), *Tussen Scylla en Charybdis. De veranderde gedaantes van de politieke economie*, Tilburg, Tilburg University Press: 85-99.
- De Vroey, M., 1991b, Der Markt - von wegen einfach..., *Prokla*, 82: 7-22.
- Delorme, R., 1984, Compromis institutionnalisé, Etat inséré et crise de l'Etat inséré, *Critiques de l'Economie Politique*, 26/27: 149-160.
- Delorme, R., André, C., 1983, *L'Etat et l'économie. Un essai d'explication de l'évolution des dépenses publiques en France 1870-1980*, Paris, Seuil.
- Di Martino, L.A., 1989, The Crisis of Fordism and the Japanese Mode of Regulation, *Working paper Osaka City University*.
- Di Matteo, M., Goodwin, R.M., Vercelli, A. (eds), 1989, *Technological and Social Factors in Long Term Fluctuations*, Berlin, Springer Verlag.
- Dohse, K., Jürgens, U., Malsch, T., 1985, From "Fordism" to "Toyotism"? The Social Organization of the Labor Process in the Japanese Automobile Industry, *Politics & Society*, 14(2): 115-146.
- Dore, R., 1990, Two Kinds of Rigidity: Corporate Communities and Collectivism, in Brunetta, Dell'Arima (1990): 92-113.
- Dosi, G., 1983, Technological Paradigms and Technological Trajectories. The

- Determinants and Directions of Technical Change and the Transformation of the Economy, in Freeman, C. (ed), *Long Waves in the World Economy*, London, Butterwoods: 78–101.
- Dosi, G., Freeman, C., Silverberg, G., Soete, L. (eds), 1988, *Technical Change and Economic Theory*, London, Pinter.
- Duharcourt, P., 1988, "Theories" et "concepts" de la régulation, *Economies et Societes*, série theories de la régulation, 5: 135–161.
- Duménil, G., Levy, D., 1988, Theory and Facts. What Can We Learn from a Century of History of the U.S. Economy?, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- Dunford, M., 1990, Theories of Regulation, *Environment and Planning D: Society and Space*, 8(3): 297–321.
- Dunne, P., 1990, The Development of Quantitative Marxism, in Dunne, P. (ed), *Quantitative Marxism*, Cambridge, Polity Press.
- Dziobek, C., 1988, Die Radikale Ökonomie in den USA: Anmerkungen zu Standortbestimmung und Perspektiven der Politischen Ökonomie bei Glombowski und Künzel, in Vogt, W. (ed), *Politische Ökonomie Heute. Beiträge zur Tagung der Arbeitskreises Politische Ökonomie im Herbst 1987*, Regensburg, Transfer Verlag: 267–272.
- Eatwell, J., Milgate, M., Newman, P. (eds), 1987, *The New Palgrave. A Dictionary of Economics*, London, MacMillan.
- Edwards, P.K., 1986, *Conflict at Work: a Materialist Analysis of Workplace Relations*, Oxford, Blackwell.
- Edwards, P.K., 1990, The Politics of Conflict and Consent. How the Labor Contract Really Works, *Journal of Economic Behavior and Organization*, 13: 41–61.
- Edwards, R.C., 1979, *Contested Terrain. The Transformation of the Workplace in the Twentieth Century*, London, Heinemann.
- Edwards, R.C., 1985, Sweezy and the Proletariat, in Resnick, S. Wolff, R. (eds), *Rethinking Marxism. Essays for Harry Magdoff & Paul Sweezy*, New York, Autonomedia: 99–114.
- Edwards, R.C., Podgursky, M., 1986, The Unraveling Accord: American Unions in Crisis, in Edwards, R., Garonna, P., Tödtling F. (eds), *Unions in Crisis and Beyond*, Dover, Mass, Auburn House: 14–60.
- Edwards, R.C., Reich, M., Weisskopf, T.E. (eds), 1972, *The Capitalist System*, Prentice–Hall, Englewood Cliffs.
- Eerden, L. van, 1988, Financiële innovaties, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11(1): 77–97.
- Eerden, L. van, 1991, Reguleringstheorie en de crisis in de economische theorie, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 13(4): 94–100.

- Eger, T., Weise, P., 1990, Latente Imitation und manifeste Transformation von Wirtschaftssystemen, Beitrag für das Colloquium 'Transformation von Wirtschaftssystemen', Bad-Homburg, 17.-19. Dezember 1990.
- Eggertsson, T., 1990, *Economic Behavior and Institutions*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Elshout, L., Verhagen, M., 1986, Kapitalisme na de Tweede Wereldoorlog. Regulatie en sociale accumulatiestructuur, Afstudeerscriptie vakgroep Politieke Economie en Maatschappelijke Orde, Katholieke Hogeschool Tilburg.
- Emerson, M., 1988, Regulation and Deregulation of the Labour Market, *European Economic Review*, 32: 775-817.
- Esping-Andersen, G., 1987, Institutional Accomodation to Full Employment: A Comparison of Policy Regimes, in Keman, H., Paloheimo, H., Whiteley, P.F. (eds), *Alternative Responses to Economic Recession in Advanced Industrial Societies*, London, Sage: 83-110.
- Fagerberg, J., 1984, The 'Regulation School' and the Classics: Modes of Accumulation and Modes of Regulation in a Classical Model of Economic Growth, *Cepremap Working Paper 8426*, Paris.
- Faugère, J.-P., 1988, *Les politiques salariales en France, Notes et Etudes Documentaires no 4859*, Paris, La Documentation Française.
- Fennema, M., Rhijnsburger, J., 1986, Beheersing en modernisering: strategieën van maatschappelijke innovatie, in Fortuyn, W.S.P. (red), *Voor en tegen de markt*, Deventer: 29-54.
- Fischer, S., 1991, Privatization in East European Transformation, *M.I.T. Working Paper Department of Economics 578*, Cambridge, MA.
- Fischer, S., Gelb, A., 1991, The Process of Socialist Economic Transformation, *Journal of Economic Perspectives*, 5(4): 91-105.
- Flaherty, D., 1987, Radical Political Economy, in Eatwell (1987): 36-39.
- Flanagan, R.J., Soskice, D.W., Ulman, L., 1983, *Unionism, Economic Stabilization and Income Policies: European Experiences*, Washington, the Brookings Institution.
- Folbre, N., 1986, A Patriarchal Mode of Production, in R. Albeda, C. Gunn, W. Waller (eds), *Alternatives to Economic Orthodoxy: A Reader in Political Economy*, New York, M.E. Sharpe.
- Foster, J.B., 1988, The Fetish of Fordism, *Monthly Review*, March: 14-33.
- Gábor, I.R., 1990, Private Entrepreneurship and Re-embourgeoisement in Hungary: a "Pessimistic" Appraisal of Szelényi's 'Prognosis of Continuity' and Kornai's 'Programme of Discontinuity', Mimeo.
- Galbraith, J.K., 1960, Was Ford a Fraud?, in *The Liberal Hour*, London, Hamish Hamilton.
- Ginsbourger, F., Potel, J.-Y., 1984, La pratique de la négociation collective.

- Négociations de branches et négociations d'entreprises de 1972 à 1981, *Travail et Emploi*, 20: 7-15.
- Gintis, H., 1982, The Re-emergence of Marxian Economics in America, in Ollman, B. Vernoff, E. (eds), *The Left Academy. Marxist Scholarship on American Campuses*, New York, McGraw-Hill.
- Glombowski, J., 1984, Kritische Kommentare zur Akkumulationstheorie, *Mehrwert*, 25: 67-80.
- Glombowski, J., 1987, Lange golven, regulatiewijzen of sociale accumulatiestructuren?, *Vlaams Marxistisch Tijdschrift*, 21(2): 7-24.
- Glombowski, J., Künzel, R., 1988, Auf der Such nach dem guten Beispiel; Blicke ins "befreundete" Ausland, in Vogt, W. (ed.), *Politische Ökonomie Heute. Beiträge zur Tagung der Arbeitskreises Politische Ökonomie im Herbst 1987*, Regensburg, Transfer Verlag: 245-265.
- Glyn, A., 1990, Productivity and the Crisis of Fordism, *International Review of Applied Economics*, 4(1): 28-44.
- Glyn, A., Hughes, A., Lipietz, A., Singh, A., 1990, The Rise and Fall of the Golden Age, in Marglin, Schor (1990) : 39-125.
- Glyn, A., Sutcliffe, R., 1972, *British Capitalism, Workers and the Profit Squeeze*, Harmondsworth, Penguin.
- Glyn, Harrison, J., 1980, *The British Economic Disaster*, London, Pluto Press.
- Goetschy, J., Rojot, J., 1987, French Industrial Relations, in Bamber, G.J., Lansburt, R.D. (eds), *International and Comparative Industrial Relations*, London, Allen & Unwin: 142-164.
- Goldberg, V.P., 1980, Bridges over Contested Terrain. Exploring the Radical Account of the Employment Relationship, *Journal of Economic Behavior and Organization*, 1: 249-274.
- Gordon, D.M., 1975, Capital V. Labor: The Current Crisis in the Sphere of Production, in URPE (1975): 31-39.
- Gordon, D.M., 1976, Capitalist Efficiency and Socialist Efficiency, *Monthly Review*, 3: 19-39.
- Gordon, D.M., 1978, Up and Down the Roller Coaster, in URPE (1978): 22-35.
- Gordon, D.M., 1980, Stages of Accumulation and Long Economic Cycles, in Hopkins, T. Wallerstein, I. (eds), *Processes of the World System*, Beverly Hills, Sage: 9-45.
- Gordon, D.M., 1988a, The Global Economy: New Edifice or Crumbling Foundations?, *New Left Review*, 168: 24-64.
- Gordon, D.M., 1988b, "Forces" and "Relations" Redux: Technological and Social Perspectives and Long Economic Swings, Mimeo New School for Social Research, New York.
- Gordon, D.M., 1988c, Global Transformation or Decay? Alternative Perspectives

- on Recent Changes in the World Economy, in Mangum, G., Philips, P. (eds), *Three Worlds of Labor Economics*, New York: 309-347.
- Gordon, D.M., 1988d, Laying Theory in Concrete: First Steps Toward a Left Macroeconometric Model of the Postwar U.S. Economy, Paper prepared for the conference 'International Perspectives on Profitability and Accumulation', New York University, 16-18 september.
- Gordon, D.M., 1989a, What Makes Epochs? A Comparative Analysis of Technological and Social Explanations of Long Swings, in DiMatteo (1989): 267-304.
- Gordon, D.M., 1989b, Inside and Outside the Long Swing: The Endogeneity/Exogeneity Debate and the Social Structure of Accumulation Approach, Mimeo New School for Social Research, New York.
- Gordon, D.M., 1990, Review of David Vogel's *Fluctuating Fortunes: The Political Power of Business in America*, *Journal of Economic Literature*, vol XXVIII (september): 1233-1235.
- Gordon, D.M., 1992, Contribution in Arestis, P., Sawyer, M.C. (eds), *A Biographical Dictionary of Dissenting Economists*, Aldershot, Edward Elgar.
- Gordon, D.M., Edwards, R., Reich, M., 1982, *Segmented Work, Divided Workers. The Historical Transformation of Labor in the United States*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., Bowles, S., 1983, Long Swings and the Non Reproductive Cycle, *American Economic Review*, 73(2): 152-157.
- Gordon, D.M., Weisskopf, T.E., Bowles, S., 1987, Power, Accumulation and Crisis: The Rise and Decline of the Postwar Social Structure of Accumulation, in Cherry (1987): 43-57.
- Gouverneur, J., 1983, *Contemporary Capitalism and Marxist Economics*, Oxford, Martin Robertson.
- Gramsci, A., 1971, Americanism and Fordism, in Hoare, Q, Smith, G.N. (eds), *Selections from the Prison Notebooks of Antonio Gramsci*, London, Lawrence and Wishart: 279-318.
- Grandjean, C., 1987, L'individualisation des salaires. La stratégie des entreprises, *Travail et Emploi*, 32; 17-30.
- Granou, A., 1983, *Histoire économique et sociale de la Ve république. Tome 1: Le temps des modernistes (1958-1969)*, Paris, La Découverte / Maspero.
- Granou, A., 1988, *Histoire économique et sociale de la Ve république. Tome 2: Années de rêve, années de crises (1970-1981)*, Paris, La Découverte.
- Green, F., 1988, Neoclassical and Marxian Conceptions of Production, *Cambridge Journal of Economics*, 12, 299-312.
- Green, F., 1991, The 'Reserve Army Hypothesis': A Survey of Empirical Applications, in Dunne, P. (ed), *Quantitative Marxism*, Cambridge, Polity Press:

123–140.

- Green, F., Weisskopf, T.E., 1990, The Worker Discipline Effect: A Disaggregative Analysis, *The Review of Economics and Statistics*, 72(2): 241–49.
- Groenewegen, J., 1989, *Planning in een markteconomie. Indicatieve planning, industriebeleid en de rol van de publieke onderneming in Frankrijk in de periode 1981–1986*, Eburon, Delft.
- Groupe de Recherche sur la Régulation de l'Economie Capitaliste (G.R.R.E.C.), 1983, *Crise et régulation. Recueil de textes, 1979–1983*, Grenoble. P.U.G.
- Groux, G., 1984, Trade Unionism and Technology, in Kesselman (1984): 132–145.
- Grunberg, L., 1986, Workplace Relations in the Economic Crisis: A Comparison of a British and a French Automobile Plant, *Sociology*, 20(4): 503–529.
- Gruszecki, T., 1991, Privatisation in Poland in 1990, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(2): 141–154.
- Guillaume, M. (ed), 1986, *L'Etat des sciences sociales en France*, Paris, La Découverte.
- Gülalp, H., 1988, Capital Accumulation and the State, in Williams, M. (ed), *Value, Social Form and the State*, Basingstoke, MacMillan: 134–163.
- Halberstam, D., 1986, *The Reckoning*, New York, William Morrow.
- Hall, P., 1986, *Governing the Economy. The Politics of State Intervention in Britain and France*, Cambridge, Polity Press.
- Hare, P., Grosfeld, I., 1991, Privatization in Hungary, Poland and Czechoslovakia, *Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper 544*, London.
- Harrison, B., 1987, Cold Bath or Restructuring? An Expansion of the Weisskopf–Bowles–Gordon Framework, *Science & Society*, 51(1): 72–81.
- Hartmann, H., 1979, The Unhappy Marriage of Marxism and Feminism: Towards a More Progressive Union, *Capital and Class*, 8: 1–33.
- Hausmann, R., Marquez, G., 1986, Venezuela : du bon côté du choc pétrolier, in Boyer (1986b): 141–163.
- Heclo, H., 1974, *Modern Social Policies in Britain and Sweden. From Relief to Income Maintenance*, New Haven, Yale University Press.
- Hirsch, J., Roth, R., 1986, *Das neue Gesicht des Kapitalismus. Vom Fordismus zum Post-Fordismus*, Hamburg, VSA Verlag.
- Hirst, P., Zeitlin, J., 1990, Flexible Specialization vs. Post-Fordism: Theory, Evidence and Policy Implications, Paper prepared for the conference 'Pathways to Industrialization and Regional Development in the 1990s', Arrowhead Lake, California, 15–17 Maart.
- Hodgson, G., 1982, Theoretical and Policy Implications of Variable Productivity, *Cambridge Journal of Economics*, 6: 213–226.

- Hodgson, G. M., 1988, *Economics and Institutions. A Manifesto for a Modern Institutional Economics*, Cambridge, Polity Press.
- Hoffmann, J., 1986, Gewerkschaften zwischen Ökonomischen 'Sachzwängen' und solidarischer Interessenvertretung, Manuscript, Hochschule für Wirtschaft und Politik, Hamburg.
- Hounshell, D.A., 1984, *From the American System to Mass Production, 1800–1932. The Development of Manufacturing Technology in the United States*, Baltimore, John Hopkins University Press.
- Howard, M.C., King, J.E., 1992, *A History of Marxian Economics: Volume II, 1929–1990*, Houndmills, MacMillan.
- Howell, C.M., 1989, *Regulating Labor: the State and Industrial Relations Reform in Postwar France*, proefschrift Yale University.
- Hübner, K., 1988, Die Krisentheorien der Regulationisten, in Mahnkopf (1988a): 29–73.
- Hübner, K., 1989, *Theorie der Regulation: eine kritische Rekonstruktion eines neuen Ansatzes der politischen Ökonomie*, Berlin, Sigma.
- Hübner, K., Mahnkopf, B., 1988, *Ecole de la Régulation. Eine kommentierte Literaturstudie.*, Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung, Berlin.
- I.M.F., World Bank, OECD, EBRD, 1991, *A Study of the Soviet Economy*, Washington, I.M.F.
- Institut national de la statistique et des études économiques (INSEE), 1989, *Les entreprises à l'épreuve des années 80. Étude du système productif français*, Paris, Insee.
- Itoh, M., 1983, *Waarde en crisis. Een Japanse bijdrage aan de marxistische politieke ekonomie*, Groningen, Konstapel.
- Jacobs, D., 1988, *Gereguleerd staal. Nationale en internationale economische regulering in de westeuropese staalindustrie 1750 – 1950*, Proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, Nijmegen.
- Jasinski, P., 1990, Two Models of Privatisation in Poland. A Critical Assessment, *Communist Economies*, 2(3): 373–401.
- Jeffereys, S., 1986, *Management and Managed. Fifty Years of Crisis at Chrysler*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Jenson, J., 1989, 'Different' but not 'Exceptional': Canada's Permeable Fordism, *Canadian Revue of Sociology and Anthropology*, 26(1): 69–94.
- Jenson, J., 1990a, Back to the Future. The French Left Between Two Worlds, in Hollifield, J. Ross, G. (eds), *In Search of the New France*, forthcoming.
- Jenson, J., 1990b, Learning to Be Fordist: Conflict and Consensus in Postwar France, paper Harvard University.
- Jessop, B., 1983a, Accumulation Strategies and Hegemonic Projects, *Kapitalstate*, 10/11: 89–111.

- Jessop, B., 1983b, The Capitalist State and the Rule of Capital: Problems in the Analysis of Business Associations, *West European Politics*, 6(2): 139–162.
- Jessop, B., 1989, Conservative Regimes and the Transition to Post-Fordism: The Cases of Great Britain and West Germany, in Gottdiener, M., Komninos, N. (eds), *Capitalist Development and Crisis Theory: Accumulation, Regulation and Spatial Restructuring*, Houndmills, Basingstoke, MacMillan: 261–99.
- Jessop, B., 1990, Regulation Theories in Retrospect and Prospect, *Economy and Society*, 19(2): 154–216.
- Jessop, B., Bonnett, K., Bromley, S., Ling, T., 1988, *Thatcherism. A Tale of Two Nations*, Cambridge, Polity Press.
- Jobert, A., Rozenblatt, P., 1984, La négociation collective de branche et d'entreprise dans la crise. Modifications des enjeux, des stratégies et des pratiques, *Travail et Emploi*, 20: 17–33.
- Juillard, M., 1988, The Regime of Intensive Accumulation of the Post-War: The Case of France and the U.S., Mimeo New School for Social Research, New York.
- Kalecki, M., 1971, *Selected Essays on the Dynamics of the Capitalist Economy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Kamata, S., 1982, *Japan in the Passing Lane*, New York, Pantheon Books.
- Katz, H.C., 1986, *Shifting Gears; Changing Labor Relations in the U.S. Automobile Industry*, Cambridge, M.I.T. Press.
- Katzner, D.W., 1990, Institutionally Determined Parameters in Economic Equations, *Economie Appliquée*, 18(3): 35–52.
- Kenney, M., Florida, R., 1988, Beyond Mass Production: Production and the Labor Process in Japan, *Politics & Society*, 16(1): 121–158.
- Kesselman, M. (ed), 1984, *The French Workers' Movement*, London, Allen & Unwin.
- Klamer, A., 1984, *The New Classical Macroeconomics. Conversations with the New Classical Economists and their Opponents*, Brighton, Wheatsheaf Press.
- Kleinknecht, A., 1986, Innovatieclusters en lange golven. Over de 'neo-Schumpeteriaanse' krisistheorie, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 9(3): 6–31.
- Kochan, T.A., Katz, H.C., McKersie, R.B., 1986, *The Transformation of American Industrial Relations*, New York, Basic Books.
- Kornai, J., 1990, *The Road to a Free Economy. Shifting from a Socialist System: The Example of Hungary*, New York, W.W.Norton & Company.
- Korver, T., 1988, Herlevend ambacht?, *Te Elfder Ure*, 41: 114–144.
- Kotz, D.M., 1988a, Long Waves and Social Structures of Accumulation: A Critique and Reinterpretation, *Review of Radical Political Economics*, 19(4): 16–38.
- Kotz, D.M., 1988b, A Comparative Analysis of the Theory of Regulation and the

- Social Structure of Accumulation Theory, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- Kozak, M., 1991, Social Support for Privatisation in Poland, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(2): 155–167.
- Kuisel, R.F., 1987, French Post-War Economic Growth. A Historical Perspective on the 'Trente glorieuses', in G. Ross, S. Hoffmann, S. Malzacher (eds), *The Mitterrand Experiment*, Cambridge, Polity Press: 18–32.
- Künzel, R., 1986, Die sozio-ökonomische Theorie der Akkumulationsphasen in der politischen Ökonomie der Radicals, *Mehrwert*, 28: 99–121.
- Künzel, R., 1988, The Erosion of Profitability in Postwar West-Germany. Hypotheses on the Dialectics of Accumulation and Social Relations, *Economic Review*, 39(3): 209–220.
- La science économique en France, 1989, Ouvrage collectif, Paris, La Découverte.
- Lafont, J., Leborgne, D., 1979, L'accumulation du capital et les crises dans l'URSS contemporaine, *Cepremap Working Paper 7910*, Paris.
- Lane, C., 1989, *Management and Labour in Europe. The Industrial Enterprise in Germany, Britain and France*, Aldershot, Edward Elgar.
- Lanfranchi, N., 1987, La négociation salariale de branche en 1986, *Travail et Emploi*, 33: 59–65.
- Lange, P., Ross, G. Vannicelli, M., 1982, Unions, Change and Crisis: French and Italian Union Strategy and the Political Economy, 1945–1980, *London, George, Allen & Unwin*, .
- Langlois, R.N. (ed), 1986, *Economics as a Process. Essays in the New Institutional Economics*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Lärm, T., 1986, Der gespaltene Arbeitsmarkt und kapitalistisches Herrschaftsinteresse, Elemente einer radikalen Theorie des Arbeitsmarktes, *Mehrwert*, 28: 71–98.
- Lash, S., Urry, J., 1987, *The End of Organized Capitalism*, Cambridge, Polity Press.
- Leborgne, D., Lipietz, A., 1983, Est, Ouest: deux modes de régulation du capitalisme, *Reflets et Perspectives de la vie économique*, 22(4/5): 369–76.
- Leborgne, D., Lipietz, A., 1988, L'après-fordisme et son space, *Les Temps Modernes*, 43(501): 75–114.
- Leborgne, D., Lipietz, A., 1990a, Fallacies and Open Issues about Post-Fordism, *Cepremap Working Paper 9009*, Paris.
- Leborgne, D., Lipietz, A., 1990b, How to Avoid a Two-tier Europe, *Labour and Society*, 15(2): 177–199.
- Lijn, N. van der, 1991, Van plan naar markt: noodzakelijke veranderingen, privatisering en dilemma's in de transitiefase, mimeo Universiteit van Amsterdam, vakgroep Mikro-Economie.

- Lipietz, A., 1979, *Crise et inflation pourquoi?*, Paris, Francois Maspero.
- Lipietz, A., 1983, *Crise de l'état providence: idéologies, réalités et enjeux pour la France des années 80*, *Cepremap Working Paper 8306*, Paris.
- Lipietz, A., 1984a, *L'Audace ou l'enlisement*, Paris, La Découverte.
- Lipietz, A., 1984b, *The Globalisation of the General Crisis of Fordism*, *Cepremap Working Paper 8413bis*, Paris.
- Lipietz, A., 1985a, *The Enchanted World. Inflation, Credit and the World Crisis*, London, Verso.
- Lipietz, A., 1985b, *Le National et le régional Structure of Accumulation Theory*, *Cepremap Working Paper 8521*, Paris.
- Lipietz, A., 1985c, *Trois crises. Métamorphoses du capitalisme et mouvement ouvrier*, *Cepremap Working Paper 8528*, Paris.
- Lipietz, A., 1986a, *Behind the Crisis: The Exhaustion of a Regime of Accumulation. A "Regulation School" Perspective on some French Empirical Works*, *Review of Radical Political Economics*, 18(1/2): 13–32.
- Lipietz, A., 1986b, *Caractères séculaires et conjoncturels de l'interprétation économique de l'état*, *Cepremap Working Paper 8621*, Paris.
- Lipietz, A., 1987a, *Mirages and Miracles. The Crises of Global Fordism*, London, Verso.
- Lipietz, A., 1987b, *La régulation: les mots et les choses. A propos de La théorie de la régulation: une approche critique*, *Revue Economique*, 5: 1049–1059.
- Lipietz, A., 1987c, *Rebel Sons: the Regulation School*. Interview conducted by Jane Jenson, *French Politics and Society*, 5(4): 17–26.
- Lipietz, A., 1987d, *Socialistes et Libéraux face a la crise de l'économie mixte*, *Cepremap Working Paper 8741*, Paris.
- Lipietz, A., 1988a, *Gouverner l'économie, face aux défis internationaux: ou developpementisme nationaliste a la crise nationale*, *Cepremap Working Paper 8815*, Paris.
- Lipietz, A., 1988b, *La trame, la chaîne et la régulation: un outil pour les sciences sociales*, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- Lipietz, A., 1988c, *Building an Alternative Movement in France*, *Rethinking Marxism*, 1(3): 80–99.
- Lipietz, A., 1989a, *Choisir l'audace. Une alternative pour le XXIe siècle*, Paris, La Découverte.
- Lipietz, A., 1989b, *De l'Althusserisme a la "théorie de la régulation"*, *Cepremap Working Paper 8920*, Paris.
- Lipietz, A., 1989c, *The Debt Problem, European Integration and the New Phase of the World Crisis*, *New Left Review*, 178: 37–50.
- Lipietz, A., 1990, *Capital-Labor Relations at the Dawn of Twenty-First*

Century, Mimeo Cepremap, Paris.

- Lipton, D., Sachs, J., 1990, Creating a Market Economy in Eastern Europe: The Case of Poland, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990 (1): 75-147.
- Littler, C.R., 1982, *The Development of the Labour Process in Capitalist Societies: a Comparative Analysis of Work Organization in Britain, the USA and Japan*, London, Heinemann.
- Luria, D., 1990, Automation, Markets, and Scale: Can Flexible Niching Modernize US Manufacturing?, *International Review of Applied Economics*, 4(2): 127-165.
- Lutz, B., 1988, Le nouveau mode de regulation n'est pas pour demain!, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16-18 juni 1988.
- Lutz, B., 1989, Normality, Crisis, or Stagnation. Reflections on the Current State of the Capitalist Economies, in Vāth, W. (ed), *Political Regulation in the 'Great Crisis'*, Berlin, Sigma: 13-23.
- MacEwan, A., 1984, Interdependence and Instability: Do the Levels of Output in the Advanced Capitalist Countries Increasingly Move Up and Down Together?, *Review of Radical Political Economics*, 16(2/3): 57-79.
- MacEwan, A., 1990, Why We Are Still Socialists and Marxists After All This?, in Miliband, R., Panitch, L. (eds), *Socialist Register 1990: The Retreat of the Intellectuals*, Merlin Press, London: 311-327.
- Maddison, A., 1982, *Ontwikkelingsfasen in het kapitalisme*, Utrecht, Het Spectrum.
- Maddison, A., 1987, Growth and Slowdown in Advanced Capitalist Economies: Techniques of Quantitative Assessment, *Journal of Economic Literature*, 25(june): 649-698.
- Maddison, A., 1991, *Dynamic Forces in Capitalist Development. A Long-Run Comparative View*, Oxford, Oxford University Press.
- Mahnkopf, B. (hsg), 1988a, *Der gewendete Kapitalismus. Kritische Beiträge zur Theorie der Regulation*, Münster, Verlag Westfälisches Dampfboot.
- Mahnkopf, B., 1988b, Soziale Grenzen "fordistischer Regulation", in Mahnkopf (1988a).
- Mahon, R., 1987, From Fordism to ? New Technology, Labour Markets and Unions, *Economic and Industrial Democracy*, vol. 8: 5-60.
- Mahon, R., 1990, Crises, Transitions and "Chance Discoveries", Solidaristic Work as an Historically Progressive Strategy for the Shaping of Post Fordism, Mimeo.
- Maier, C.S., 1991, Why Did Communism Collapse in 1989?, Program on Central and Eastern Europe Working Paper Series #7, Harvard University, Cambridge.

- Margirier, G., 1984, *The Eighties: A Second Phase of the Crisis*, Capital & Class 21.
- Marglin, S., 1990, *Lessons of the Golden Age: An Overview*, in Marglin, Schor (1990): 1–38.
- Marglin, S., Schor, J. (eds), 1990, *The Golden Age of Capitalism. Reinterpreting the Postwar Experience*, Oxford, Clarendon Press.
- Marx, K., 1981, *Het kapitaal*, deel 1, Haarlem, de Haan.
- Maurice, M., Sellier, F., Silvestre, J.J., 1982, *Politique d'éducation et organisation industrielle en France et en Allemagne: essai d'analyse sociétale*, Paris, P.U.F.
- Mazier, J., Basle, M., Vidal, J-F., 1984, *Quand les crises durent*, Paris, Economica.
- McDonough, T., 1988, *Social Structures of Accumulation and Stages of Accumulation*, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- McDonough, T., 1990, *The Resolution of Crisis in American Economic History: Social Structures of Accumulation and Stages of Capitalism*, in Zarembka, P. (ed), *Research in Political Economy*, Volume 12: 129–183.
- Mendner, J.H., 1975, *Technologische Entwicklung und Arbeitsprozess*, Frankfurt am Main, Fischer Taschenbuch Verlag.
- Messine, P., 1987, *Les saturniens. Quand les patrons réinventent la société*, Paris, La Découverte.
- Meyer III, S., 1981, *The Five Dollar Day. Labor Management and Social Control in the Ford Motor Company, 1908–1921*, Albany, State University of New York Press.
- Michalski, J., 1991, *The Privatisation Process in Poland: the Legal Aspects, Communist Economies and Economic Transformation*, 3(1): 327–336.
- Michl, T.E., 1985, *International Comparisons of Productivity Growth: Verdoorn's Law Revisited*, *Journal Of Post Keynesian Economics*, 7(4): 474–492.
- Miller, J., 1988, *A Negative Social Wage and the Reproduction Crisis of the 1980s*, Paper prepared for the conference 'International Perspectives on Profitability and Accumulation', New York University, 16–18 september.
- Mingat, A., Salmon, P. Wolfelsperger, A., 1985, *Méthodologie économique*, Paris, PUF.
- Mistral, J., 1982, *La diffusion internationale de l'accumulation intensive et sa crise*, in J.L. Reiffers (ed.), *Economie et finance internationales*, Paris, Dunod: 205–237.
- Mistral, J., 1986, *Regime international et trajectoires nationales*, in Boyer (1986b): 167–202.
- Mjösset, L., 1985, *Regulation and the Institutional Tradition* in L. Mjösset, J.

- Bohlin, Introduksjon til Reguleringskolen, *Nordic Summer University, Working Papers 21*, Aalborg, Denmark.
- Mjøsset, L., 1987, Nordic Policies in the 1970s and 1980s, *International Organization*, 41(3): 403–456.
- Moody, K., 1988, *An Injury to All. The Decline of American Unionism*, London, Verso.
- Moseley, F., 1986, The Intensity of Labor and the Productivity Slowdown., *Science and Society*, 50(2): 210–218.
- Moss, B.H., 1989, La réforme de la législation du travail sous la Ve République: un triomphe du modernisme?, *Le Mouvement social*, 148: 63–91.
- Mouriaux, R., 1984, The CFDT: From the Union of Popular Forces to the Success of Social Change, in Kesselman (1984): 75–92, .
- Murray, R., 1988, Life After Henry (Ford), *Marxism Today*, October: 8–13.
- Nadel, H., Petit, P.(eds), 1990, Autour de la regulation. Actes du séminaire réflexion / débat à Paris, Mimeo Cepremap, Paris.
- Naples, M.I., 1986, The Unraveling of the Union–Capital Truce and the U.S. Industrial Productivity Crisis, *Review of Radical Political Economics*, 18(1/2): 110–131.
- Newbery, D.M., 1991, Sequencing the Transition, *Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper Series 575*, London.
- Noblecourt, M., 1990, *Les syndicats en questions*, Paris, Les Éditions Ouvrières.
- Noël, A., 1987, Accumulation, Regulation and Social Change: an Essay on French Political Economy, *International Organization*, 41(2): 303–333.
- Noël, A., 1990, Action collective, partis politiques et relations industrielles: une logique politique pour L'approche de la regulation, in Boismenu, Drache (1990): 99–131.
- Nolan, P., Edwards, P.K., 1984, Homogenise, Divide and Rule: an Essay on Segmented Work, Divided Workers, *Cambridge Journal of Economics*, 8: 197–215.
- Nolan, P., O'Donnell, 1991, Flexible Specialisation and UK Manufacturing Weakness: a Comment on Hirst and Zeitlin, *Political Quarterly*, 62(1): 106–124.
- Nordhaus, W.D., 1990, Soviet Economic Reform: The Longest Road, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1990 (1): 287–318.
- North, D.C., 1981, *Structure and Change in Economic History*, New York, Norton & Company.
- North, D.C., 1990, Institutions, Institutional Change and Economic Performance, Cambridge, Cambridge University Press.
- Norton, B., 1988a, The Power Axis: Bowles, Gordon and Weisskopf on Accumulation in the Postwar U.S., *Rethinking Marxism*, 1(3): 6–43.

- Norton, B., 1988b, Epochs and Essences: A Review of Marxist Long-Wave and Stagnation Theories, *Cambridge Journal of Economics*, 12: 203-224.
- Nuti, D.M., 1990, Stabilisation and Reform Sequencing in the Soviet Economy, *Recherches Economiques de Louvain*, 56(2): 169-180.
- O'Connor, J., 1987, *The Meaning of Crisis. A Theoretical Introduction*, Oxford, Basil Blackwell.
- Organization for Economic and Cooperative Development (OECD), 1985, *Economic Surveys France 1984/1985*, Paris, OECD.
- OECD, 1986, *Flexibility in the Labour Market. The Current Debate*, Paris, OECD.
- OECD, 1987, *Employment Outlook 1987*, Paris, OECD.
- OECD, 1988, *Employment Outlook 1988*, Paris, OECD.
- OECD, 1989, *Economic Surveys France 1988/1989*, Paris, OECD.
- OECD, 1990, *Economic Surveys France 1989/1990*, Paris, OECD.
- Ominami, C., 1986, Chili : échec du monétarisme périphérique, in Boyer (1986b): 109-139.
- Oster, G., 1980, Labour Relations and Demand Relations: a Case Study of the 'Unemployment Effect', *Cambridge Journal of Economics*, 4: 337-348.
- Overbeek, H., 1989, *Global Capitalism and Britain's Decline*, London, Unwin Hyman.
- Pastré, O., 1983, Taylorisme, productivité et crise du travail, *Travail et emploi*, 18: 43-70.
- Peaucelle, I., Petit, P., 1987, Croissance économique, profit et formes de motivations salariales: à propos de quelques études comparatives de l'école radicale américaine, *Cepremap Working Paper 8703*, Paris.
- Pennavaja, C., 1985, Periodization Approaches of Capitalist Development . A Critical Survey, *Research Memorandum 182, Faculty of Economics, Tilburg University*, Tilburg.
- Perez, C., 1983, Structural Change and the Assimilation of New Technologies in the Economic and Social System, *Futures*, 15(4): 357-375.
- Petit, P., 1986, Heurs et malheurs de l'Etat face au rapport salarial : la France, in Boyer (1986d): 35-64.
- Pijl, K. van der , 1984, *The Making of an Atlantic Ruling Class*, London, Verso.
- Piore, M.J., Sabel, C.F., 1984, *The Second Industrial Divide, Possibilities for Prosperity*, New York, Basic Books.
- Polekar, 1985, *Het laboratorium van de crisis, debat over een nieuwe maatschappelijke ordening*, Leuven, Kritak.
- Portes, R., 1991, The Path of Reform in Central and Eastern Europe: an Introduction, *Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper Series 559*, London.

- Rebitzer, J.M., 1987, Unemployment, Long-term Employment Relations and Productivity Growth, *Review of Economics and Statistics*, 69(4): 627-35.
- Rebitzer, J.M., 1988, Unemployment, Labor Relations and Unit Labor Costs, *American Economic Association Papers and Proceedings*, May: 389-394.
- Rebitzer, J.M., 1989, Efficiency Wages and Implicit Contracts: an Institutional Evaluation, in Drago, R. Perlman, R. (eds), *Microeconomic Issues in Labour Economics*, New York, Harvester Wheatsheaf: 16-40.
- Redor, D., 1990, La transformation du marché du travail et du rapport salarial dans les économies de l'Est, paper prepared for the conference 'La Grande Transformation des Economies a l'Est', Paris, 15 juni 1990.
- Reich, M., Gordon, D. Edwards, R.C., 1973, A Theory of Labor Market Segmentation, *American Economic Review*, 63(2): 385-409.
- Richet, X., 1990, Hongrie: réformes et transition vers l'économie de marché, *Revue française d'économie*, 5(1): 75-103.
- Riel, B. van, 1989, Eine kritische Betrachtung marxistischer Studien zur Einkommensverteilung, Manuscript, Technische Hochschule Darmstadt.
- Riel, B. van, 1991, Systems of Industrial Relations and Macroeconomic Performance, Mimeo Technische Hochschule Darmstadt.
- Roland, G., 1989, Régulation et réforme en URSS, *Revue d'Etudes Comparatives Est-Ouest*, 20(3): 39-70.
- Roland, G., 1990, Complexity, Bounded Rationality, and Equilibrium: The Soviet-Type Case, *Journal of Comparative Economics*, 14: 401-424.
- Roland, G., 1992, The Political Economy of Transition in the Soviet Union, *Centre for Economic Policy Research, Discussion Paper 628*, London.
- Roobeek, A.J.M., 1987, The Crisis in Fordism and the Rise of a new Technological Paradigm, *Futures*, April, 129-154.
- Roobeek, A.J.M., 1988, *Een race zonder finish. De rol van de overheid in de technologiewedloop*, Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Rosenberg, S., Weisskopf, T.E., 1981, A Conflict Theory Approach to Inflation in the Postwar U.S. Economy, *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 71(2): 42-47.
- Ross, G., 1984, The CGT, Economic Crisis, and Political Change, in Kesselman (1984): 51-74.
- Ross, G., Jenson, J., 1988, The Tragedy of the French Left, *New Left Review*, 171: 5-44.
- Rotbart, G., 1990, Salaires et restructuration du travail. Une transformation massive et rapide, in INSEE, *Données Sociales*, Paris: 96-102.
- Rubin, G., 1980, De handel in vrouwen. Opmerkingen over de 'politieke economie' van de sekse, *SocFem teksten*, 4: 196-252.
- Ruccio, D.F., 1989, Fordism on a World Scale: International Dimensions of

- Regulation, *Review of Radical Political Economics*, 21(4): 33–53).
- Rumer, B., 1991, New Capitalists in the U.S.S.R., *Challenge*, May–June: 19–22.
- Sabel, C., 1982, *Work and Politics. The Division of Labor in Industry*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sabel, C., 1987, A Fighting Chance, Structural Change and New Labor Strategies, *International Journal of Political Economy*, Fall: 26–56.
- Sachs, I., 1990, Entre Polanyi et Von Hayek. Regulation democratique des "Economies-Mixtes" (Est/Sud/Ouest) – esquisse d'une problématique –, paper prepared for the conference 'La Grande Transformation des Economies a l'Est', Paris, 15 juni 1990.
- Sachs, J., 1991, Accelerating Privatization in Eastern Europe: The Case of Poland, *WIDER Working Paper* 92, Helsinki.
- Sachs, J., 1992, The Economic Transformation of Eastern Europe: the Case of Poland, *Economics of Planning*, 25: 5–19.
- Salvati, M., 1989, A Long Cycle in Industrial Relations, or: Regulation Theory and Political Economy, *Labour*, 3(1): 41–72.
- Salvati, M., 1990, When a Mouse Brings Forth a Mountain, *Politics & Society*, 18(2): 267–278.
- Samuels, W.J., 1987, Institutional Economics, in Eatwell (1987): 864–866.
- Sapir, J., 1990, *L'économie immobilisée*, Paris, La Découverte.
- Sawyer, M.C., 1989, *The Challenge of Radical Political Economy. An Introduction to the Alternatives to Neo-Classical Economics*, Hemel Hempstead, Harvester Wheatsheaf.
- Sayer, A., 1989, Postfordism in Question, *International Journal of Urban and Regional Research*, 13(4): 666–695.
- Schaffer, M.E., 1992, The Polish State-Owned Enterprise Sector and the Recession in 1990, *Comparative Economic Studies*, forthcoming.
- Scharpf, F.W., 1984, Economic and Institutional Constraints of Full-Employment Strategies: Sweden, Austria, and West-Germany, 1973–1982, in Goldthorpe, J.H.(ed), *Order and Conflict in Contemporary Capitalism*, Oxford, Clarendon Press: 257–290.
- Scherrer, C., 1988, Der "Social Structure of Accumulation" Ansatz: Ein Interpretationsmodell des Aufstiegs und Niedergangs der U.S. Ökonomie, *Prokla*, 73: 131–148.
- Schor, J.B., 1985, Changes in the Cyclical Pattern of Real Wages: Evidence from Nine Countries, 1955–1980, *Economic Journal*, 95: 452–468.
- Schor, J.B., 1987, Class Struggle and the Macroeconomy: the Cost of Job Loss, in Cherry (1987): 171–182.
- Schor, J.B., 1988, Does Work Intensity Respond to Macroeconomic Variables? Evidence From British Manufacturing 1970–1986, *Discussion Paper Number*

- 1379, *Harvard Institute of Economic Research*, Cambridge.
- Schor, J.B., Bowles, S., 1987, Employment Rents and the Incidence of Strikes, *Review of Economics and Statistics*, 69(4): 584–592.
- Schotter, A., 1981, *The Economic Theory of Social Institutions*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Sellier, F., 1984, *La confrontation sociale en France*, Paris, P.U.F.
- Sellier, F., Silvestre, J.J., 1986, Unions' Policies in the Economic Crisis in France, in Edwards, R., Garonna, P., Tödtling, F., (eds), *Unions in Crisis and Beyond*, Dover, Mass, Auburn House: 173–226.
- Shaikh, A., Tonak, E.A., 1987, The Welfare State and the Myth of the Social Wage, in Cherry (1987): 183–194.
- Sherman, H.J., 1985, Monopoly Capitals vs. the Fundamentalists, in Resnick, S. Wolff, R. (eds), *Rethinking Marxism. Essays for Harry Magdoff & Paul Sweezy*, New York, Autonomedia: 359–377.
- Solomou, S., 1987, *Phases of Economic Growth, 1850–1973: Kondratieff Waves and Kuznets Swings*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Soskice, D., 1990, Reinterpreting Corporatism and Explaining Unemployment: Co-ordinated and Non-co-ordinated Market Economies, in Brunetta, Dell'Arling (1990): 170–211.
- Stiglitz, J.E., 1987, The Causes and Consequences of the Dependence of Quality on Price, *Journal of Economic Literature*, XXV(March): 1–48.
- Stoop, S., 1988a, De onzichtbare vuist van het kapitalisme. Boekbespreking van Democracy and Capitalism van Bowles en Gintis, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 11(2): 131–137.
- Stoop, S., 1988b, Capital Fractions or Firm Strategies; Explaining the End of Fordism, paper voor de zomerconferentie van de VVPE '15 jaar economische crisis?', 4–5 juni, Vught.
- Stoop, S., 1991, Na het socialisme. Een toekomst voor de planeconomie?, paper voor de zomerconferentie van de VVPE, 1–2 juni, Vught.
- Szymanski, A., 1984, Productivity Growth and Capitalist Stagnation, *Science & Society*, Fall: 259–286.
- Teague, P., 1990, The Political Economy of the Regulation School and the Flexible Specialisation Scenario, *Journal of Economic Studies*, 17(5): 32–54.
- Therborn, G., 1986, *Why Some Peoples Are More Unemployed Than Others. The Strange Paradox of Growth and Unemployment*, London, Verso.
- Theret, B., 1990, La place de l'État dans les théories économiques françaises de la régulation: éléments critiques et repositionnement à la lumière de l'histoire, *Economie Appliquée*, XLIII(2): 43–81.
- To-oyama, H., 1989, High Economic Growth and Crisis in Japan, Viewed from the Regulation Approach, Working paper, Osaka City University.

- Tomlins, C.L., 1985, *The State and the Unions. Labor Relations, Law, and Organized Labor Movement in America, 1880-1960*, Cambridge, Cambridge University Press.
- Tsuru, T., 1984, S. Bowles et al. on Stagflation: a Commentary, *Hitotsubashi Journal of Economics*, 25: 173-182.
- Tsuru, T., 1988, Change in the Wage-Unemployment Relation. The Reserve Army Effect in the Postwar Japanese Economy, *Economic Review*, 39(3): 242-252.
- Tulder, R. van, Baven, G., 1990, The Changing Contents of Control, Working Paper, Queensland University of Technology, Brisbane, Australië.
- Union for Radical Political Economics (URPE), 1975, *Radical Perspectives on the Economic Crisis of Monopoly Capitalism*, New York, Union for Radical Political Economy.
- Union for Radical Political Economics (URPE), 1978, *U.S. Capitalism in Crisis*, New York, Union for Political Political Economics.
- URGENSE, 1982, Un taylorisme arithmétique dans les économies planifiées du centre, *Critique de l'Economie Politique*, no 19: 99-146.
- Vereniging Voor Politieke Economie, 1986, *Recente economische ontwikkelingen: een nieuw akkumulatieregime?*, Congresbundel, 14-15 juni te Vught.
- Verhagen, M., 1988, Modes of Regulation versus Social Structures of Accumulation. A Comparison and Some Critical Remarks, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16-18 juni 1988.
- Verhagen, M., 1990, Regulatie, fordisme en de huidige crisis. Een hernieuwde introductie en bespreking van de ideeën van Robert Boyer en Alain Lipietz, *Tijdschrift voor Politieke Economie*, 12(3): 64-92.
- Verhagen, M., 1991a, De regulationisten over staat, politiek en institutionele veranderingen in een 'grote' crisis, in Golbach, L. Jansen, W. (red), *Tussen Scylla en Charybdis. De veranderde gedaantes van de politieke economie*, Tilburg, Tilburg University Press: 85-99.
- Verhagen, M., 1991b, David Gordon contra het fatalisme, *Economisch Statistische Berichten*, 3808: 510-511.
- Verhagen, M., 1992, Een microfundering voor de politieke economie? Een samenvatting van de ideeën van Bowles en Gintis, manuscript.
- Verhagen, M., Elshout, L., 1986, Der Staat in der Theorie der Radicals, *Mehrwert*, 28: 122-133.
- Volkoff, S., 1990, Les conditions de travail: une évolution contrastée, in INSEE, *Données Sociales*, Paris: 109-111.
- Voskamp, U., Wittke, V., 1991, Industrial Restructuring in the Former German Democratic Republic (GDR): Barriers to Adaptive Reform Become Downward Development Spirals, *Politics and Society*, 19(3): 341-371.

- Wagener, H.J., 1990, System, Order, and Change – On the evolution and transformation of economic systems, in Broeck, J. van den, Bulcke, D. Van Den (eds), *Changing Economic Order*, Groningen, Wolters-Noordhoff: 23–65.
- Wagener, H-J., 1991, Pragmatic and Organic Change of Socio-Economic Institutions, Paper prepared for 'Ecozoekdag', Amsterdam, 17 mei 1991.
- Weber, H., 1986, *Le parti des patrons. Le CNPF (1946–1986)*, Paris, Seuil.
- Wee, H. van der, 1983, *De gebroken welvaartscirkel. De wereldeconomie, 1945–1980*, Leiden, Martinus Nijhoff.
- Weisskopf, T.E., 1979, Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S.Economy, *Cambridge Journal of Economics*, 3: 341–378.
- Weisskopf, T.E., 1981, The Current Crisis in Historical Perspective, *Socialist Review*, 57 of 11(3): 9–53.
- Weisskopf, T.E., 1987, The Effect of Unemployment on Labour Productivity: an International Comparative Analysis, *International Review of Applied Economics*, 1(2): 127–151.
- Weisskopf, T.E., 1991, The Drive Toward Capitalism in East Central Europe: Is There No Other Way?, Mimeo Department of Economics, University of Michigan.
- Weisskopf, T.E., Bowles, S., Gordon, D.M., 1983, Hearts and Minds: A Social Model of U.S. productivity Growth, *Brookings Papers on Economic Activity*, 1983(2): 381–441.
- Weisskopf, T.E., Bowles, S., Gordon, D.M., 1985, Two Views of Capitalist Stagnation: Underconsumption and Challenges to Capitalist Control, *Science and Society*, 69(3): 259–286.
- Weisskopf, T.E., Bowles, S., Gordon, D.M., 1988, The Economic Crisis in the United States: A Social Structure of Accumulation Approach, paper prepared for 'The International Conference on Regulation Theory', Barcelona, 16–18 juni 1988.
- Wilke, M., 1991, *Corporatism and the Stability of Capitalist Democracies*, Frankfurt am Main, Peter Lang.
- Williams, K., Cutler, T., Williams, J., Haslam, C., 1987, The End of Mass Production? Review of Piore and Sabel's *The Second Industrial Divide*, *Economy and Society*, 16(3): 405–39.
- Winiecki, J., 1991, Theoretical Underpinnings of the Privatisation of State-owned Enterprises in Post-Soviet-type Economies, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(1): 397–416.
- Winiecki, J., 1992, The Polish Transition Programme: Stabilisation under Threat, *Communist Economies and Economic Transformation*, 3(2): 215–235.
- Womack, J.P., Jones, D.T., Roos, D., 1990, *The Machine that Changed the World*, New York, MacMillan.

Samenvatting

In dit proefschrift wordt de relatie tussen institutionele veranderingen en de lange termijn ontwikkeling van kapitalistische economieën onderzocht aan de hand van het werk van twee recent ontwikkelde politiek-economische benaderingen. Uit Frankrijk is de 'régulation' school afkomstig met Robert Boyer en Alain Lipietz als voornaamste auteurs en geheel onafhankelijk van deze stroming is in de Verenigde Staten de 'Social Structure of Accumulation' benadering rond Samuel Bowles, David Gordon en Thomas Weisskopf opgekomen. De bijdrage van deze twee benaderingen is tweeledig. Uit onvrede met de bestaande theorievorming hebben zij niet alleen nieuwe theoretische kaders ontwikkeld om de lange termijn ontwikkeling en de opgetreden gedaanteveranderingen van het kapitalisme te analyseren maar zij hebben deze kaders ook in historisch onderzoek toegepast. Een eerste centrale stelling in deze benaderingen is dat verschillende historisch unieke en (relatief) coherente institutionele structuren kunnen worden onderscheiden, die het mogelijk maken om van stadia in het kapitalisme te spreken. Een institutionele structuur verwijst in dit verband naar de wijze waarop de relaties tussen kapitalisten, arbeiders en de staat en de verhoudingen tussen verschillende nationale economieën door middel van afspraken, regels, wetten, compromissen en organisaties zijn georganiseerd. Een tweede centrale stelling is dat de opeenvolging van deze institutionele structuren samenhangt met de afwisseling van perioden van groei en crisis in het kapitalisme. Grote economische crises zijn het gevolg van het vastlopen van de institutionele structuur en een oplossing van een dergelijke crisis is slechts mogelijk na de opkomst van een nieuwe institutionele structuur. De directe aanleiding voor deze studie is hun poging om de crisis van de jaren en zeventig en tachtig vanuit dit perspectief te analyseren. De crisis is dan het gevolg van het vastlopen van het naoorlogse model, dat vervolgens ter discussie is gesteld. De ingrijpende veranderingen van de afgelopen twee decennia kunnen dan geïnterpreteerd worden als een zoeken naar en experimenteren met nieuwe institutionele arrangementen, die een nieuwe periode van hoge groei mogelijk kunnen maken.

In dit proefschrift wordt op vier punten een bijdrage aan de discussie over de regulatie- en de SSA benadering geleverd. Ten eerste is getracht van beide benaderingen een coherente presentatie te geven waarin het theoretische kader, de empirische toepassingen en de recente 'vernieuwingen' en bevindingen zijn geïntegreerd. Ten tweede worden beide benaderingen geëvalueerd tegen het licht van hun eigen uitgangspunten en vragen. Deze evaluatie is toegespitst op de inhoud, samenhang en (empirische) bruikbaarheid van de geïntroduceerde concepten en op de vraag in hoeverre beide benaderingen de bewering van het

structurele karakter van de crisis van de jaren zeventig en tachtig kunnen waarmaken. De derde bijdrage ligt op het vlak van de ontwikkeling van theorievorming over institutionele veranderingen. Dit bevat een uitwerking van de in beide benaderingen (impliciet) gehanteerde opvatting van institutionele verandering. Hiertoe is een schema van institutionele transformatie geformuleerd waarin de verschijning van nieuwe problemen de actoren aanzet om andere praktijken te ontwikkelen. Deze ideeën zijn vervolgens toegepast in een case-study van de opkomst van flexibilisering van de Franse arbeidsverhoudingen. De vierde bijdrage betreft een toepassing van de theorievorming uit dit proefschrift op de transitieproblematiek van de Oosteuropese economieën.

Dit proefschrift bestaat uit drie delen, die door een inleidend hoofdstuk worden voorafgegaan. In hoofdstuk 1 wordt nader ingegaan op de aanleiding en afbakening van deze studie. De presentatie en evaluatie van de regulatiebenadering in deel I is in twee hoofdstukken opgesplitst. Hoofdstuk 2 schetst de belangrijkste vragen en uitgangspunten, de positiebepaling ten opzichte van andere theorieën en gaat in op enkele sociale en politieke achtergronden. Vervolgens worden de belangrijkste theoretische concepten, accumulatieregime, regulatiewijze, ontwikkelingsmodel, institutionele vorm, grote crisis, technologisch paradigma en hegemoniaal blok en hun onderlinge samenhang geïntroduceerd. Omdat dit kader vooral op de naoorlogse periode is toegepast, staat in paragraaf 2.4 de analyse van deze periode in termen van de opkomst en bloei van het fordistische ontwikkelingsmodel als dominant model voor de meeste westerse landen centraal. Dit model, ook wel fordisme genoemd, kenmerkt zich door een combinatie van massaproductie en massaconsumptie, waarbij een reeks aan institutionele arrangementen voor de afstemming van deze twee elementen zorgdragen. De evaluatie in 2.5 stelt voor om de regulatiebenadering niet als een theorie maar eerder als een geheel van begrippen, stellingen en empirische bevindingen waarvan de onderlinge samenhang verder uitgewerkt moet worden, te beschouwen. Uit de fordisme analyses blijkt dat het theoretische kader vooral geschikt is om de coherentie van verschillende institutionele arrangementen en de aard van het accumulatieproces te onderzoeken. De veranderlijkheid van het kapitalisme wordt aannemelijk gemaakt door het tegenover elkaar plaatsen van verschillende groeiperioden (bijvoorbeeld extensieve versus intensieve accumulatie) of groeifasen tegenover crises. De consequenties hiervan zijn dat de overgangen tussen de onderscheiden perioden niet worden geëxpliciteerd en dat de datering van verschillende stadia niet eenduidig is. Dit hangt ook samen met het feit dat de regulationisten nauwelijks op de omslag van kwantiteit naar kwaliteit ingaan. De belangrijkste tekortkoming op empirisch en theoretisch vlak is dat de notie 'regulatie' niet uit de verf komt. De opzet om met dit begrip de relatie tussen structuren en individuele gedragingen te verhelderen, en daarbij

rekening te houden met het contradictoire karakter van sociale relaties, wordt niet waargemaakt.

Een belangrijke stelling van de regulationisten is dat de jaren zeventig en tachtig als een structurele of grote crisis van het fordistische ontwikkelingsmodel moeten worden beschouwd. Deze stelling wordt in hoofdstuk 3 aan de hand van zes criteria onderzocht. De regulationisten kunnen aannemelijk maken dat de afnemende arbeidsproductiviteitsgroei, als gevolg van een uitputting van de fordistische organisatie van het arbeidsproces, en de intensivering van de internationale concurrentie relevante crisisoorzaken zijn. Bij het structurele karakter, het gewicht ten opzichte van andere crisisoorzaken en de relevantie voor andere westerse landen kunnen echter vraagtekens worden gezet.

Een algemeen probleem voor de regulationisten is dat zij als gevolg van hun methodiek om van dualismen en tegengestelde karakteristieken uit te gaan, instrumenten en concepten ontberen om een crisis in haar verdere verloop te analyseren. Dit heeft ertoe geleid dat de regulationisten hun toevlucht tot beschrijvende analyses hebben genomen. Hierbij hebben zij zich lang beperkt tot het afkondigen van de crisis van het oude model en zich niet laten verleiden tot het aankondigen en definiëren van een nieuwe fase van het kapitalisme. Deze voorzichtigheid heeft ertoe geleid dat de regulationisten op dit punt zijn overschaduwd door een reeks van benaderingen die niet schromen om een nieuwe fase in het kapitalisme af te kondigen. In appendix 3.1 worden daarom twee invloedrijke bijdragen, namelijk de 'flexibele specialisatie' these van Piore en Sabel en de 'post-fordisme' opvattingen van Marxism Today besproken. Deze benaderingen blijken overigens nogal speculatief en te kampen met een bij stadiatheorieën vaker voorkomend probleem dat de breuken in de ontwikkelingen worden overgewaardeerd ten koste van de continuïteiten. De bevinding dat nationale economieën, regio's en ondernemingen op uiteenlopende wijze en met wisselend succes op de crisis hebben gereageerd speelt in deze discussies een belangrijke rol. De recente poging van Boyer om hier te spreken van nationale patronen in de overgang naar toyotisme als opvolger van het fordisme maakt duidelijk dat de regulationisten er nog niet in zijn geslaagd deze verschillen op een bevredigende wijze te interpreteren en te verklaren.

Deel II van dit proefschrift is gewijd aan de presentatie en evaluatie van de Social Structure of Accumulation benadering. Vanwege de beperktere omvang van deze benadering bestaat dit deel uit één hoofdstuk. Na een schets van de achtergronden, worden drie fasen in de ontwikkeling van de SSA benadering onderscheiden. De oorspronkelijke formulering van een SSA als het geheel van wetten, instituties en sociale gewoontes die het accumulatieproces beïnvloeden is geëvolueerd naar een invulling waarin een SSA de machtsverhoudingen tussen kapitalisten en arbeiders, tussen Amerikaanse kapitalisten onderling, tussen

kapitalisten en burgers en tenslotte de relaties tussen Amerikaanse kapitalisten en hun buitenlandse concurrenten vormgeeft. Deze invulling wordt gecombineerd met een accumulatietheorie waarin de accumulatie afhankelijk is van de gerealiseerde winsten, die op hun beurt van de machtspositie van de kapitalisten afhankelijk zijn. De crisis van de jaren zeventig en tachtig is in deze visie het gevolg van de erosie van de machtspositie van de kapitalisten tegenover hun opponenten. In de derde fase van de SSA benadering wordt geanalyseerd waarom het Reagan beleid, dat was gericht op herstel van de machtspositie van de Amerikaanse kapitalisten niet tot duurzaam economisch herstel heeft geleid. In de crisisanalyses ligt de nadruk overigens op het verval van de oude SSA en krijgt de opkomst van nieuwe institutionele vormen slechts incidenteel de aandacht.

In de evaluatie komt naar voren dat het algemene SSA kader zich enerzijds heeft ontwikkeld tot een methodologisch kader waarin nauwelijks meer causale verbanden worden gelegd. Dit hangt samen met een toenemende nadruk op de historische contingentie voor het uitbreken van de crisis, de duur van de crisisperiode, het einde van de crisis en de duur van de groeiperiode. Anderzijds heeft de SSA benadering zich ontwikkeld tot een theorie van het naoorlogse Amerikaanse kapitalisme, waarin machtsverhoudingen de centrale verklarende variabele zijn geworden en een expliciete relatie tussen de SSA en het accumulatieproces wordt gelegd. Vernieuwend is dat de SSA auteurs hiermee verder gaan dan ad-hoc opmerkingen over de relevantie van macht omdat zij deze machtsdimensie in een economische analyse integreren, het begrip macht ook operationaliseren en met behulp van speciaal geïntroduceerde variabelen proberen te kwantificeren. Belangrijk is ook dat zij macht niet als een vaststaand gegeven beschouwen, maar dat machtsverhoudingen in de loop van de tijd kunnen verschuiven. De grote nadruk op macht in het SSA kader heeft ook een keerzijde in de zin dat de Radicals op dit punt vaak doorschieten. De gekozen invalshoek, bijvoorbeeld machtsongelijkheid of conflicten, is in het algemeen relevant maar wordt vervolgens zo ruim geïnterpreteerd dat andere mogelijke perspectieven worden verwaarloosd. Andere potentiële crisisoorzaken als onderconsumptie of de consequenties van grote technologische veranderingen kunnen echter moeilijk binnen dit kader worden geanalyseerd.

De onderbouwing van het structurele karakter van de crisis van de naoorlogse SSA overtuigt niet volledig. Het blijft onduidelijk of de aangevoerde crisisoorzaken zoals een groeiend arbeidersverzet ook een structureel karakter kennen. Bovendien zijn er tegenstrijdigheden tussen de institutionele en de modelmatige analyses van het cost-of-job-loss effect. Dit illustreert de spanning in het werk van de Radicals tussen enerzijds de wens om tot algemene theorievorming te komen en anderzijds uit te gaan van de historische uniciteit van instituties. In het

verlengde blijft bij de SSA-auteurs ook open in hoeverre hun abstracte modellen ook van toepassing zijn op niet-Amerikaanse economieën met andere institutionele arrangementen en ervaringen (sociaal democratie, corporatisme). Bovendien geven de SSA-auteurs naar mijn mening ook weinig theoretische redenen en empirisch bewijsmateriaal in de vorm van case-studies om de centrale plaats van de arbeidsintensiteit en het 'cost-of-job-loss' model in hun analyses te rechtvaardigen.

Een vergelijking van beide benaderingen in paragraaf 4.4 laat onder meer zien dat de SSA auteurs, geheel in de lijn van de Amerikaanse traditie, veel meer aandacht aan de empirische onderbouwing besteden. De wens tot empirische onderbouwing dwingt de Radicals tot een explicitering van hun stellingen. Zij poneren meer causale verbanden en dit is zeker een verfrissing ten opzichte van de vaak ondoorzichtige analyses van de regulationisten. De SSA-auteurs hebben een meer individualistische opvatting van instituties want deze spelen bij hen vooral een rol bij het vormgeven van het gedrag van individuen of ondernemingen. De regulationisten hanteren een meer 'structuralistische' opvatting aangezien het bij hen vooral om de wisselwerking tussen de verschillende instituties en de gevolgen voor de macro-economische dynamiek gaat.

Een belangrijke overeenkomst is dat de arbeid-kapitaal verhouding in beide benaderingen als de centrale economische relatie wordt gezien. Een reflectie over de eventueel veranderde relevantie ten opzichte van andere relaties (internationale, financiële) ontbreekt bij beide benaderingen. Daarnaast kan worden geconcludeerd dat de ontwikkeling van de twee benaderingen niet los mag worden gezien van de ontwikkelingen in hun land van oorsprong. Ontwikkelingen als de ineenstorting van het naoorlogse model van arbeidsverhoudingen, de structurele verzwakking van de vakbeweging in de laatste decennia, die al een zwakke positie had, een zeer verre doorvoering van tayloristische en fordistische principes in het productieproces, en de problemen van de toegenomen internationale concurrentie voor voorheen (relatief) gesloten economieën, blijken vooral voor Frankrijk en de Verenigde Staten relevant.

Een laatste overeenkomst tussen beide benaderingen is dat zij beiden veronderstellen dat institutionele veranderingen in een grote crisis zijn geconcentreerd. Hoe dit veranderingsproces verloopt laten beide benaderingen open; er wordt volstaan met verwijzingen naar politieke strijd, waarbij andere vormen (onderhandelingen, compromissen, spontane of ongeplande institutionalisering) buiten beschouwing blijven. Mede omdat de mogelijkheid van institutionele verandering in de recente heropleving van institutionele benaderingen naar mijn mening te weinig aandacht heeft gekregen, staat deze problematiek in deel III van dit proefschrift centraal.

In hoofdstuk 5 wordt een bijdrage geleverd aan de theorievorming over institutionele verandering, die voortbouwt op de impliciete opvatting van institutionele verandering die uit beide benaderingen kan worden gedestilleerd. Centraal hierbij is dat instituties kunnen vastlopen en zich niet geleidelijk maar via crises aan veranderde omstandigheden aanpassen. Gegeven het uitgangspunt van een handelingsperspectief voor actoren definieer ik een institutie als een regelmatig terugkerend patroon van interactie tussen meerdere actoren. De reproductie van instituties veronderstelt dat er factoren (normen en waarden, dwang, de gebondenheid aan een compromis, contract, wetten en afspraken, succes in het verleden, hoge kosten van het zoeken en vormgeven van een alternatief) zijn die de keuze voor het volgen van dit patroon waarschijnlijk maken. De omslag in het handelen van actoren en daarmee van instituties ligt in het verschijnen van problemen die niet binnen de gebruikelijke kaders en met beproefde middelen kunnen worden opgelost. Deze problemen kunnen onder meer voortkomen uit wijzigingen in de krachtsverhoudingen en politieke opstellingen en een afnemende economische effectiviteit. Om aan te geven hoe deze problemen tot institutionele verandering kunnen leiden, is een schema van institutionele veranderingen geformuleerd dat vanwege de vele onderlinge samenhangen niet per definitie de chronologische volgorde aangeeft. In fase A komen nieuwe problemen op en via het tevergeefs toepassen van oude praktijken worden de grenzen van de oude institutie duidelijk. In fase B wordt de oude institutie afgebroken, terwijl in fase C met nieuwe praktijken wordt geëxperimenteerd. In fase D worden de nieuwe praktijken geconsolideerd, wat leidt tot de opkomst van nieuwe institutionele vormen.

Met behulp van dit schema kunnen verschillende patronen van institutionalisering worden onderscheiden. Nieuwe instituties kunnen via de opbouw van een parallelle structuur buiten de bestaande institutie om worden ontwikkeld of wanneer dergelijke alternatieven ontbreken zal eerst de bestaande institutie ter discussie moeten worden gesteld. Extremen zijn een volledig organische **institutionalisering tegenover een politiek geplande institutionele verandering**. In zuivere vorm komen beide extremen nauwelijks voor en gaat het om de **wisselwerking**. Dit is **geïllustreerd in een case-study van de opkomst van flexibele arbeidsrelaties in Frankrijk**. De opkomst van uitzendarbeid en tijdelijke contracten kunnen als voorbeelden van oorspronkelijk organische institutionalisering worden opgevat, terwijl de Auroux wetgeving, die als onderdeel van het Mitterrand experiment de arbeidsverhoudingen wilde hervormen, als voorbeeld van geplande institutionalisering kan worden gezien.

Dit veranderingsproces van individuele instituties vormt de eerste laag in het transformatieproces van regulatiewijzen. De tweede laag verwijst naar de pogingen om het totaal van transformatieprocessen te sturen. De enige plaats

waar actoren het geheel van hun handelingen kunnen proberen te coördineren en pogingen kunnen ondernemen om het veranderingsproces rond instituties waar ze niet direct bij betrokken zijn te beïnvloeden, is het politieke niveau. Op dit politieke niveau zijn de verschillende sociale groepen, kapitaalfracties, vakbonden, de bureaucratie en politieke partijen verwickeld in een strijd om de formulering en het tot uiting doen komen van de belangen, die als de centrale belangen van de natie worden beschouwd c.q. gepresenteerd. Mijn stelling is dat de eerste laag van het transformatieproces belangrijker is dan de tweede en dat de totstandkoming van een nieuwe regulatiewijze niet volgt uit de keuze tussen verschillende blauwdrukken maar indirect via de vormgeving van afzonderlijke instituties plaatsvindt.

In hoofdstuk 6 wordt de theorievorming uit dit proefschrift tenslotte toegepast op een analyse van de 'grote crisis' van (het model van) de centraal geleide economie en de voorgestelde transitie in de richting van een kapitalistische economie. Uitgangspunt hierbij is dat alleen de resultaten uitsluitend over de zinvolheid van deze exercitie kunnen geven. Het begrippenkader van de regulationisten blijkt bruikbaar voor een analyse van centraal geplande economieën en daarmee voor comparatief onderzoek van de coherentie van economische stelsels. Voor de transitiefase is de theorievorming uit dit proefschrift op twee punten toegespitst. Allereerst komen de consequenties van geografische en historische variaties van het kapitalisme voor een problematisering van het kapitalisme als einddoel van de transitie aan bod. Daarnaast wordt aangegeven hoe de in dit proefschrift geformuleerde ideeën over het veranderingsproces van instituties het transitieproces kunnen verhelderen. De opzet is om de transitie niet zoals gebruikelijk in termen van het gewenste einddoel te analyseren maar om van de bestaande situatie uit te gaan en te onderzoeken welke actoren een transitie willen en kunnen bewerkstelligen. Omdat de grote industriële staatsondernemingen in dit verband een cruciale rol spelen is een kleine case-study van het Poolse privatiseringsdebat opgenomen. Deze case-study illustreert hoe moeizaam de veranderingen op een relatief beperkt terrein tot stand komen. In de afgelopen drie jaar zijn veel plannen ontwikkeld, beleidsvoornemens gemaakt, experimenten en projecten mislukt en feitelijk nog weinig grote bedrijven geprivatiseerd. In dit 'trial and error' proces is het Britse voorbeeld van privatisering naar de achtergrond verdwenen en duidelijk geworden dat verzelfstandiging van ondernemingen in eerste instantie veel belangrijker is. In de slotparagraaf worden deze bevindingen doorgetrokken naar de problematiek van de transitie in zijn algemeenheid en worden kritische kanttekeningen bij een 'big-bang' aanpak van de transitie geplaatst. Deze aanpak staat namelijk op gespannen voet met de opvatting van institutionele verandering zoals die in dit proefschrift naar voren is gebracht.

Summary

This study is focused on the relationship between institutional changes and the long term development of capitalist economies. This relationship is studied in the light of two recently developed political economic approaches, e.g. the French Régulation Approach with Michel Aglietta, Robert Boyer and Alain Lipietz as its main exponents and the American 'Social Structure of Accumulation' approach around Samuel Bowles, David Gordon and Thomas Weisskopf. The contribution of these two approaches is twofold. Dissatisfied with the existing theories, they have not only developed original frameworks for analyzing the long term development and the occurred transformations of capitalism, but have also applied these frameworks in historical studies. A first central thesis in these approaches holds the possibility of distinguishing different historically unique and (relatively) coherent institutional structures. These institutional structures refer to the way in which the relationships between capitalists, workers and the state, and the connections between national economies are organised by accords, rules, laws, compromises and organizations. A second central thesis holds that the succession of the institutional structures is closely connected with the alternation of periods of growth and crises in capitalism. Major economic crises have been the result of the erosion of the existing institutional structure, and a resolution of such crises requires the emergence of a new institutional structure. The immediate reason for this study was their attempt to analyze the crisis of the seventies and eighties from this perspective. In their view the crisis is caused by the deadlock of the postwar model, which subsequently has been brought up for discussion. The radical changes of the last two decades might be interpreted as a searching for and experimenting with new institutional arrangements, which may possibly bring about a new period of economic growth.

The contribution of this study to the debate on the two approaches is set out in four points. Firstly, it aims at presenting the two approaches in a relatively coherent manner in which the theoretical framework, the empirical results and the recent 'renewals' have been integrated. Secondly, the two approaches are evaluated in the light of their own points of departure and questions. That is why the evaluation is focused on the contents, connection and (empirical) usefulness of the introduced notions and on the question as to what extent both approaches are able to support their claim of the structural character of the crisis of the seventies and eighties. The third contribution lies in the development of theorizing institutional changes. This part includes an elaboration of the (implicit) notion of institutional changes in the two approaches. To this end a scheme of institutional transformation has been formulated in which the emergence of new

problems activates the actors to work out new practices. These ideas have been applied in a case-study on the emergence of flexibility in the French industrial relations. The fourth contribution concerns an application of the theories to the issues of transition in East European economies.

This study consists of three parts, which are preceded by an introductory chapter. In chapter 1 the reasons for and the delineation of the study are clarified. The presentation and assessment of the regulation approach in part I has been subdivided in two chapters. Chapter 2 sketches the central questions and point of departures, the position vis-à-vis other theories and goes into some social and political backgrounds. Subsequently, the most important theoretical notions like regime of accumulation, mode of regulation, model of development, institutional form, major crisis, technological paradigm and hegemonical bloc and their mutual connections are introduced. Because this framework has been applied mainly to the postwar period, section 2.4 is devoted to the analysis of this period in terms of the emergence and consolidation of the fordist model of development as the dominant model for most western countries. This model, sometimes called fordism, is characterized by a combination of mass production and mass consumption, whereby a range of institutional arrangements have contributed to the tuning in of these two elements. In the evaluation in section 2.5, it is proposed to consider the regulation approach in the current state not as a theory but rather as an aggregate of notions, propositions and empirical results, of which the mutual coherence has to be worked out. The fordism analyses underline that the theoretical framework is particularly suited for an investigation of the coherence of various institutional arrangements and their links with the nature of the process of accumulation. The changeability of capitalism is made plausible by contrasting different periods of growth (for example extensive versus intensive accumulation) or by contrasting phases of growth and crises. The consequences of this method, however, are that the transitions between the distinct periods have not yet been made explicit and that the dating of the distinct stages is not univocal. This also relates to the fact that the regulationists hardly discuss the issue of the reversal from quality to quantity. The most important shortcoming on both the theoretical and empirical fields is that the notion 'regulation' does not live up to its promise. The intention to clarify the relation between structures and individual behaviours, and hereby taking into account the contradictory character of social relations, has not yet been fulfilled.

An important claim of the regulationists holds that the seventies and eighties have to be considered as a structural crisis of the fordist model of development. In chapter 3 this claim is investigated with the help of six criteria. The regulationists appear to be able to show that the decreasing rate of productivity

growth, as a result of an exhaustion of the fordist organization of the labour process, and the intensification of the international competition are relevant causes of the crisis. The structural character, the relative weight against other causes of the crisis, and the relevance for other western countries may, however, be doubted.

A general problem for the regulationists concerns, that as a result of their methodology to assume dualisms and contrastive characteristics, they lack the instruments and concepts for analyzing the further course of the crisis. This explains in part the tendency of the regulationists to go into descriptive analyses, in which they have limited themselves to the proclamation of the crisis of the old model without being tempted to announce and define a new phase in capitalism. This caution has led to a situation in which the regulationists have been overshadowed by several approaches, that do not hesitate to announce a new phase in capitalism. In appendix 3.1, two influential contributions, the 'flexible specialization' thesis of Piore and Sabel and the 'post-fordist' views of Marxism Today are discussed. These approaches appear to be rather speculative and contending with a familiar problem for stage theories, namely that the ruptures in the historical development are overvalued at the expense of the continuities. The finding that national economies, regions and firms have reacted in different ways and with different success on the crisis, has been an important reason for this debate. The recent attempts of Boyer by speaking about national patterns in the transition to toyotism as the successor of fordism, shows that the regulationists have not yet succeeded in interpreting and explaining these differences in a satisfactory manner.

Part II of this study is devoted to the presentation and assessment of the Social Structure of Accumulation (SSA) approach. Because of the smaller extent of this approach, this part consists of one chapter. After a sketch of the backgrounds, three phases in the development of the SSA approach are distinguished. The original formulation of an SSA as an aggregate of laws, institutions, and social habit that influence the process of accumulation, has been evolved to an interpretation in which the SSA moulds the power relations between capitalists and workers, among American capitalists, between capitalists and citizens and finally between American capitalists and their foreign competition. This interpretation is combined with a theory of accumulation in which the accumulation depends on the realized profits, which in turn depend on the power position of the capitalists. In this view, the crisis of the seventies and eighties is caused by the erosion of the power position of the capitalists towards their opponents. In the third phase of the SSA approach, it is analyzed why the Reagan policy, which was focused explicitly on a recovery of the power position of the American capitalists, has not led to a durable economic recovery. Like the

analyses of the regulationists, the decay of the old SSA has been emphasized, while the emergence of new institutional forms gets only incidental attention from the SSA authors.

In the evaluation, it is shown that on the one hand the general SSA framework has been evolved to a methodological framework in which hardly causal relations are posed. This is linked to the growing emphasis on historical contingencies for the breaking-out of the crisis, the length of the crisis, the resolution of the crisis and the duration of the growth period. On the other hand the SSA has been evolved to a theory of postwar American capitalism, in which power relations are the central explanatory variables and an explicit relation between the SSA and the process of accumulation is posed. The SSA authors are innovative in the sense that they go further than making ad-hoc remarks on the importance of power. Instead they integrate the power dimension in an economic analysis, try to make operational the notion power, and try to quantify this notion with the help of specially introduced variables. Moreover, they do not consider the exercise of power as an indisputable fact because they take into account the possibility of shifts in the power relations. The large emphasis on power in the SSA framework, however, also has a drawback in the sense that at this point the Radicals often overdo it. The chosen point of view, for instance, power ascendancy or conflicts, is generally relevant but is subsequently given such a broad interpretation that alternative views are neglected. It is difficult to analyze the roles of other potential causes of the crisis like underconsumption or the consequences of major technological changes with the help of the current formulation of the SSA framework.

The foundation of the structural character of the crisis of the postwar SSA does not convince completely. It remains unclear whether the adduced causes of the crisis, such as a growing resistance to work, are structural phenomena. Moreover, there exist some contradictions between the institutional and empirical works on the cost of job loss effect. This illustrates the tension in the works of the radicals between the wish to develop abstract theories on the one hand and the assumption of historical unicity of institutions on the other hand. It remains open to what extent their abstract models might be applied to non-American economies with different institutional arrangements and experiences like social democracy or corporatism. And besides this, in my opinion, the SSA authors have not given enough theoretical grounds and empirical evidence in the form of case studies to justify the central position of the intensity of labour and the 'cost of job loss' model in their analyses.

The comparison between both approaches in section 4.4 shows among other things that the SSA authors, in line with the American tradition, pay much more attention to the empirical foundation of their ideas. The aim of empirical

foundation forces the Radicals to explicit formulations of their claims. They pose more causal relationships, and this is certainly refreshing compared to the often rather opaque analyses of the regulationists. The SSA authors have a more individualist view on institutions, because institutions matter to them, especially in shaping the behaviour of individuals or firms. The regulationists deploy a more 'structuralist' view on institutions since they emphasize the interaction between the various institutions and the consequences for the macroeconomic dynamics.

An important similarity in the two approaches is that the capital – labour relation is seen as the central economic relation. A reflection on the possibly changed relevance against other relationships (international, financial) is lacking in both approaches. Finally, it may be concluded that the evolution of the two approaches needs to be seen in the light of the developments in their home country. Developments like the decay of the postwar model of industrial relations, the further structural weakening of the trade unions in the last decades, the very strict implementation of taylorist and fordist principles in the production process, and the problems arising from a growing international competition for former (relatively) closed economies, appear to be particularly relevant for France and the United States.

A last similarity in the two approaches is that both assume that institutional changes have been concentrated in major crises. The manner in which this transformation process is taking place, remains open in the two approaches. They confine themselves to references to political struggles, while other forms (bargaining, compromises, spontaneous or unplanned institutionalizing) are neglected. Partly because the possibility of institutional change is given limited attention in the recent revival of institutional thinking, the issue of institutional transformation is the central theme of the third part of this study.

In chapter 5 a contribution is given to the development of theories on institutional change, that elaborates on the implicit notion of institutional change which can be deduced from both approaches. The central point here is that institutions can deadlock and only adjust when a crisis occurs instead of adjusting gradually to changing circumstances. Given the starting point of a room to manoeuvre for actors, I have defined an institution as a regular pattern of interaction between several actors. The reproduction of institutions assumes the existence of factors that make probable the choice for following this pattern (norms and values, coercion, the alignment to a compromise, contract, laws and agreements, success in the past, the high costs linked to searching and shaping of an alternative). The reversal in the behaviours of actors, and thereby in the institutions, lies in the emergence of problems that can not be solved within the usual frameworks and

with approved means. These difficulties might be the result of changing power relations or political positions or a decreasing economic efficiency. To demonstrate how these problems might lead to institutional change, a scheme of institutional transformation has been formulated. Because of the many mutual relationships, this scheme does not define the chronological sequence. In phase A new problems arise and through applying the old practices in vain, the limits of the old institution become clear. In phase B, the old institution is destroyed, while in phase C experiments with new practices are taking place. In phase D, the new practices are consolidated, which leads to the emergence of new institutional forms.

With the help of this scheme several patterns of institutionalization might be distinguished. New institutions may be developed, by the construction of a parallel structure outside the existing institution, or if this possibility does not present itself, the existing institution will first have to be brought up for discussion. Extreme cases are a completely organic institutionalization versus a politically planned institutional transformation. Both extremes rarely exist in pure forms and it is the interaction between the two forms that matters. This is illustrated by a case-study of the growth of flexible labour relations in France. The emergence of temporary work and provisional contracts are examples of original organic institutionalization, while the Auroux laws, which as an element of the Mitterrand experiment were aimed to reform the industrial relations, might be seen as an example of planned institutionalization.

This process of transformation of individual institutions forms the first level in the transformation process of modes of regulation. The second level refers to the attempts to direct the aggregate of transformation processes. The only place where actors are able to coordinate the whole of their actions and may try to influence the transformation processes, in which they are not directly involved, is at the political level. At this political level the various social groups, factions of capital, trade unions, bureaucracy and political parties are entangled in a struggle on the formulation and the expression of the interests, which might be considered or presented as being the central interests of the nation. In my opinion, the first level is more important than the second and the emergence of a new mode of regulation does not result from a choice between various blueprints but is more indirectly taking place by the shaping of individual institutions.

In chapter 6 the ideas that are developed and presented in this study, are finally applied to an analysis of the 'major crisis' of the model of centrally planned economies and the proposed transition in the direction of a capitalist economy. Hereby, a starting point is that only the results may give some insight on the value of this operation. The framework of the regulationists appears to be useful

for analyzing centrally planned economies and with that also for comparative research on the coherence of economic systems. Concerning the transition phase, the discussion is focused on two issues. Firstly, the consequences of the historical and geographical variations of capitalism, for a discussion of capitalism as the ultimate goal of the transitions, is dealt with. Besides this, it is shown how the ideas on institutional transformation that are introduced in this study may clarify the transition process. The purpose is to analyze the transition, not as is usual, in terms of an aimed goal, but to start from the existing situation and to study which actors are willing and able to bring about a transition. Because the large industrial state enterprises play a crucial role in this respect, a little case study of the Polish debate on privatization has been included. This case study also illustrates how laborious the changes at a relatively limited field are taking place. In the last three years many plans have been developed, policy proposals have been made, experiments and projects have failed and in fact only a small number of large enterprises have been privatized. In this 'trial and error process' the British example of privatization has been pushed into the background and it has become clear that primarily the gaining of independence of the firms is much more important than privatization. In the concluding section the results are linked to the issue of transition in general and some critical remarks are made on a 'big-bang' approach of the transition. This last approach is at odds with the view on institutional transformation that has been put forward in this study.

Bibliotheek K. U. Brabant

17 000 01100735 9

TILBURG UNIVERSITY PRESS
P.O. BOX 90153
5000 LE TILBURG
THE NETHERLANDS